

80
M

Жумаев Р.З.
Убайдуллаев У.А.
Хўжанов Б.А.

КОНФЛИКТОЛОГИЯ
АСОСЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

86-1
№-8

Жумаев Р.З.
Убайдуллаев У.А.
Хўжанов Б.А.

КОНФЛИКТОЛОГИЯ АСОСЛАРИ

(Ўқув қўлланма)

“Академия” нашриёти
Тошкент - 2000

Тақризчилар: ф. ф. д., профессор Тўраев Б.О.,
ф.ф.н., доцент Рамбаев Р.С.

“Конфликтология асослари” бу ўқув қўлланмадир. Қўллан-
манинг тадқиқот объекти конфликтологиянинг назарий-илмий
асосларини, конфликтологиянинг муҳим бир йўналишлари
сифатида диний ва этник муаммоларни тадқиқ этишга қаратилган.

Бажарилган ишнинг долзарблиги Ўзбекистондагина кон-
фликтологиянинг фан сифатида шаклланганлигини кўрсатиш эмас.
Балки одамларнинг оддийдан то умумбашарий миқёсгача мавжуд
карама-қаршиликларга объектив равишда муносабатда бўлиши,
уларни бартараф этишда қўлланиладиган илмий-назарий хулоса-
ларнинг нечоғли амалиётга тўғри келишини таҳлилий асосларда
кўрсатишдир.

Қўлланма олий ўқув юрти ўқитувчилари, аспирантлари, тала-
балари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Сўз боши

Конфликтология - жамиятдаги ижтимоий конфликтлар динамикаси, уларнинг сабабалари, шунингдек, конфликтлар типологияси формаларини ҳамда конфликтларни бартараф этишнинг назарий илмий асосларини тадқиқ этувчи фан.

Биз узок йиллар мобайнида собиқ Совет тузумининг мамлакатимиздаги ҳукмронлиги боис, кўплаб ижтимоий-гуманитар фанлар қатори конфликтология назариясини ҳам ўргана олмай келдик. Зеро, совет жамиятидаги ўзига хослик “ноконфликтли жамият” билан характерланар, амалиётда эса ижтимоий конфликтнинг турли типлари ва кўринишларини ҳар қадамда учратиш мумкин эди. Бироқ бу мавзулардан баҳс этмок “совет фуқароси” учун мутлақо таъқиқланганди. Шукроналар бўлсинки, мустақиллик туфайли биз ўта “махфий” бўлиб келган мавзулар ҳақида ҳам фикрлаш имконига эга бўлдик. Қўлингиздаги китоб ҳам ўша чарогон кўш нурларидан баҳраманд бўлиб, конфликтология борасида ёзилган илк мажмуалардан биридир, десак муболаға бўлмас.

Конфликтология асосларини ўрганиш нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга молик. Фаннинг бу йўналиши давлат ва жамиятдаги - индивидлар ўртасидаги майда конфликтлардан то глобал миқёсигача бўлган конфликтларни ўрганиш жараёнида ўзининг реал кўрсаткичлари билан одамларга амалий ёрдам беради. Индивидлар, ижтимоий гуруҳлар, давлатлар ўртасидаги конфликтларни куч ишлатиш ёки тинч, музокаралар ўтказиш йўли билан цивилизацион ҳал этиш ҳамда уларнинг ижобий натижаларини ҳам олдиндан кўрсатиб бериш имконияти тугилади.

Конфликтлар табиатини билиш ҳар бир инсон учун ўта муҳимдир. Зеро, ҳеч бир инсоннинг ҳаёт сониялари қарама-қаршиликларсиз бўлмайди. Бу ҳаёт қонуниятидир. Шунинг учун конфликтология назариясини ўрганиш инсон учун энг аввало ўз “инсонийлик табиатини” чуқур англаб этишида муҳим аҳамият касб этади.

Қўлланмада конфликтология назариясининг тарихий боскичлари ҳамда конфликтологиянинг умумий-назарий муаммолари билан бир қаторда айнан конфликтология муаммолари тизимида алоҳида ўрин тутган диний муносабатлар

хам тадқиқ этилган. Тўғри, бу билан конфликтологиянинг бошлангич нуқтасини диний муносабатларгина ташкил этади демуқчи эмасмиз. Бугунги кунда ер юзидаги конфликтларнинг аксарияти диний характер касб этиб жамиятдаги муайян конфликтларнинг маълум маънода асосига айланиб қолаётганлиги барчага маълум.

Жамиятдаги конфликтларни четдан кўринишига қараб, оддий бир сўз билан у ёки бу конфликт деб изоҳлаб қўйиш мумкин. Бироқ ўша конфликтни бартараф этиш ёки назарий-таҳлилий жиҳатдан ўрганиш жараёнида унинг нақадар серқирра эканлигига амин бўламиз. Конфликтлар табиатининг ана шундай кўпқиррали хусусиятга эга эканлиги уни таҳлилий жиҳатдан ўқиб ўрганишда ҳам маълум қийинчиликларни юзага келтириши табиий.

Шу маънода қўлингиздаги қўлланмада ҳам конфликтларнинг назарий доирасига оид батафсил фикрлар баён этилган деган фикрдан йироқмиз. Зеро, иш конфликтологиянинг назарий асослари борасида олиб бораётган тадқиқотларимиз илк натижаларининг маҳсулидир. Шундай экан, қўлланмага ёки ундаги айрим мулоҳазаларга нисбатан Сизда тутилган таклифлар фикр ва мулоҳазалар бўлса бемалол билдиришингиз мумкин. Зеро, улар кейинги тадқиқотларимизнинг янада мукамалроқ чиқишига ёрдам беради.

Муаллифлар

Конфликтология асосларига кириш

1. Конфликт тўғрисидаги илк тасаввурлар

Хозирги замон илм-фани башарият тарихининг қайси бир даврига мурожаат қилмасин, уларнинг барчасида конфликтларнинг мавжуд эканлигига дуч келади. Аниқроқ қилиб айтганда, конфликт жамият ривожининг доимий ҳамроҳи бўлганлигига амин бўламиз. Конфликтларнинг жамият ҳаётидаги ўрни қадимдан эътиборга молик бўлиб келган. Ҳа, инсоният конфликтлар билан “билагон одам”лар яшаган даврдан буён ҳамнафасдир. Шунинг учун бўлса керак илмий доираларга конфликт ҳақидаги илк қарашлар афсоналар орқали кириб келган.

Айнан афсона ва маталларда, ўтган асрларда ижод қилган файласуфлар, тарихчилар ва ёзувчиларнинг фикр-мулоҳазаларию илмий қарашларидаги кўплаб, баъзан эса ўта мулоҳазали фикрлар жамиятдаги конфликтларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларни бартараф этиш йўллари хусусида бўлган. Қадимда оқсоқоллар ёки уруғ-қabila бошлиқлари кенгаши конфликтни ҳал қилувчи куч сифатида хизмат қилган. Бироқ инсоният тарихининг кейинги босқичларида илк давлатларнинг вужудга келиши, одамлар ўртасида табақаланишнинг такомиллашиши ва унинг орқасидан ҳар хил сиёсий тизимларнинг юзага келиши ҳар доим ҳам жамиятда барқарорликни таъмин этавермагани табиий ҳол. Бундай ўзгаришлар одамлар ўртасида муайян даражада ижтимоий ҳақсизликни кучайтирган. Алалоқибат конфликтларга замин ҳозирланиб, томонлар ўртасидаги қарама-қаршилиқлар кенгайиб бораверган. Натижада жамиятда конфликтлар орқасидан унинг таъсиридаги муаммолар кўпайиб борган. Шунинг учун ўтган юзлаб йиллар давомида кишилиқ жамияти тинч-тотув келажакка умид билан қараган, доимо уруш ва қарама-қаршилиқсиз жамиятни кўришга интилиб яшаган.

Ижтимоий конфликтларнинг табиати тўғрисидаги илк қарашлар ва тушунчалар орасида қадимги юнон файласуфлари

алоҳида ўрин эгаллайди. Машхур антик файласуф Гераклит ((тахм.)эр. ав. 530-470 й.) урушлар ва ижтимоий конфликтлар тўғрисидаги фикр ва мулоҳазаларини табиий борлиқ ҳақидаги умумий қарашлар тизимига боғлашга ҳаракат қилган. Унингча ҳамма нарса ўзаро боғлиқ ва бир-бирига айланиб туради, шу жумладан, инсоний муносабат нормалари ҳам. Дунёда ҳамма нарса ўч ва адоват туфайли вужудга келади, деб ҳисоблаган Гераклит. - Коинотдаги яккаю ягона умумий қонун - бу “ҳамма нарсанинг отаси ва подшоҳи-“уруш”. У ҳар қандай жамиятда кимларнидир худо, кимларнидир сизингиз одамлар, яна бировларни қул, бошқасини эса - озод қилиб белгилаб берган”.

Бу сўзлар орқали Гераклит биринчилардан бўлиб курашнинг жамият тараққиётидаги ижобий ролини тўғри белгилаб беришга ҳаракат қилган. Гераклит қарашларида конфликт ўзига хос янги маънода, мисоли жамият ҳаётининг рамзи, аниқроғи, жамият ривожининг энг керакли ва асосий шарти сифатида намоён бўлади. Гераклитнинг “барча нарсаларнинг асоси конфликт ва кураш” деган тушунчасини қадимги юнон файласуфларидан яна бири Эпикур (эр. ав. 341-270 й.) ҳам қўллайди. Эпикур жамиятдаги тўқнашувларнинг салбий оқибатлари инсонларни тинч-осойишта ва бирдамликда яшашга чорлайди ва қачонлардир шунга олиб келади ҳам деб ҳисоблаган. Шундай қилиб жамиятнинг конфликтсиз ҳолати тўғрисидаги умидлари илк назарий мулоҳазалар билан бойиб борди.

Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври деб ном олган - IX - XII асрларда фаолият кўрсатган мутафаккирларнинг дунёвий маърифатга интилиши ва бу йўлда ўтмиш давлатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, инсонни улуглаш, унинг маънавий фазилатларини асослаш борасидаги фикр-мулоҳазалари жамиятдаги конфликтлар ҳақидаги тарихий-тадрижий баҳсларда ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Абу Наср Форобий (873-950 й.) биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши ва давлатни қандай бошқариш кераклиги ҳақидаги илмий-назарий билимлар тизимини ишлаб чиқди. Булар асосан қуйидагилардир:

- ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фан ва унинг вазифаси;

- инсон жамоасининг вужудга келиши, таркиби ва турлари;

- шаҳар-давлат жамоасининг ҳаёти ва фазилати, давлатнинг фаолияти вазифаси ва уни бошқариш шакллари;

- инсоннинг жамиятдаги ўрни ва вазифаси, ақлий, ахлоқий камолоти масалалари;

- давлат жамоасининг мақсад ва вазифалари, инсонни бахт-саодатга эриштиришнинг усуллари ва йўл-йўриқлари.

Форобийнинг фикрича, жамиятдаги конфликтларнинг бир-дан бир сабаби - одамлар тафаккурида ижтимоий ҳаёт, шаҳар-давлат, ахлоқ ва фикҳ илмларининг тўла шаклланмаганлигидадир. Ўз навбатида юзага келмоқчи бўлаётган конфликтларнинг олдини олишда ҳамда одамларнинг ушбу илмлар бўйича олган юқори билимлари ижобий натижалар бериши ҳақида гапириб, назарий билимларнинг эгалланиши амалиётда муҳим аҳамиятга эга эканлигини уқтиради.

Форобийнинг жамият ҳақидаги мулоҳазаларида “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти” қораланади. Чунки ҳар қандай давлат ва жамиятда “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти”нинг амалиётда акс этиши, ўша давлат ва жамиятдаги конфликтлар шаклланишининг асосидир. Форобий “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти”га қарама-қарши ўларок “табиий эҳтиёж назарияси”ни илгари суради. Зеро одамларнинг биргаликда тотув яшаши, жамоаларга уюшиши, бир-бирига ёрдамлашиб кун кечириши қабилар табиат ва жамиятдаги “табиий эҳтиёж” мавжудлигининг табиий белгиларидир.

“Одамларга нисбатан - деб ёзади Форобий, - уларни бирлаштириб турувчи бош мезон - инсонийликдир. Шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлганлиги учун ҳам ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим”.

Демак, инсонийлик - энг улуг нъмат бўлиб, у жамиятдаги конфликтларнинг юзага чиқмаслиги учун одамларни тинч-тотувликка чорловчи илк ижтимоий манба.

Ҳар бир одам ўз даврининг фарзанди, жумладан, Форобий ҳам. У ўз даври турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда жамиятдаги фозил ва жоҳил шаҳар-давлатлар ўртасидаги фарқларни бир-бирига таққослайди. Дехқончилик, чорвачилик, тўқувчилик, балиқчилик каби соҳалар билан бирга-

ликда касб-хунарга катга эътибор бериш фозил шаҳар-давлатга хос бўлган хусусиятдир. Халқларнинг бир-бирлари худудларини босиб олиши, асирларни кул сифатида ишлатиши, фақат ўз давлатининг тинч-тотувлигини, фаровон ҳаётини кўзлаган давлатни жоҳил шаҳар-давлат, деб таърифлайди. У жоҳил шаҳар-давлатларнинг мавжудлигини нафақат давлатда, балки жамиятда ҳам конфликтларнинг тобора кенгайишидаги бош омил сифатида қоралади.

Умуман олганда Форобий жамиятда “идеал давлат”ларнинг бўлишини орзу қилади. “Идеал давлат”ларнинг мавжудлиги жамиятда конфликтлар ўрнига барқарорликни таъминлайди. Бундай жамиятга эришишнинг манбаи сифатида, у одамларнинг илм-фанни чуқур эгаллашлари зарурлигини кўрсатади.

Ўрта Осиёдаги илк Уйғониш даври вакилларида бири Абу Али Ибн Сино (980-1037 йй.) дир. Ибн Сино жамиятдаги конфликтлар ҳақида ўзининг “Рисолату тадбири манзил”, “Иншорат ва Танбихат” каби асарларида фикрлар билдирган. “Рисолату тадбири манзил” асарида шундай ёзади: “...одамларнинг мулкий тенгсизлиги, вазифасининг бир хил эмаслиги, ўзаро фарқлари, инсон ижтимоий фаолиятининг асосий сабабидир”. Бизнингча, тарихан бундай ижтимоий борлиқ илк маротаба “ақл идрокли одамлар” даврида шаклланган. Демак, бу фикрларга асосланган ҳолда конфликт аввало ижтимоий ҳодиса эканлигини алоҳида таъкидлаш мумкин.

Ибн Синонинг жамиятда “ўзаро боглиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирларини қандайдир муҳтожликдан холи этиши” хусусидаги қарашларини Форобий “табиий эҳтиёж назарияси”нинг тадрижий давоми сифатида қараш мумкин. Бироқ юқорида таъкидланганидек, Форобий “табиий эҳтиёж назарияси”ни жамиятдаги “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти”га қарама-қарши қўйса, Ибн Сино “ўзаро боглиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирини қандайдир муҳтожликдан холи этиши” дан кейингина жамиятда “адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилади” дейди. “Адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилган” жамиятда эса конфликтларнинг тобора камайиб бориши табиий ҳолдир.

Илк Уйғониш даври намояндаларидан яна бири Абу

Райхон Беруний(973-1048)дир. Унинг жамиятдаги конфликтлар ҳақидаги қимматли фикрлари жамиятда “инсонларнинг мақсад ва ниятлари ҳар хил бўлгач санъат ва ҳунар ҳам турлича бўла бошлаши” - меҳнатнинг тақсимланиши борасидаги чуқур мулоҳазаларида учрайди. Пул - бу жамиятда меҳнат тақсимотининг шаклланиши натижасидир, - дейди Беруний. Унингча, инсонлар ўртасида олтин ва қумуш сифатида пулнинг муомаллада бўлиши қадр-қимматга эга эмас. Чунки улар инсоннинг ҳеч қандай эҳтиёжини қондира олмайди. Уларнинг қадр-қимматга эга бўлиши асосида - товар айирбошлаш ётади. Пулнинг нотўғри ишлатилиши туфайли ёвузлик келтирувчи бойлик юзага келади. Бу бойлик ўз навбатида мажбурий меҳнатни келтириб чиқаради. Беруний фикрича, пулнинг иккита хусусияти бор: биринчиси, товар айирбошлаш бўлса, иккинчиси, “бегона куч” ёллаш - “бир киши иккинчисига ўртада тузилган шартнома туфайли ишлаши” тушунилади. Пул орқасидан ёлланиб ишлашни Беруний қоралайди. Негаки меҳнатнинг бундай тури муайян қарама-қаршилиқлар - конфликтларнинг шаклланишига олиб келади.

Беруний инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳолатини белгиловчи омиллар деб қуйидагиларни кўрсатади: ақл, меҳнат, эркин танлаш. Ушбу мезонларга асосланган жамиятнинг соғлом жамият бўлиши, инсонлар ўртасида вужудга келган конфликтларнинг кенг ёйилмаслигига олиб келишини алоҳида уқиради. Жамиятдаги конфликтлар мавжудлигининг муҳим сабабларидан яна бири сифатида одамлар ўртасидаги табақачиликни қоралайди. Табақачилик жамиятда “эркин танлаш” ўрнига шакланган “эркин бўйсунуш”дир. “Эркин бўйсунуш” замирида томонларнинг кўрқуви ва зўравонлиги ётади. Кўрқув ва зўравонлик мавжуд бўлган жойда конфликтнинг бўлиши муқаррардир.

Илк Уйғониш даври намोёндаларининг давлат ва жамиятдаги конфликтлар тўғрисидаги муҳоҳасаларидан хулоса қилиб айтиш мумкинки, одамлардаги соғлом ақл ва пурмаъно тафаккурнинг ошиб бориши конфликтлар олдини олишдаги бошланғич восита экан. Шунинг учун бўлса керак бу даврда фаолият кўрсатган олимларнинг аксарияти одамларнинг кенг дунёқараш соҳиби бўлишида илм-фаннинг жуда катта

аҳамиятга эга эканлигини алоҳида қайд этишган. Тўғри, IX - XII асрларда Ўрта Осиёда ижод қилган олимларнинг кўпчилиги ўз ижтимоий қарашларини яхлит ижтимоий-илмий таълимот сифатида яратишмаган. Бироқ уларнинг ижтимоий соҳалаги, шу жумладан, жамиятдаги конфликтлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари шунинг учун ҳам қимматлики, биринчидан, уларнинг табиат ва жамиятга нисбатан универсал ёндашув қобилиятига эга эканлигини кўрсатса, иккинчидан, бундан кейинги даврларда шаклланажак илмий-амалий мактабларнинг янги-янги кирраларининг очилишига сабаб бўлган.

Шарқдаги илк Уйғониш даври вакиллари қарашларидан фарқли равишда Ғарб дунёси ўрта асрлар - Европа Уйғониш даври намояндалари ижтимоий конфликтларга мураккаб ва қарама-қарши баҳо бердилар. Негаки бу даврда жамиятдаги ижтимоий зиддиятлар ва қуролли тўқнашувларни машҳур гуманистлар Т. Мор, Э. Роттердам, Ф. Рабле, Ф. Бэконлар кескин қоралаб чиққан эдилар.

Эразм Роттердам (1464-1536 йй.) уруш - “урушни билмаганлар учун ширин” дейди. У бошланажак конфликтнинг мисоли занжир реакцияси янглиғ, ўз домига аҳолининг янги қатламлари ва давлатларни тортиб кетиши борасида сўз юритиб, қарама-қарши турган томонлар гарчи умумий жиҳатдан ғоявий бирга бўлсалар ҳам, ўзаро сулҳга келишишлари мушкуллигига эътибор қаратди.

Инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон(1561-1626 йй.)нинг конфликтлар табиати тўғрисидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқдир. Конфликтология тарихида у биринчи бўлиб давлатнинг ички ижтимоий конфликтлари сабабларини аниқ назарий таҳлил қилиб чиқиб, ижтимоий тартибсизликларнинг моддий, сиёсий ва руҳий шарт-шароитларини синчиклаб ўрганган ҳамда уларни бартараф этиш йўлларини белгилаб берган. Ф. Бэкон қарашларида давлат ва жамиятдаги ижтимоий тартибсизликларнинг юзага келишига сабаб сифатида, асосан моддий сабаблар тушунчаси устуворлиги характерлидир. Масалан, унингча бундай устувор жиҳатлардан бири давлатдаги халқ моддий аҳволининг танглигида намоён бўлади. “...Давлатда қанча ночор бўлса, - дейди у - шунча тайёр кўзғолончидир. Мабодо ночорлар қаторига оддий халқнинг

камбагаллашуви сабаб бўлса, хавф ортиб борарди ва аниқроқ намоён бўлади, бироқ унутмаслик керакки, корин учун бўладиган кўзғолонлар хавфларнинг энг хавфлисидир”.

Ф.Бэкон конфликтларнинг сиёсий сабабларини ўрганар экан, давлат бошлиқларининг давлат турмуш тарзидаги ўрни катга эканлигини алоҳида таъкидлайди. Шу билан биргалликда уларнинг давлатдаги ижтимоий қатламлар ва вакиллик органи фикрини инобатга олмасдан қатъий равишда субъектив мулоҳазасига кўра иш тутиши номақбуллигини уқтиради. Агарда шундай ҳолат юз берса, “халқ бундай бошбошдоқликни қийин ҳазм қилади ва ўзларича мустақил равишда қандайдир янги бошқарув тизимини жорий этишга ва уни ўрнатишга ҳаракат қиладилар. Аслида бундай ҳаракатлар ҳукмдордан норози аъёнлар ва амалдорларнинг яширин бузгунчиликларидан бошланади. Қачонки “ўрталик” зиёлилардан халққа йўналиш бериб қўйилса халқнинг кўтарилиши табиий”. Шунингдек Ф. Бэкон бошқарув тизимидаги сиёсий хатолар билан бирга, ижтимоий тартибсизликларни келтириб чиқарувчи бир катор руҳий омилларни ҳам аниқ ва равшан кўрсатиб берган. Жумладан, “давлат раҳбарининг тилидан чиққан кескин ва аччиқ сўз”, “жамият ҳаётидаги кўрөлмаслик иллати”, “ҳукумат шаънини булгайдиган, тез-тез кўтариладиган ва осон тарқаладиган миш-мишлар, ёлгон ёки бўҳтон ташвиқотлар” шулар жумласидандир.

Ижтимоий можароларнинг олдини оладиган йўллардан бири сифатида Ф.Бэкон сиёсий манёвр санъатини кўрсатади. “Одамларни бир умиддан иккинчисига етаклаш норозиликнинг олдини оладиган энг яхши восита. Инсонларнинг эҳтиёжларини қондира олмасаларыда уларни келажакка фақат умидлар билан ишонтира оладиган, ҳар қандай адоватни ўз вақтида орзу ва унинг умид учқунлари билан юмшата оладиган ҳукумат оқилдир; бу нарса айтарли мушкул эмас, зеро шахслар ва баъзан бутун бошли партиялар ўз истиқболларига ишонмасаларда, барибир орзу ва умидлари тўғрисида очик гапириб, ўзларини ана шулар билан овутадилар”. Шу ўринда Ф.Бэконнинг “давлатга қарши бўлган иттифоқлар ва партиялар орасига қутқу солиб, ўзаро қарама-қарши қилиб қўйиш, уларда келажакка нисбатан ишончсизлик пайдо қилиш” да

сийсатнинг роли ва аҳамияти катта эканлиги тўғрисидаги фикрини эслатиб ўтиш мумкин.

Қай даражадалигидан қатъи назар конфликтнинг олдини олиш, Ф.Бэкон таърифи бўйича, - норозилар орасида уларни бирлаштира оладиган бош бўлмаслигига эришиш энг “гўзал меъёрдир”. Иккинчи томондан эса, халқ қўзғолонлари ва тартибсизликларини боса оладиган битта, яхшироги бир нечта бундай шахсларнинг бўлишлари вақти келиб оломон халққа айланганда улар қандай асосий сифатга эга бўлажакдан дастлабки эҳтимолларни беради. Шунинг учун “... ҳарбий бошлиқлар ва халқ фидойилари ишонарли ва обрўли кишилар бўлиши, ажралишлар тарафдори ва шуҳратпараст бўлмасликлари, шунингдек, давлатдаги асосий амалдорлар билан ҳар қандай лаҳзада тил топиша оладиган шахс бўлиши зарур. Акс ҳолда лаҳзалик малҳам огир касалликдан ҳам хавфлироқ бўлиши мумкин”, - деб ёзади Бэкон.

2. Янги давр

Бу даврда жамиятдаги ҳарбий можаролар, давлатларнинг бир-бирларининг ҳудудларини босиб олишлари ва зўравонликларини XVIII аср инглиз демократлари ва француз маърифатчилари Д. Пристли, Ш. Монтескье, Д. Дидро, Ж.Ж.Руссо, Вольтерлар кескин ва очиқ танқид қилдилар. Улар ҳарбий конфликтларни “варварлик даври”нинг қолдиги сифатида баҳолаётган эканлар, феодализм даври қолдиқларини йўқ қилиш, янгиланаётган жамиятда “абдий тинчлик”ка олиб келади, деб ҳисоблашган. Шу сабаб бу даврга тааллуқли асарларда асосан жамият ҳаётини ташкил қилиш шакллари, ижтимоий конфликтларни келтириб чиқарувчи сабабларни баргараф этиш йўллари, давлат тузумига боғлиқ бўлмаган ҳолда фуқаролар тинчлигини таъминлаш ҳақидаги қарашлар устувор туради.

Жамиятда барқарорликни таъмин этиш борасида ўтган асрларда юзага келган назарий лойиҳалар айнан XVIII асрга келиб кенг ва қизиқиш билан муҳокама қилина бошланди. Қизиқарли томони шундаки, мазкур муҳокамалар мантиғи, илгари сурилган гоялар, ўша даврдаги каби бугунги кунда ҳам ўз қимматини ва долзарблигини йўқотмаган. Назари-

мизда XVIII асрда жаҳон тараққиётининг мангиқий асосини кўзлаган, жамият ҳаётини дунё тарихи доирасида кўришга уринган алломаларнинг қарашлари бунга сабаб бўлса нежаб. Мана шу барча сифатлар Жан Жак Руссо(1712-1778)нинг ижтимоий фалсафасида ёркин намоён бўлади. Жаҳон тарихий-тадрижий жараёни унингча, уч асосий йўналишга бўлинади: аввало барча кишилар тенг ва эркин бўлган “табiiй ҳолат”, кейин цивилизациянинг тобора ривожини натижасида кишилар ўртасидаги тенглик, эркинлик ва бахтнинг йўқолиши, ва ниҳоят учинчиси инсонлар “жамият шартномаси” асосида йўқотилган жамият муносабатлари “абadiй тинчлик”, бирлик ва келишувни қайтаришади. Айнан мана шу кўрсатилган асослар атрофида бутун бошли давр мунозараси юзага келди.

Ж.Ж.Руссонинг жамиятдаги “табiiй ҳолат” тушунчасини кўпчилик замондошлари тўғри қабул қилишмади. Таниқли немис файласуфи Иммануил Кант (1724-1804) “кўшни яшаётган одамлар ўртасидаги тинчлик ҳолати ҳеч қачон табiiй ҳолат эмас... балки аксинча, уруш ҳолатининг энг паст даражадаги кўринишидир. Воқеликдаги доимий зиддиятлар ва доимий хавфларни ҳис қилиш жамиятга соғлом тинчлик ҳолатини бериши мумкин. Шунга кўра, тинчлик ҳолати ўрнатилмоғи керак” - дейди. Бу ерда биз бир томондан Т.Гоббс наздидаги “табiiй ҳолат - бу ҳамманинг ҳаммага қарши уруши” деган хитобномасига яқинлашгандек бўлсак, иккинчи тарафдан аксинча, Ж.Ж.Руссо таъбиридаги - келажакда мутлақо янги тинчлик ва келишув ҳолати муқаррарлиги ҳақидаги фикрни кўрамиз.

Жамиятдаги конфликтлар борасида янги давр мутафаккирлари томонидан айтилган фикрларда ижтимоий конфликтларнинг сабаблари ва уларнинг олдини олиш борасидаги қарашлар ҳам ўрин олган. Фикрлар нечоғли турлича ва кўп бўлса-да, уларнинг умумий йўналишида бир-бирига муайян уйғунликни кўриш мумкин. У ҳам бўлса жамиятнинг ривожланишида тинчлик ва келишувнинг муқаррарлиги тўғрисидаги, ўрта асрлардаги танглик, тартибсизликлар ҳамда урушларнинг қораланиши. шунингдек, келажакда “абadiй тинчлик” ўрнатиш гоёсининг илғари сурилиши каби фикрлардир. XIX аср бошларида шароит сезиларли даражада ўзгара бошлади. Ўзгарган муҳит ўз навбатида конфликтлар бораси-

даги фикрларни янги-янги йўналишлар билан бойитди. Гегелнинг қарашларидаёқ урушлар ва ижтимоий бухронларга баҳо беришда янгича ёндашувлар шаклланганлиги сезилиб туради. Гегель ўтмишда содир бўлган урушлар ҳақида баҳс этиб, уларнинг жамият тараққиётидаги салбий оқибатларига алоҳида эътибор қаратади. Урушлар тажрибаси жамиятга ҳеч қандай мукамал тараққиётни бермаслигини уқтиради.

Кучли давлат ҳокимияти тарафдори бўлган Гегель, давлат ичидаги оммавий тартибсизликлар нафақат давлат турмуш тарзига, балки жамият бирлигига ҳам путур етказиб, жамият сиёсий ҳаётида “кучсиз сиёсий бўшлиқ”ларни юзага келтириши мумкинлигини эътироф этади. Жамиятнинг тарихий-эволюцион ривожланиш жараёнидаги мураккаб қирраларига кенгрок эътибор бериш ва уларни тушуниб этиш муҳимдир. Негаки ижтимоий конфликтларнинг жамият ҳаётидаги роли тарихий жараён йўналиши қирралари билан объектив равишда боғлангандир.

Юқорида таъкидланганидек, XIX асрга келиб жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётидаги кескин ўзгаришлар, конфликтлар ҳақидаги мавжуд ижтимоий назарияларга ҳам таъсир этмасдан қолмади. Мазкур қарама-қарши назариялар орасида урушларни ёқловчи фикрларнинг ҳам мавжудлиги киши диққатини ўзига тортади. Бундай оқимга мансуб назарийчилар ҳаётда томонлар ўртасида конфликт ва тўқнашувлар нафақат табиий равишда юз бериши мумкинлигини, балки уларнинг жамиятнинг тобора юксалиши ва фаровонлигининг асоси сифатида вақти-вақти билан содир бўлиб туриши зарурлигини кўрсатади. Бундай қарашлар эса кейинчалик жамият ҳаётида конфликтларнинг абадий бўлиб туришининг муайян сабаблари мавжудлиги ҳамда уларни жамият ҳаётдан олиб ташлаш мумкин эмаслиги ҳақидаги янгича илмий-назарий ёндашувларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Инглиз иқтисодчиси, роҳиб Томас Мальтус(1766-1834 йй.)нинг “Аҳоли тўғрисидаги қонун тажрибалари” (1798) асарида мамлакат аҳолиси ўртасида ўсиб бораётган ишсизлик муаммосига янгича таъриф берилган. Табиатнинг “абадий” биологик хусусиятларини жамиятда халқнинг қашшоқлашувига бош сабаб қилиб кўрсатган Т.Мальтус, ўзига хос “табиий

конуният” яратди. Унга кўра давлатда аҳоли сонининг органик геометрик прогрессия, уларнинг яшаш ва ҳаракатланиш воситалари эса - арифметик прогрессияга биноан ўсиб боради. Шу билан бирга ишчилар ахволининг аянчлилигига, саноатнинг ўзгариши ва деҳқонларнинг ерсиз қолдириш сиёсати эмас, балки ишчилар синфининг “енгилтаклик одати” бўйича “ўйловсиз” кўпайишини энг асосий сабаб қилиб кўрсатади. Табиийки, жамият ривожланишига нисбатан бундай баҳо одамларнинг яшаш учун курашиши нафақат табиий ҳол, балки унинг зарурият эканлигини ҳам яна бир бор намоён қилади. Қолаверса, мазкур назария одамларнинг “ўйловсиз” кўпайиши натижасида турли хил конфликтларнинг юзага чиқишини жамият ривожланишидаги муҳим омил сифатида кўрсатиб ўтади.

Маълумки яшаш учун кураш муаммоси инглиз биологи Чарльз Дарвин (1809-1902 йй.) таълимотида ҳам марказий ўринни эгаллаган. Унинг асосий назарий гоялари биологик эволюция тўғрисидаги “Турларнинг табиий танлов натижасида келиб чиқиши ёки яшаш учун курашда тоза насли турларни сақлаб қолиш” (1959 й) илмий асарида баён этилган. Асарнинг асосий гояси унинг номидаёқ ўз аксини топган, яъни тирик табиатнинг ривожланиши яшаш учун олиб борилаётган доимий курашда, янада аниқроғи энг яшовчан турларнинггина табиий танлов натижасида омон қолишида эканлиги исботлаб берилган. Ч.Дарвин ўзининг мазкур таълимотини жамият тараққиётига татбиқ этганми ёки йўқми айтиш қийин. Умуман олганда олимнинг ижодини ўрганган тадқиқочилар ўртасида бу борада ягона фикр мавжуд эмас. Тўғри, унинг кетидан “ижтимоий дарвинизм” оқими пайдо бўлди, аммо бу оқим тарафдорлари жамият тараққиётини табиий танлаш ва яшаш учун курашнинг биологик қонунлари асосидагина тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Кейинчалик яшаш учун кураш принципига асосланган (бу жиҳатдан Дарвин таълимотига яқин), бироқ яшаш учун курашга ижтимоий тамойилларни асос қилиб олган позитивизмнинг раҳнамоларидан бири Герберт Спенсер (1820-1903 йй.) майдонга келди. У жамият тараққиётида асосий қонун бўлган жамият шукуҳига энг мослашган индивидларнинг яшаш ҳақидаги гояни илгари сурди холос. Г.Спен-

сер таълимотига кўра жамиятдаги мавжуд қарама-қаршиликлар ҳолати кўп кирралидир. Худди шу жиҳати билан у фақат алоҳида жамият орасидаги мувозанатни эмас, балки жамият ва уни ўраб турган табиий олам ўртасидаги муносабатларни ҳам ўзига қамраб олади. Шунинг учун ҳам олим жамиятда конфликт қонунини умумий ва энг асосий қонун сифатида эътироф этади.

Г.Спенсер таълимотида жамият билан табиий муҳит ўртасидаги муносабатлардан ташқари жамият ривожининг тарихий чегаралари ҳам ана шу қонуният асосида бўлиши баён этилган. Унингча жамиятдаги табиий муҳитнинг илк сарчашмалари жамият ривожининг муайян босқичида халқлар ва ирқлар ўртасида тулиқ тенглик юзага келмагунча намоён бўла олмайди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида АҚШда ижод қилган машҳур олим Уильям Самнер (1840-1910 йй.) яшаш учун курашда прогресснинг муқаррар омили сифатида инсониятнинг энг кучсиз ва онгсиз қатлами ҳалок бўлиши шарт деган ақидани олна суради. Ғолиблар-чи!? Ғолиблар эса жамиятдаги ишбилармон тадбиркорлар, иш одамлари, банкирлар ва шу кабилар - барча “умумбашарий кадриятлар ижодкорлари ва умуман энг яхши инсонлар саналар эди”.

Конфликтология борасидаги консерватизмга асосланган фикрлардан фаркли равишда, У.Самнер қарашлари фаннинг илмий ирмоқларига кутилмаган “тошқин” сингари кўшилди. Унинг қарашларида позитивистик оҳанг ҳукмрон эди. Тарихий-этнографик материалларнинг қатламига таянган У.Самнер, ижтимоий муносабатлар меъёрини ўрганишда тизимли услубий ёндашувга асос солиб, гуруҳлар ичидаги ва гуруҳлараро муносабатларни шу тарзда ўрганишни бошлаб берди. Конфликтларни тадқиқ қилишда гуруҳлараро конфликтларга алоҳида эътибор қаратиш У.Самнер таълимотининг асосий бўгинларидан бири бўлди.

Конфликтлар борасидаги янги назарий - таҳлилий мотивлар поляк олими, юрист Людвиг Гумплович (1838-1909 йй.) ижодида ҳам учрайди. Жаҳон тарихининг - ирқлар ўртасидаги доимий курашдан иборат эканлигини эътироф этган олим, ирқларнинг юзага келиши ҳамда уларнинг бири-биридан фарқини биологик жиҳатдан эмас, балки улар

маданиятларининг ўзига хос хусусиятларидандир деб ҳисоблайди. Алоҳида ирк - ўзига хос бир маданиятдир. Шу боис конфликтларнинг сабабларини фақат инсон табиатидангина эмас, балки ўзига хос мавжуд маданият типларининг ижтимоий феноменидан излаш керак. Негаки маданиятлар ижтимоий феномени конфликтларнинг қандай тус олишини - оддийдан то мураккабгача бўлган босқичларининг ижтимоий ҳаёт талабларига монанд ўзгариб бориши жараёнидаги илк маълумотларни бериши мумкин.

Л. Гумплович фикрича, конфликтлар ягона ва зарурий ижтимоий жараён эмас. Бироқ, кенг ижтимоий жамоалар ҳамда давлатларни вужудга келтирадиган ижтимоий бирлашувлар аҳамиятга молик жараён дир. Чунки бу сзда конфликтнинг асосий ҳал қилувчи ролни ўйнашининг сабаби битта, яъни жамиятда ижтимоий гуруҳлар айнан конфликт натижасидагина бирлашадилар. Жамиятда янги коидалар бирлигининг шаклланиши алоҳида-алоҳида гуруҳлар кураши натижаси сифатида намоён бўлиши мумкин .

Л. Гумпловичнинг жамиятдаги ижтимоий конфликтлар табиатиға нисбатан муносабатларини уч асосий тезисға бўлиш мумкин:

1) конфликтлар тарихий жараён негизи, уларнинг ҳаммаси турли характерға эға бўлсалар-да, таракқиёт омили ҳисобланади;

2) жамиятнинг ҳукмронлар ва бўйсунувчилар(хизматкорлар)ға бўлиниши, шунингдек, улар ўртасидаги муносабатларнинг ноуйғунлигидан келиб чиқадиган конфликтлар ҳам абадий ходисадир;

3) конфликтлар жамиятнинг бирлашувига ёрдам беради, кенг бирлашмаларнинг шаклланишини таъминлайди.

Ҳозирги пайтда юқорида номлари зикр этилган олимлар томонидан илғари сурилган баъзи илмий-назарий гоьлар ҳали ҳам фойдадан холи бўлмай, жамиятдаги айрим долзарб муаммоларни ҳал этишда ўзига хос аҳамиятға эға. Зеро, улар жамиятда содир бўладиган турли хил умумий фундаментал конфликтларни назарий жиҳатдан таърифлашган. Ижтимоий тизимни такомиллаштиришда уларнинг алоҳида аҳамиятини асослаш билан биргаликда, жамиятда конфликт ва бар-

қарорлик, уруш ва тинчлик ҳолатларининг алмашилиб туришини кўрсатиб беришган.

XIX-XX асрларга келиб, конфликтларни тадқиқ этишда илмий муҳитга социология фани кенгрок таъсир ўткази бошлади. Жамиятнинг ривожланиши ва ривожланишини таъмин этувчи куч - ижтимоий тизимнинг фаолият кўрсатиши қонуниятларини таърифлашда социологиянинг мустақил фан сифатида майдонга келиши инсоннинг жамият ҳаётини тушунишида янги бир саҳифани очди. Социология турли файласуфларнинг жамият тўғрисидаги фикрларини, фалсафий қарашларидан кейин, қатъий илмий услублар ёрдамида йиғилган маълумотларни умумлаштириш мақсадида назарий тизим услубига ўтади. Статистик йиғилмалар, анкета сўровлари, тарихий-қийсий умумлаштирув, ўрганилаётган жараёнларга (объектга) назарий-услубий ёндашувлар каби илмий тадқиқот услублари жамият ҳодисаларини англаш воситаларининг зарурий шартлари бўлиб хизмат қилди.

Конфликт муаммоларини тадқиқ ва тасниф этиш социологияда турлича йўналишлар билан амалга оширилган. Уларнинг ҳаммаси ҳам конфликтни ижтимоий ҳаёт тамойилларининг якуний категорияси сифатида тан олишмаса-да, бироқ конфликтларнинг жамият турмуш тарзида муҳим аҳамиятга эга эканлигини ва уларнинг назарий таҳлили зарурлигини эътироф этишган.

Немис социологи Георг Зиммель (1858-1918 йй.) “конфликт социологияси” терминини илмий сиёсий лугатлар мажмуасига биринчи киритган олим сифатида тан олинган. Унинг асримиз бошларида нашр этилган асарларидан бири ҳам шундай номланади. Олимнинг фикрича, конфликтлар жамиятда ижтимоий интеграцияни муайян даражада мувофиқлаштиради, ижтимоий билимларнинг аниқ хусусиятларини аниқлаб, уларни ташкил этиш принциплари ва меъёрини мустаҳкамлайди.

20-йилларга келиб, Чикаго мактабининг кўзга кўринган социологлари - Роберт Парк (1864-1994 йй.), Эрнест Берд-жесс (1894-1964 йй.), Албион Смолл (1854-1926 йй.)лар Г.Зиммелнинг назарий қарашларини давом эттирадидилар.

Улар ижтимоий жараённи ўзаро боғлиқ бўлган тўрт ҳаракат: мусобақа, конфликт, мослашув ва ассимиляция

асосида кўриб чиқишади. Конфликтлар жамиятдаги ушбу ўзаро ижтимоий муносабатларда марказий ўринни эгаллаб, ижтимоий жараёндаги мусобақадан мослашув ва ассимиляцияга ўтказувчи ролини ўйнайди ва бу билан ижтимоий ўзгаришларнинг муҳим манбаига айланади. Социологиянинг амалдаги мақсади - конфликтлар трансформациясини ўзаро ҳамкорликка мувофиқлаштириш ҳамда ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро муносабатларини яхшилашдан иборатдир.

3. XIX аср охири - XX аср бошида конфликтологиянинг ривожини

XIX аср охири XX аср бошларида конфликтология билан шуғулланувчи мутахассислар орасида Карл Маркс(1818-1883)нинг ижтимоий назариясига қизиқишнинг кучайиши кузатилади. Бу бежиз эмас, албатта. Негаки К.Маркс социологияси жамиятнинг ривожланиш жараёни тўғрисидаги асосий фикр ва мулоҳазаларга сезиларли ўзгартиришлар киритди.

К.Маркс таъбирича жамиятда одамлар ўзларининг онг ва шууридан катъи назар бир-бирлари билан муносабатга киришадилар. Ушбу муносабатларнинг бирлиги ижтимоий материяга, яъни умуман умумий ижтимоий борликка боғлиқ бўлиб, ўз навбатида бундай жараёнлар илмий тушуниш мумкин бўлган ижтимоий муносабатларни шакллантиради.

1859 йилнинг январида К.Маркс ўзининг “Сиёсий иқтисод танқиди” китобига ёзган “Сўз боши”си билан тарихни материалистик тушунишнинг амалий тарихий муддатини бошлаган дейиш мумкин. К.Маркс назарида жамият тизими тўртта асосдан тузилган: ишлаб чиқариш кучлари - ишлаб чиқариш муносабатлари - сиёсий устқурма - жамиятни тушуниш ва англаш шакллари. Маълумки ушбу асосларнинг умумий тизими ҳамда уларнинг ўзаро муносабатлари марксизм ижтимоий назариясининг асосий мезони ҳисобланади.

Шу билан биргаликда К. Маркснинг ушбу назарияси ижтимоий социологиянинг қатъий ишлаб чиқилган ва илмий асосланган - умумий социология назариясинигина эмас, балки марксизм таъбиридаги конфликтнинг аниқ тизимли назариясини ташкил қилади. Бироқ марксизм ўз даврини тушу-

ниш ва идрок этишдан нарига ўтолмаганини шу ўринда эътироф этиш зарур. Негаки XIX асрнинг кўпгина чалкашликларига аниклик киритилмасдан “энг инқилобий назария” қобигида ўралашиб қолганлиги барчага маълум. Бундай чалкашликлардан бири - келажакда жамиятдаги жамики конфликтларни тугатиш мумкинлиги тўғрисидаги қарашдан иборатдир. Маркснинг фикрича, инсоният XIX аср охирида тарихий ўзгаришлар билан юзма-юз турганлиги ва келажакда ҳақиқий тарихий давр бошланиши мумкин. Бошланажак давр жамиятда - сиёсий инқилоблар бутунлай барҳам топиши, моддий бойликларнинг ортиши натижасида умумжамият муносабатлари табиатини ҳам ўзгартириб юбориши, конфликтларнинг эса фақатгина саноат фабрикалари доирасидаги муносабатлардагина мавжуд бўлишини таъминлаши керак эди. В.И. Лениннинг социалистик жамиятда антагонизмнинг бутунлай йўқолиб кетиши ва “янги инсонни” тарбиялаш ҳақидаги мулоҳазалари К.Маркснинг бу таълимотига қарши бўлмасдан, аксинча, ана шу принципларни тасдиқлар ва тўлдиради эди.

Шунингдек, марксизмда жамиятдаги турли табақалар манфаатлари қарама-қаршилигидан келиб чиққан ҳар қандай ижтимоий конфликт, аввало, унинг сиёсий аҳамияти тарафидангина қаралар эди. Бу эса унинг бошқа ижтимоий фанлар нуқтаи назаридан қараш имкониятини чеклаб қўяр эди.

XX асрнинг биринчи ярмида марксизмнинг ҳеч қандай аралашуви ёки таъсирсиз жамиятдаги фақатгина келишув ва барқарорликнигина эмас, балки конфликт ва унинг ортидан юзага келадиган ўзгаришларга ҳам алоҳида эътибор бера бошлаган илмий оқимлар вужудга келди. (В.Парето, Г.Моска, Ж.Сарель, Ф.Оппенгеймер, А.Бентли).

Элита назарияси билан илмий доирада машҳур бўлган италян тадқиқотчиси Вильфредо Парето (1848-1923), ўз таълимотида инсон табиати доимо иккиланувчанлик хусусиятига эга эканлигини таъкидлаган. У инсон онги англаш учун эмас, кўпроқ гаразгўйлик мақсадига йўналтирилган бўлади, деб ҳисоблайди. Бунинг натижасида инсонлар ўзларининг фаолиятлари ва хатти-ҳаракатлари нимага қаратилганини яшириш учун жамиятда турли хил назарияларни ўйлаб

топадилар. Ҳар қандай жамиятдаги назариялар ва мафкураларнинг мавжудлигига сабаб - муайян одамлар ўз ҳатти-ҳаракатларини ҳис-ҳаяжонлар пардаси остидагина кўрсатиб, ҳақиқий мақсадни эса яширишдан иборатдир. Шундай қилиб инсон руҳиятининг номақбул қатламлари уларнинг ҳаракатларида бошқарув ролини ўйнайди.

В.Парето инсон руҳиятининг асосий ролини эътироф этгани ҳолда, жамиятнинг ижтимоий турланувчанлиги башариятга доимий ҳамроҳдир, зеро индивидларнинг ҳам биопсихологик сифатлари худди шундай доимийдир. В.Паретонинг ижтимоий ўзгарувчанлик ҳақидаги фикрлари аввало давлат ва жамиятдаги бир тўда амалдорлар, аниқроғи, кам сонли бошқарувчилар - элитага нисбатан айтилган фикрлардир.

Элиталарнинг алмашинуви ва улар ўртасидаги кураш В.Парето таърифича, жамиятнинг туб моҳиятини англатади. Унингча, башариятнинг табиий бир қонунияти бор. У ҳам бўлса кўплаб ва турли хил асосдаги конфликтлар жамиятнинг ривожланиш жараёнига доимо ҳамроҳлик қилади. Аммо конфликтларнинг роли ва аҳамияти бошқарувчи элитанинг аниқ ёки ноаниқ ривожланиш босқичига ҳам боғлиқ. Негаки мавжуд элиталар давлат ва жамиятдаги сиёсий тизимлар барқарорлигини таъминлаш, қулай динамик мувозанатни ушлаб туришдагина эмас, балки инқилобий характерга эга бўлган радикал ўзгаришлар орқали бошқарувчи элита вакиллариининг ўрин алмашинувини - табиий “тўхтовсиз алмашинув” жараёнига айлантириши ҳеч гап эмас.

В.Парето билан бир даврда яшаган сиёсатшуносликнинг асосчиларидан бири, итальян юристи Гаэтано Моска (1858-1941) ҳам элита ҳақидаги назариянинг яратувчиларидан бири эди. Унинг 1896 йилда чоп этилган “сиёсий ёки бошқарувчи синф” ҳақидаги асари (“Сиёсий фанлар элементлари”) Италияда замонавий сиёсий тадқиқотларнинг ривожланишига пойдевор бўлди. Г. Моска фикрига кўра ҳар қандай жамиятда икки абадий синф мавжуддир:

1) ҳукмронлик қилувчи “сиёсий синф” - зиммасига давлатнинг барча мажбуриятларини олади ва албатта, бир қатор институтларга эга бўлиб, улар муайян имтиёзлардан фойдаланади;

2) бошқарилувчи синф - бу яхши уюлмаган кўичиликни

ташкил қилувчи синф. Тадқиқотчининг фикрича, неча асрлардан бери давлат ва жамиятда халқ вакиллиги ва суверенитети тўғрисидаги назарий билимлар фақат орзудангина иборат. Аслида эса реал ҳукумат доимо “сиёсий синф” кўлида бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади. Халқ ҳокимияти, демократик жамият ва социализм - буларнинг ҳаммаси утопия (хомхаёл) ва биронтаси ҳам жамият қонунлари ва ижтимоий инсон табиатига мос келмайди. Ҳокимият ҳеч қачон халқ ҳокимияти тариқасида намоён бўлолмайди. Лекин энг кўпи билан, дейди тадқиқотчи, у фақат нисбийликда халқ манфаатига хизмат қилиши мумкин ҳолос.

Г.Моска давлатдаги бошқарувчи олий табақа - элита кўлида мулкчилик ва шу каби бошқа асосларнинг бўлишини эмас, балки уларнинг онг ҳамда билимларини оширишга хизмат қилувчи “илмий сиёсат”нинг зарурлигини эътироф этади ва уни яратишга интилади. Бундай “ҳокимиятга муносиблар”ни тарбиялашни ва унга амалий етишишни Г.Моска узоқ келажакка дахлдор деб ҳисоблайди. Унгача тарих сахнаси - зўрлик ва конфликтлар жамиятдаги ўзгаришлар ва ижтимоий барқарорлик жараёнлари учун асосий роль ўйнайдиган синфлараро кураш майдони бўлиб қолади. Ушбу курашлар натижаси ҳар бир даврнинг аниқ талабларига мос у ёки бу синфлар ғалабасига боғлиқ бўлади.

Германияда Франц Оппенгеймер (1864-1943) конфликтнинг бошқача сиёсий концепциясини ишлаб чиқди. Тадқиқотчини давлатнинг вужудга келиши ва унга ёндош ижтимоий жараёнлар хусусиятлари кўпроқ қизиқтиради. У давлатнинг вужудга келишида иқтисодий сабаблар асосий роль ўйнамайди деб ҳисоблайди. Ф.Оппенгеймер таъбири билан айтганда, давлат - бу шундай ҳуқуқий институтдирки, бунда “бир-бирларига зўрлик билан боғлаб қўйилган биринчи гуруҳ-истилочилар ҳамда иккинчи гуруҳ-истило қилинганлар ўртасидаги муносабатлар мужассамлашгандир...”. Жамиятдаги синфлар ва давлатларнинг ўз ички ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш омиллари асосида вужудга келиши ҳақидаги қарашларни қаттиқ танқид қилган Ф.Оппенгеймер уларни “назария ва амалиётдаги ижтимоий зулм манбаи” деб эълон қилади. Унингча, давлатчилик одамларни маълум бир гоёга бўйсундириш ёки маълум ҳудудда яшаётган аҳолини истило

қилиш йўли билан вужудга келади. Ана шундай жараёнларда синфлар ўртасидаги қарама-қарши муносабатлар шаклланади ва бундай муносабатлар кўп ҳолларда ўзгармасдан қолаверади. Фақатгина эксплуатация шакллари-жисмоний кийноқдан иқтисодий ва сиёсий зўравонликка айланиб ўзгариши мумкин ҳолос. “Тахминан 5000 йилларча аввал - деб таъкидлайди у - халқларнинг бир-бирини истило қилиши бошланган бўлса, унинг натижасида тенгсизлик шуури ҳам инсон танасига кириб жойлашгандир. Ўз-ўзидан аёнки кейинги тарих, қолаверса, одамлар турмуш тарзи мана шу касаллик оқибатида ҳар хил даражадаги конфликтлар билан ёнма-ён бўлиб келмоқда ва бу шундай бўлиб қолажак”.

Европалик олимлардан анча фарқ қиладиган сиёсий концепцияни АҚШда Артур Бентли ишлаб чиқди. Уни жамиятдаги умумсиёсий фаолиятнинг бир қисми бўлмиш сиёсий ҳаётгина кўпроқ қизиқтиради. А.Бентли концепциясининг асосини “гуруҳ”, қолаверса, “сиёсий гуруҳ” тушунчаси ташкил этади. Сиёсатшунослик доирасида сиёсий гуруҳлар сирасига нафақат сиёсий партиялар, балки бошқа сиёсий институтларнинг ҳам кириши табиий. Уларнинг фаолиятларини таҳлил этиш натижасида гуруҳларнинг олдига қўйган мақсад ва вазифаларини аниқлаш мумкин. Сиёсий гуруҳлар фаолиятлари давомида ўз манфаатларини ҳам ҳаракатларига мувофиқлаштириб борадилар. Турли манфаатли гуруҳларнинг тўқнашуви натижасида А.Бентли таъкидлаган жамиятнинг сиёсий ҳаёти юзага келади. Ушбу “ҳаёт” турмуш тарзининг шаклланиши замирида ётган кучларга олим алоҳида эътибор қаратади. Шунинг учун бўлса керак, А.Бентли биргина “зўрлик” термини орқали шаклланган сиёсий ҳаётга таъриф беришни маъқул кўради. Бироқ тазйиқ,- дейди у,- фақат жисмоний азоблаш ёки куч ишлатишдангина иборат эмас. “Гуруҳларнинг бир-бирига нисбатан тазйиқ этиш истагининг борлиги жамиятдаги оддий ҳолдир. Аммо “тазйиқ” тушунчасининг кўлами кенг бўлиб, гуруҳларнинг бошқа гуруҳларга таъсир этиш шакллари бўлмиш - кураш ва намойишлардан тортиб, очик баҳслар насихатбозликкача бўлган хусусиятларни ўзига қамраб олган”.

Шундай қилиб, XIX ва XX аср бошларида мавжуд ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий-назарий концепциялар нати-

жасида конфликтология муаммоларига нисбатан қизиқишнинг ортиб кетиши табиий бир ҳолдир. Айтиш жоизки, жамиятдаги конфликтларни таҳлил этиш бу даврларда асосан ижтимоий дарвинизм ва марксизмнинг услубий талқини, ғарб социологияси ва сиёсатшунослиги, юриспруденцияси асосида амалга оширилган. Назаримизда ушбу илмий йўналишлар услубий хусусиятларида конфликтлар асосига кириб боришдаги ҳам кучли, ҳам салбий жиҳатларнинг борлиги эътиборга молик. Жамият тараққиёти ва конфликтология муаммоларига нисбатан тегишли хулосалар чиқарилишида ўша даврдаги ижтимоий ва сиёсий воқеаларнинг бевосита ва сезиларли таъсир ўтказиши ҳам табиий. Бу даврда илгари сурилган илмий гоялар тўғрисида сўз кетганда, улар орасида бугунги кунда ҳам долзарблиги ва умумийлигини йўқотмаган айрим назарий концепцияларни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, конфликтнинг жамиятдаги одатий ижтимоий ҳолатлиги тўғрисидаги қатъий фикр. Турли хил биологик, руҳий, ижтимоий ва бошқа омиллар асосида ҳар хил даражадаги конфликт ҳолатларни келтириб чиқариш инсон табиатида, шунингдек, жамиятга хос хусусиятдир.

Иккинчидан, конфликтлар жамият тараққиётида бир қатор ижобий вазифаларни ҳам ўтайди. Улар жамиятнинг тобора ривожланиши, ижтимоий билимлар бирлигининг сақланиши ва уйғунлашувида, умумий аҳамиятга молик бўлган мажбурий тартибот ва ижтимоий кадрларнинг жамиятда мустаҳкам ўрнатилишида ўзига хос ўрин тутаяди.

Учинчидан, жамиятдаги муайян конфликтлар ҳамда мазкур ҳолатни келтириб чиқарган омиллар, яъни конфликтлар тизими ва бу тизим аниқланадиган ижтимоий ҳаёт ўртасидаги боғлиқлик ва бирликнинг мавжудлиги.

Тўртинчидан, бошқарувчи озчилик ва бошқарилувчи, яъни тобе кўпчилик ўртасидаги зиддиятнинг доимийлиги.

Бешинчидан, манфаатлари бир-бирига зид бўлган турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро келишуви ва уларнинг муаммоларни биргаликда бартараф этиши жамиятда маълум ижтимоий барқарорликка сабаб бўлади. Жамият тараққиётига нисбатан ушбу ҳолат ўсиб боровчи - барқарорлик тарзида тадқиқ этилади.

4. Конфликтологиянинг ҳозирги замон тамойиллари

XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб конфликтология муаммоларига назарий жиҳатдан қизиқиш нисбатан сусая борди. Ушбу ҳолат аввало АҚШ, кейинроқ эса Европада кузатила бошланди.

Жамиятдаги конфликтларга бўлган олдинги қизиқишнинг маълум даражада пасайиши оқибатида конфликтология муаммолари борасидаги илмий ишлар ўз аудиториясигагина эга бўлиб қолди. Булар турли хил, амалдаги жамият тартибларига нисбатан танқидий ёндошувчи, ислохотлар ва келажакка қатъий ишонч билан боқувчи ижтимоий ва сиёсий ҳаракатлар эди. Лекин Чикаго мактабининг гуллаб-яшнаши даври (1915-1935) даёқ бу ҳолат аста-секин ўзгаради. Бу вақтлардаги илмий муҳитнинг олдинги даврлардан фарқи шуки: 1) ижтимоий тадқиқотларнинг асосий буюртмачилари сифатида давлат ва хусусий тадбиркорлик компаниялари ва бошқа ҳар хил муассасалар кўпая борди. Улар тадқиқотчилар мактабларини керакли маблағлар билан таъминлаб турарди; 2) буюртмачиларнинг талаби ва қизиқишига жавобан тадқиқотларнинг мундарижаси ва маъноси ҳам ўзгаради; 3) муаммоларни ўрганишдаги умумназарий тадқиқотлар ўрнини, кундалик, аниқ тавсиялар ва натижаларга эга тадқиқотлар эгаллайди; 4) тадқиқотчилар олдида тўғридан тўғри мавжуд ташкилий тизимлар сақланиб туриши мумкин бўлган шароитларни белгилаш, ана шу вазиятларга мувофиқ шахсларнинг фаол иштирокини таъминлаш вазифаси турарди.

Шаклланган бу тўрттала янгича шарт-шароитларнинг таъсири оқибатида муаммоларга нисбатан ёндашувларда ҳам муайян ўзгаришлар юзага келди. Масалан, конфликтология муаммоларининг таҳлили мавжуд конфликтли ҳолатларни ҳал этиш услуби нуқтаи назаридан амалга оширила борди. Баъзи социолог ва ҳуқуқшунослар жамиятдаги кўплаб иш ташлашлар, намойишлар, қуроли тўқнашувлар орқалиги муаммолар ва урушларнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил қила бошладилар. Бироқ бу тадқиқотлар кўпроқ таърихий ва эмпирик тадқиқотлар кўринишида эди. Кўриниб турибдики тизимли конфликтлар таҳлили ўрнини руҳий ариштириш

уларни енгиллатиш услублари эгаллай бошлади. Натижада жамиятдаги конфликтларнинг сабаби сифатида фақат икки томон ўртасидаги қарама-қаршилик ва зиддиятлар биринчи ўринга чиқиб қолади. Ваҳоланки, конфликт(қандай характерда бўлмасин)ларнинг юзага келишида ўзига хос объектив ва субъектив сабаблар мавжуд бўлади.

Конфликтология муаммоларини назарий тадқиқ этишда четга чиқиш сабабларидан яна бири сиёсий характерга эга бўлиб, асосан бу ҳолат марксизмнинг “таъсир куч”лари билан боғлиқ эди. Негаки бир қатор гарб давлатлари олимларининг тафаккурида конфликтология муаммоси марксизм билан тенглаштирилди. Уларнинг фикрича, гўёки ижтимоий конфликтларга назарий қизиқишларнинг ортиб бориши конфликтларни қувватлаш эҳтимоли, конфликтларнинг кўпурувчилик фаолиятига ҳомийлик қилиш ҳолатларини келтириб чиқариши мумкин эди.

Конфликтология муаммолари борасидаги тадқиқотларнинг сусайиш жараёни XX аср 40-йилларининг охиригача сақланиб турди. Тўғри, бу давргача конфликтларни тадқиқ этиш борасидаги ҳаракатлар бутунлай тўхтаб қолмаган, фақатгина ушбу муаммолар бўйича чиқишлар, таҳлилий ёндашувлар сезиларли даражада қисқарди ҳолос. Натижада жамиятнинг функционал модели асосида конфликтларга нисбатан умумий муносабат ҳам ўзгарди. Ушбу ўринда жамиятдаги бош-бошдоқлик сабабларини функционал услуб доирасида тадқиқ этишни мисол тариқасида келтириш мумкин. Мазкур оқимнинг вакили, америкалик социолог назарийчи Толкотт Парсонс (1902-1979) конфликтли ҳолатларнинг таҳлилига катта эътибор берди. Бироқ у конфликтларни тадқиқ қилиш ва бартараф этишда жамиятнинг бирор келишувга эришишини интеграцион жараён сифатида баҳолади. Ана шу нуқтаи назардан Парсонс конфликтни ижтимоий зиддият, енгиб ўтиш лозим бўлган ўзига хос жамият касаллиги деб билади. Т.Парсонс жамиятдаги барқарорликни таъмин этувчи қатор “функционал асослар”ни ишлаб чиқди ва уларга асосланган ҳолда жамиятда шаклланган меъёр ва кадриятларга мувофиқ равишда ижтимоий тузумни ушлаб туриш, ижтимоий конфликтлар ва бўҳронлардан сақланиш мумкин деб ҳисоблайди. Булар:

Биринчидан, ўша жамият эътиборли қисмининг биологик ва руҳий эҳтиёжларини кондирриш.

Иккинчидан, жамиятдаги устувор меъёрлар асосида шахсларни тарбияловчи “ижтимоий назорат” органлари фаолиятини кучайтириш.

Учинчидан, жамиятда ҳар бир шахсга белгилаб берилган вазифа ва ҳаракатларни жамиятдаги меъёрлар билан мувофиқлаштириш.

Т.Парсонс ижтимоий тартиботни жамиятнинг “табиий шакли” сифатида баҳолар экан, асосий эътиборини жамиятдаги интеграция муаммоларига қаратиб, мавжуд тузумнинг можароларсиз турмуш тарзга эга бўлишини қўллаб-қувватлайди. Агарда бунинг акси бўлса, аввало жамиятдаги ижтимоий-руҳий зиддиятларни юмшатиш ва ижтимоий тизим муаммоларини бартараф этиш учун уларнинг “функционал асос”ларини ўрганиб чиқиш зарурлигини тавсия этади.

Ижтимоий конфликтларга нисбатан Т.Парсонс тутган ёндашувни “инсоний муносабатлар” (Public relations) мактаби вакиллари ҳам ўз тадқиқотларида татбиқ этдилар. Уларнинг фикрича, саноати ривожланиб бораётган давлатларнинг халқаро муносабатларда ўзини тутиши ва олиб бораётган сиёсати ижтимоий консенсусга асосланмоғи лозим. Шундагина улар ўзининг ривожланиш даражаларини бир меъёрда сақлаб туриши мумкин. Ушбу мактабнинг таниқли вакили Гарвард университети профессори Элтон Мэйо(1880-1949)дир. У “ҳозирги замон бош муаммоси” сифатида “саноатда тинчлик ўрнатиш”га эришишнинг тобора кийинлашиб бораётганини кўрсатади. Конфликт, унингча, жамиятдаги ўта мудҳиш “ижтимоий касаллик”дир. Уни бартараф этиш учун аввало “ижтимоий мувозанат” ва “ҳамкорлик ҳолати”ни давлат ва жамиятда қарор топтириш учун ҳаракат қилмоқ керак. Шундагина “соғлом жамият”га эришиш мумкин. Шу ўринда савол тугилади. Хўш, “соғлом жамият”нинг ўзи нима?! Э.Мэйо бундай жамият шаклланишининг илк куртагини ишлаб чиқарувчиларга нисбатан оптимистик кайфиятнинг мавжуд бўлиши ёки бўлмаслигидан қидиради. Шунинг учун у ишлаб чиқаришда хусусий рағбатлантиришни гуруҳ (жамия) рағбатига, иқтисодий рағбатни - ижтимоий-руҳий (ижобий таъсирга эга маънавий иқлим, меҳнатдан қониқтириш, бош

карувда демократик услубнинг устуворлиги) рағбатга алмаштириш зарурлигини айтади. Меҳнат унумдорлигини оширишда янги воситалар сифатида “муқобил бошқарув”, “меҳнатни инсон руҳиятига азоб етказмаслик даражасига етказиш”, “хизматчилар маърифатлилигини ошириш” ва ҳоказоларни таклиф этади. Мана шундай гоёларни илгари сурганлиги учун ҳам Э.Мэйо ва унинг мактаби вакиллари “инсоний муносабатлар” мактаби деб ном олган бўлса ажаб эмас.

Бироқ вақт ўтиши билан “инсоний муносабатлар” мактаби вакиллари илгари сурган гоёларга нисбатан муносабатлар ўзгара бошлади. Буларнинг сабаби:

биринчидан, янгича шаклланаётган ишлаб чиқариш муносабатлари амалиётида улар билдирган фикрлар, ўртага ташлаган таклифларнинг унчалик тўғри келмай қолганлиги; иккинчидан, 50-йиллардаёқ “соғлом жамият”, унинг муаммолари ҳақида янги-янги назарий қарашлар майдонга кириб келмоқда эди. Учинчидан эса, халқаро муносабатларда янгича тартибот шаклланиб боргани сари жамият тараққиётига ва унинг муаммоларига нисбатан янгича ёндашувларни талаб этарди.

Маълумки, 40-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг боши жаҳонда “совуқ уруш”нинг бошланиш даврларига тўғри келади. Айнан “совуқ уруш”нинг бошланиши билан жамиятдаги конфликтология муаммоларига нисбатан илмий доирадаги баҳсу мунозаралар янада сезиларли тарзда шаклланди. Конфликтология муаммолари борасидаги мазкур баҳс олдинги мунозаралардан фарқ қилиб, улар қуйидаги услубий асосларга эга:

- 1) умумий қарашлардан аниқ таҳлилий баҳсларга ўтиш;
- 2) конфликтларнинг объектив ва субъектив сабабларга эгаллигини англаб етиш;
- 3) конфликтларга нисбатан утопик қарашлардан қочиш ва б.

Ўзгараётган жамиятда конфликтларни ана шундай илмий асосларда тадқиқ этиш ҳаракати кучайиб борди. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, конфликтология муаммоларига нисбатан назарий жиҳатдан қизиқиш “ғарб маданияти” шукуҳига зид ҳодиса сифатида баҳоланмайдиган бўлди. Шу ўринда савол тугилади. Нима учун айнан “ғарб маданияти”

нукухига? Чунки бу даврларда марксизм гоялари ҳукмрон бўлган давлатларда конфликтология буржуа фани сифатида талқин қилиниб, уни ўрганишга шартли равишда эътибор қилинмасди.

50- йиллардан бошлаб асосан саноати ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам ўзгара бошлади. Негаки ишлаб чиқаришни сезиларли даражада кучайтирган илмий техника инкилоби давлатнинг иқтисодий ролини оширибгина қолмасдан, балки ишлаб чиқариш институтларини ишлаб чиқариш муносабатларида янги шериклар сифатида намоён қилди. Шулар қатори касаба уюшмаларининг роли ҳам ошиб, улар муайян гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшмалар сифатида ўз фаолиятларини жонлантирди. Ушбу ўринда - уларнинг конфликтологияга нима алоқаси бор? - деган савол туғилиши мумкин. Назаримизда бу омилларнинг конфликтологияга алоқаси жуда катта. Чунки ўзгараётган муҳитда конфликтологияда ҳам ҳар хил карашларнинг юзага келишига, эскича карашларнинг эса ўзгаришига жамият иқтисодий структурасининг тубдан ўзгариши асосий сабаблардан бири бўлиб ҳисобланади.

Зеро, жамият ўзгариши билан назарий-илмий муҳитнинг ҳам ўзгариши табиий. Назарий жиҳатдан муносабатлар йўналишининг ўзгариши икки йўналишда кечди. Бир томондан, функционализмга анъанавий кайфиятда қаралган бўлса, иккинчи томондан эса функционализм танқидий назардан ўтказилди. Бунинг натижасида 50- йиллар охири 60- йилларнинг бошларида функционализм жамиятдаги барқарорликни гоявий йўналишда боғлаб ўрганганлиги, шунингдек, конфликтларни ижтимоий таҳлил қилолмаганлиги ва уларга муқобил баҳо беролмаганлиги аниқланди. Функционализмнинг танқидий баҳоланишига америкалик социолог Роберт Мертоннинг 1949 йилда нашр этилган “Ижтимоий назария - ижтимоий тизим” деб номланган каттагина илмий иши ҳам сабаб бўлди. Мазкур асарда жамиятдаги, одамлар ўртасидаги очиқ ва мавҳум ижтимоий вазифалар, шунингдек, номуносив вазифалар, ижтимоий зиддиятлар кенг таҳлил этилган эди. Айни шу даврда конфликтология муаммоларини нисбатан замонавий янгича ёндашув тамойиллари пайдо бўлди. Улар орасида Л.Козернинг, Р.Дарендорф ва К.Булчнинг

яратган назарий концепциялари бошқаларникига нисбатан кенг шуҳрат қозонди.

1956 йилда замонамиз тадқиқотчиларидан Льюис Козернинг “Ижтимоий конфликт функциялари” номли китоби нашр этилди. Унда Л.Козер конфликтсиз жамият, демак конфликтсиз ижтимоий гуруҳлар ҳам бўлмаслигини таъкидлар экан, конфликтлар жамият тузумининг янги ривожланиши ва алмашишида ижобий аҳамиятга эга эканлигини алоҳида уқтиради. Л.Козер “конфликтнинг ижобий функционал концепцияси” деб номланган назарий дастурини классик функционализм назариясига қарама-қарши тарзда ишлаб чиқди. Унда конфликтлар ижтимоий таҳлил чегараларидан ташқарида ўрганилади. Агар функционал тизим тарафдорлари ижтимоий конфликтларда ижтимоий зиддиятлар, жамиятнинг тартибсизланиш белгиларини кўрса, Л.Козер эса аксинча, конфликтларнинг жамиятдаги ҳар қандай тартибсизлик ва барқарорликни таъмин этишдаги ижобий ролига эътиборини қаратди ва уни асослаб беришга уринди. Унинг фикрича, жамиятдаги барқарорлик жамиятдаги конфликтли муносабатлар ва улар ўртасидаги алоқалар турига боғлиқ. Жамиятда қанчалик кўп конфликт турлари бўлса, уларни гуруҳларга ажратиш шунчалик қийинлашади. Қолаверса, жамиятдаги конфликтларни умумий қилиб бир-бирига яқин деб эътироф этиш ўта мантиқсизликдир. Гарчи улар диний ёки этник характер касб этсаларда, барибир конфликт тарзда умумий қадриятлар ва меъёрларга эга эмасдилар. Демак, конфликтлар ўзаро бир-бирларига боғлиқ бўлмасалар, жамият бирлиги учун яхши замин яратилган бўлади деган хулосага келиш мумкин.

Конфликтология муаммоларига бўлган қизиқиш Европада ҳам яна қайта уйғонди. 1965 йили немис тадқиқотчиси. “саноатлашган жамият” ва “посткапиталистик” концепциялари тарафдори ва ташвиқотчиси Ральф Дарендорф Германияда “Синфий тизим ва синфий конфликт” номли асарини чоп эттирди. Икки йилдан сўнг эса Америкада тадқиқотчининг “Ҳаслотдан холи” (“Вне утопии”) эссеси дунё юзини кўрди. Унда олим назарий таҳлиллар асосида жамиятнинг янги тузилиш моделларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилди. Унинг “конфликтли жамият” концепцияси -

дуи ҳокимияти: конфликтлар ва ривожланишлар асосини “аксилҳаёлий” турмуш тарзида қурилган эди. Агар Ҷ.Ковер конфликтнинг ижтимоий бирликни таъмин этиши ва ижобий ролини асослашга уринган бўлса, Р.Дарендорф конфликтни ижтимоий организмнинг перманент (чида) ҳолати деб ҳисоблайди. “Конфликтнинг борлиги эмас, унинг йўқлиги қандайдир ҳалати ва ғайритабиий ҳол. Жамият ски муассасада конфликт ҳолати сезилмаса, албатта, бу – шубҳали олиб келади” – деб таъкидлайди Р.Дарендорф. Шунини учун жамиятда ҳам, муассасаларда ҳам, шахслар ўртасида ҳам дезинтегрция ва конфликтлар мавжуд. “Хар қандай жамиятнинг турмуш тарзи конфликт асосида қурилган. Чунки жамият ҳам, жамиятдаги кадриятлар ҳам ўзгарувчандир. Zero, инсоният жамиятида доимийлик йўқ, ҳолбуки ҳеч нарса доимий эмас. Шу боисдан ҳам айнан конфликтда турли бирлашмалар ва эркинликнинг ижодий асоси, шунингдек, ижтимоий муаммолар устидан назорат ва мақсадга мувофиқ равишдаги қулай муҳит мужассамлашган бўлади”.

Р.Дарендорфнинг конфликтология муаммоларига нисбатан билдирган қарашлари антифункционал йўналишда эканлигини таъкидлаган ҳолда, бирданига уни сиёсий радикализм оқимига киритиб қўйиш мумкин эмас. Тадқиқотчи бежиз ўзини замонавий либерал деб атамаган ва бу хусусият унинг жамиятда синфий можароларнинг муқаррарлиги ҳақидаги фикрларида, шунингдек, ҳатто, очиқ фуқаролар урушини асослашга уринган К.Марксни қаттиқ танқид қилганлигида аниқ-равшан кўриниб турибди.

Америкалик социолог ва иқтисодчи, “конфликтнинг умумий назарияси” муаллифи Кеннет Боулдинг, мавжуд конфликтларнинг тўлиқ илмий назариясини тирик ва жонсиз табиат, шахсий ва умумий ҳаёт доираси кўринишларида тасвирлаб беришга интилди. “Конфликт” атамаси унинг тадқиқотларида жисмоний, биологик ва ижтимоий хусусиятлардан келиб чиқиб кенг таҳлил қилинади. К.Боулдинг “денгизнинг қуруқлик билан ёки ердаги бир турнинг бошқа бир шакл билан туганмас уруши”ни кўрсатар экан, жонсиз табиатнинг ҳам жиддий можаролардан холи эмаслигини уқтиради.

К.Боулдинг ўзининг “Конфликт ва ҳимоя. Умумий

назария” (1963) номли асарида “хамма конфликтларнинг умумий унсурлар ва ривожланишининг умумий намуналарига эга, - эканлигини эътироф этади. Ана шу умумлашган жиҳатларни ўрганиш эса конфликтнинг фавқулодда сабабларининг ўзига хос томонларини илғаб олишга ёрдам беради. Ушбу қоида “конфликтнинг умумий назарияси”даги услубий асосни кўрсатгани каби, ҳуқуқий изоҳлаш имкониятларини ҳам беради.

Қарама-қаршиликсиз яшаш истаги - яхши гоё. Бирок инсон - ижтимоий-сиёсий мавжудот. Шунинг учун ҳам инсоният тобора ривожланган муҳитда яшаш учун интилади. Ривожланиш эса қарама-қаршиликсиз бўлмайди. Қарама-қаршилик томонлар ўртасида конфликтларни келтириб чиқариши табиий. XX асрнинг 70- йилларига келиб жамиятдаги инкирозли ҳолатлар - конфликтларни ижобий тарафдан ўрганиш янада кенгайди. Айниқса, жамиятнинг конфликтларсиз ривожланиш гоёсини “муқобил” социологиянинг атоқли вакили, америкалик социолог Алвин Гоулднер (1920-1980) қаттиқ танқид қилди. Унинг фикрича, социологиянинг асосий вазифаси жамиятнинг конфликтли ҳолати ва жамият ривожланишига тўсик бўладиган инкирозли вазиятлар сабаблари ва уларни бартараф этиш йўлларини аниқлашдан иборатдир. Ғарб жамиятининг инкирозини А.Гоулднер инсоннинг тобора яққаллашиб кетиши, дунёга нисбатан одамларнинг мақсадли қарашларининг йўқолиши, билим ва ҳокимият ўртасидаги зиддиятли муносабатларнинг ривожланишига боғлиқ деб баҳолайди.

А. Гоулднер барча мавжуд социологик илмий қарашларни, жумладан марксистик гоёвий концепцияни ҳам танқид қилгани ҳолда, ўзининг “танқидий-рефлекс” концепцияси орқали мафкуравий қарашлардан қутулишга бошқаларни чақиради. У ҳозирги замон ғарб жамияти ижтимоий тизимини учта синфга ажратади, яъни:

- эски буржуазия ёки пулдор капиталист синфи;
- пролетариат;
- пайдо бўлган янги зиёлилар синфи.

А.Гоулднер айниқса сўнгги синфга кўпроқ эътибор қаратади. Юксак маданий капитал соҳиби ҳамда танқидий мулоқот маданияти хусусиятларига эга бўлган янги зиёлилар синфи

жамиятдаги ижтимоий ривожланишларни амалга оширади. А.Гоулднер янги зиёлилар синфини бир-биридан фарқ қилувчи икки ижтимоий гуруҳга бўлади:

- илмий-техника соҳасидаги зиёлилар
- ақлий (ижтимоий соҳадаги) зиёлилар
- олим айнан ақлий хусусиятга эга бўлган зиёлиларни келажакда жамият ривожига бекиёс ҳисса қўшади деб умид қилади..

Жамиятнинг конфликтларсиз ривожланиши борасидаги қарашлар Ч.Миллс ва бошқаларнинг асарларида ҳам танқид қилинган. Бироқ 80- йиллар бошида жаҳонда нафақат ривожланиш, балки тинч-тотув яшаш ва, доимий барқарорликка эришиш учун конфликтларга чек қўйиш ҳақидаги қарашлар шаклланди. Бундай жараёнга, аввало, умумбашарий муаммоларни бартараф этиш учун давлатларнинг ҳамкорлигига бўлган табиий талаб сезиларли таъсир ўтказди. Биринчилар қаторида “умумбашарий муаммолар”ни тадқиқ этишга Рим клуби аъзолари алоҳида эътибор қаратиб, бу борада “тизимли таҳлил” услубини қўлладилар. Ушбу клуб халқаро ноҳукумат ташкилоти бўлиб (1968), ўз сафига жаҳондаги кўплаб давлат ва жамоат арбобларини, олимларни бирлаштирган эди. Клубнинг Римда ўтказилган биринчи йигилишида (шунинг учун ташкилот Рим клуби деб атала бошлаган) инсоният ҳаётидаги умумбашарий муаммоларнинг нечоғлик мураккаб бўлиб, уларни бартараф этиш учун ер юзидаги мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш лозимлигини, зеро, ҳеч бир давлат инсониятга хавф солиб турган бундай глобал муаммоларни алоҳида ҳолатда еча олмаслигини, жаҳон оммасига қарата баён қилди.

“Ўсиш чегаралари” - Рим клуби томонидан 1972 йилда тайёрланган биринчи маърузалар тўпламидир. Ушбу маърузалар мажмуаси Массачусетс технология институти илмий-текшириш гуруҳи томонидан тайёрланган (Денис ва Донелл Медоуз раҳбарлигида) бўлиб, маърузалар матни халқаро ҳамжамиятнинг юксак эътирофига сазовор бўлди. Ботинан қарама-қарши тарафлари бўлишига қарамай маърузалар китоб ҳолида чоп этилганидан сўнг, жаҳон афкор оммаси инсоният олдида турган умумбашарий муаммолар - атроф-муҳитнинг ифлосланиб кетиши, “демографик портлаш”, иккинчи

тенгсизлик ва шу кабиларнинг олдини олиш учун зудлик билан ҳаракат қилиш кераклигини бир қадар англаб етди. Клуб аъзолари амалда бундай инкирозлардан чиқиб кетиш учун қилинаётган ҳаракатларнинг кечикаётганлиги жаҳонда турли конфликтлар ва хавф-хатарларга сабаб бўлиши шубҳасизлигини таъкидлаганди.

Клубда ўтказилган йиғилишларда кўплаб сиёсий зиддиятлар, уруш ва можаролар, тинчлик муаммолари муҳокама этилди. Ушбу муҳокама этилган муаммоларнинг асосини ер юзида тинчликни таъминлаш масаласи ташкил этди. Зеро тинчликни таъминлаш урушнинг йўқлиги демакдир. Қолаверса, ер юзида урушларга барҳам бериш тинчлик ҳақидаги мақсадларнинг самарали интиҳосидир. Фақат жаҳон ривожланишидаги уйғунлик шароити, давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик орқалигина мустаҳкам тинчлик ва хавфсизликка эришиш мумкин. Давлатларнинг ўзаро ҳамкорликка интилиши халқаро кескинликларни юмшатиш учунгина эмас, балки давлатлар умумманфаатлари муштараклигини ҳам намоён этади. Қолаверса, узок келажакни кўзлаб қилинган ҳамкорлик шартлари томонлар учун мусобақалашув ёки рақобатлашувдан кўра манфаатлироқдир.

Барқарорлик ва тинчлик шароитида жамиятнинг янгича турмуш тарзига эришиш учун Рим клуби мутахассислари ижобий тараққиёт ва ўсишнинг янгича концепцияларини таклиф қиладилар. Клуб аъзоси, германиялик таниқли жамоат ва сиёсат арбоби Э.Пестель узвий тараққиётнинг ўзига хос томонларга эга эканлигини айтиб, уни қуйидагича таърифлайди:

- ўзаро алоқадорликдаги тизим, яъни бир-бирига зарар етказмасдан ўзаро боғлиқ равишда ўсадиган тизим - жамиятдаги прогрессив ўзгаришлар;

- турли хил тизим қисмлари талабларига жавоб берадиган кўптомонлама ривожланиш, шунинг учун ҳам дунёнинг турли минтақаларида жойлашган давлатлар турлича ривожланади (бунинг устига ривожланиш жараёни вақт ўтиши билан ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ўзгариб туради);

- мақсадларнинг координацион муштараклиги тинчликни таъминлашга дахлдор эканлигини билдиради;

- тезкорлик, харакатчанлик ва мослашувчанлик - ривожланишнинг бориши жараёнида вужудга келадиган тасолифий таъсирларни бартараф этишда кўл келади. Бош мақсад йўналишига бундай хусусиятлар ҳеч қандай халақит бермайди;

- одамларнинг турмуш шароитини яхшилаш ва керакли нарсалар билан таъминлашни тараққиётнинг бош мезони сифатида билиш;

- ривожланиш босқичида қийинчиликлар ва янги муаммоларнинг даражасига қараб баҳо бера оладиган вақт ўлчовини англаш;

- мақсадларнинг доимий “янгилашиб бориши”, яъни “эски” мақсадларга эришилганидан ёки қайта мулоҳаза этилганидан сўнг, яна “янги” мақсадларнинг юзага келиши.

Конфликтология муаммолари хусусида ХХ асрда билдирилган турли хил мулоҳазалар билан танишиб шундай фикрга келдикки, яъни конфликтология муаммоларига нисбатан тадқиқотлар кўлами икки йўналишда ўз аксини топган.

Биринчи. Ғарбий Европа (Франция, Голландия, Италия, ГФР, Испания) да шаклланиб ўзининг муайян ривожланиш босқичига эга бўлган илмий институтлар фаолиятига боғлиқ.

Иккинчи. АҚШда юзага келган ва ривожланган илмий йўналиш. Умуман иккала маконда тадқиқот олиб борган олимларнинг мақсадлари муштарак, фақат улар объектга нисбатан турли хил услубий ёндашувлар асосида ўз фикрларини баён этишган холос. Қаранг, тадқиқотлардан бири галабага эришиш йўллари ҳақида фикр юритиб: “Тинчлик истасанг урушни ўрган”, - дейди. Тинчликни ёқловчи институт тадқиқотчилари эса тинчлик ва келишув муаммоларига эътибор қаратадилар. Яна мисол тариқасида 1990 йилда рус тилида нашр этилган Р. Фишер ва У. Юриларнинг “Тотувликка йўл ёки мағлубиятсиз музокаралар” китобини келтириш мумкин. Умуман олганда, кейинги йилларда конфликтлар ва уларни ҳал этиш йўлларига қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Албатта, бунга реал ҳаётнинг табиий тақозаси сифатида қараш керак. 1997 йил Сеулда бўлган Халқаро сиёсий фанлар ассоциацияси конгрессида кўрилган масалалар ҳам фикримизни исботлаб турибди. Маълумингизким конгрессда муҳокама қилинган масалалар ер юзидаги конфликтлар ва уларни бартараф этиш масалаларига қаратилган эди.

XX асрнинг 90- йилларигача кўплаб соҳалар қатори конфликтология муаммолари билан шуғулланиш ўзбек тадқиқотчилари учун ёпиқ мавзу бўлиб келди. Бунинг сабаби эса барчамизга аён, собиқ СССР худудида бундай “буржуа фанлари” ни ўрганишга зарурат йўқ эди. Шукроналар бўлсинким, 1991 йил 31 августга келиб давлат мустақиллигига эришдик. Мустақиллик ижтимоий ҳаётга, унинг жамики йўналишларига нисбатан илмий қарашларда объектив ёндашиш имкониятини берди. Шу жумладан, конфликтология муаммоларига нисбатан ҳам.

Конфликтология Ўзбекистонда фан сифатида давлат мустақиллиги билан ҳамоханг бир вақтда юзага келган, десак муболага бўлмас. Негаки, яқин-яқинларгача биз ўрганиб келаётган фанлар қаторида конфликтологияни учратмас эдик. Ҳозирги вақтда давлатимизнинг бир қатор илм даргоҳларида конфликтология фан сифатида ўқитилмоқда. Шу ўринда қуйидаги савол тугилиши табиий, яъни, конфликтологияни ўрганиш бизга нима учун керак?!

Бизнингча, конфликтологияни ўрганиш реал ҳаётимиз талаби. Чунки мустақиллик бизга, аввало эркин яшаш ҳуқуқини берди. Зеро, эркин яшаш ҳуқуқи одамлар онгида шунчаки бир тушунча бўлиб қолмаслиги керак. Уни тўла англашимиз, ҳис қилишимиз ва амалиётда тўғри қўллаш билишимиз зарур. Ана шундагина мустақиллигимизнинг янада боқий бўлишига ўз улушимизни қўшган бўламиз. Юртбошимиз ўз нутқларидан бирида мустақил Ўзбекистонда ўтказилаётган ислохатлар ҳақида сўз юритиб, “ислохатлар аввало одамлар онгидаги ўзгаришлар бўлиши керак”, - деганди. Дарҳақиқат биз агар ўз эркин яшаш ҳуқуқимизни, ўтказилаётган ислохатлар моҳиятини чуқур англаб етмасдан ижтимоий ҳаётга эскича тафаккурда қараш билан қолаверсак, ҳаётимизда муайян тушунмовчиликларнинг юзага келиши табиий. Конфликтологияни ўрганиш давлатда, қолаверса, жамиятда ҳар қандай тушунмовчиликлар, қарама-қаршиликлар, борингки, урушларни қандай бартараф этиш йўл-йўриқларини назарий-таҳлилий асосда кўрсатиб беради.

II боб

Конфликтология предмети ва услублари

1. Конфликт тушунчаси

Илмий-сиёсий адабиётларда “*конфликт*” тушунчаси турлича таърифланади. Шу боис ҳам “конфликт” атаманинг кўплаб маънодаги таърифлари бор. Улардан энг асосийси мазкур атаманинг томонлар ўртасидаги қарама-қаршилик, аввало ижтимоий зиддият тушунчасига яқинлигидир.

Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг юзага келиши асосида муайян конфликтларни, қарама-қаршиликларни бартараф этишдек мураккаб жараён ётади. Бу ҳолатни сўзлардангина иборат деб ҳисоблаган марксистик таълимот, бизнинг жамиятимизга бундай жараён хос эмас, дёб конфликтология муаммоларини инкор этиб келган. Қолаверса, социализм ўзининг жамиятда синфий конфликтлар йўқ деган яна бир гоёси билан ажралиб туради. 30- йилларнинг охиридаёқ бир қатор муаллифлар социалистик жамият тараққиёти - бу “конфликтсиз” жамиятга эришишдир, деган гоёни илгари сурдилар. Бу гоё социализм даврида ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқариш кучларига мос келишини эътироф этганлиги билан ҳам ажралиб туради.

Социалистик таълимот конфликтология муаммоларига нисбатан айнан жамиятдаги конфликтларни эмас, балки жамиятдаги қарама-қаршилик, яъни бир-бирига қарама-қарши бўлган кучлар ўртасидаги муносабатларнигина тадқиқ қилган, десак муболага бўлмас. Қизиқарли томони шундаки, социализм шароитидаги зиддиятли муаммолар билан шуғулланган кўплаб жамиятшунослар томонидан қарама-қаршиликларнинг асоси сифатида ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги тафовутга эътибор берилган ҳолос. Ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги ҳамда эскилик ва янгилик ўртасидаги муносабатлардан кейин юзага келадиган ҳолатларга эса баъзидагина эътибор қаратишган. Бу фикрларни нима учун келтирдик? Албатта,

“қарама-қаршилик” ва “конфликт” тушунчалари ўртасидаги фарқларни кўрсатиш учун.

Жамиятдаги муайян қарама-қаршилик муаммолари билан шуғулланишни тўла маънодаги конфликтология муаммолари билан шуғулланиш дейиш кийин. Бироқ конфликтларни тадқиқ этиш муайян қарама-қаршиликларни ҳам тадқиқ этишдир, дейишимиз мумкин. Конфликт ва қарама-қаршилик ўртасидаги яқинлик ва фарқли жиҳатлар, бизнинг-ча, қуйидагилардир, яъни:

■ биринчидан, назарияда конфликт ва қарама-қаршилик синоним сўзлар бўлиши мумкин, бироқ амалиётда уларнинг чегаралари бир-бирига мос келмайди;

■ иккинчидан, биргина қарама-қаршилик ўзаро айри-айри ҳолда таҳлил этилиши мумкин, аммо конфликтга бундай таҳлилий ёндашиш ўта содда ҳолатдир;

■ учинчидан, ҳар қандай қарама-қаршилик муайян шароитда конфликтга айланмасдан барҳам топиши мумкин;

■ тўртинчидан, ҳар қандай қарама-қаршилик конфликтларнинг бошланғич нуктаси ҳисобланиши ҳам мумкин. Чунки қарама-қаршиликларни ҳаракатлантирувчи кучларнинг ўзаро муносабатга киришуви оқибатида қарама-қаршилик конфликтга айланади.

Шундай қилиб, конфликт - объектив ва субъектив сабаблар асосида қарама-қарши томонларни ҳаракатлантирувчи кучларнинг тўқнашув нуктасидир.

“Қарама-қаршилик” тушунчасидан ташқари “конфликт” тушунчасига синоним сифатида баъзан мусобақалашув, тортишув, рақобат тушунчалари ҳам ишлатилади. Тўғри, бу тушунчаларнинг амалиётда ҳам конфликтдаги сингари кескинлик бор. Бироқ конфликт замиридаги кескинлик зулмга, ўз таъсирига олиш каби хусусиятлари билан бутунлай бу тушунчалардан фарқ қилади. Демак, конфликт ва мусобақалашув, конфликт ва тортишув, конфликт ва рақобат бир нарса эмас экан. Аммо баъзан мусобақалашув, тортишув ва рақобат конфликт даражасига кўтарилиши мумкин.

Шу ўринда айтиш жоизки, бизнинг баҳсимиз жамият-

даги мавхум кучлар, фазовий ёки маълум табиат ҳодисалари ва гайриоддий ҳоллар ўртасидаги тўқнашувлар тўғрисида эмас, бلكи ижтимоий ҳаёт субъектлари: инсонлар, алоҳида шахслар ва ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий қатламлар, сиёсий партиялар ёки давлатлар ўртасида учрайдиган ижтимоий ҳодисалар тўғрисидадир.

Шунинг учун ҳам биз икки шахс ёки гуруҳларларнинг аниқ бир мақсадга эришиши, бир-бирларига халақит бериши, рақиб манфаатларини чиппакака чиқариши ёки уларнинг қарашлари ва ижтимоий йўналишларини ўзгартириш йўлида фаол ҳаракат қилишларидан баҳс этаяпмиз. Эҳтимол “конфликт” атамаси кўп нарсаларга, масалан, ҳаётда яшаш учун курашаётган жамики мавжудотларга нисбатан ҳам қўлланиши мумкиндир. Бироқ, биз ижтимоий конфликт деганда инсонлар ўртасидаги можароларни назарда тутмоқдамиз. Ижтимоий конфликт - бу томонлардан бири бошқасининг ҳудудларига бостириб кириб, бойликларини эгаллаб олиши, муҳолиф кучларнинг ҳокимият тепасидагилар билан тўқнашувларидан тортиб, то умумбашарий аҳамиятга молик қарама-қаршиликларнинг ҳаётда ўз таъсир кучларини кўрсатиши демакдир. Шунингдек, ижтимоий конфликт деганда шахс ёки гуруҳнинг бевосита бошқа кишилар (ёки гуруҳлар) фаолиятларига тўсқинлик қилиши ёки зарар етказишлари ҳам тушунилади. Бундан ташқари конфликт атамаси муаммолар, мунозаралар, рақобат ва савдолашув, бевосита ёки билвосита зўрлик, зулм ўтказиш тушунчаларини ҳам ўзида ифода этади. Қолаверса, конфликт тарихий ҳодисадир. Негаки ҳар бир давр ўз даврининг қарама-қаршилиги-ю конфликтлари билан таҳлил ва тасниф этилади.

Назаримизда, тадқиқотчи Е.М.Бабасов ижтимоий, конфликтга илмий жиҳатдан энг тўлиқ таъриф берган: “Ижтимоий конфликт (лотинча *conflictus* - тўқнашув) - турли ижтимоий бирлашмалар-синфлар, давлат, миллат, ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий институтлар ва шу кабиларнинг тўқнашувлари натижасида юзага келади. Улар ўртасидаги зиддиятлар асосан улар манфаатларининг, мақсад ва тараққиёт тамойилларининг ўзаро қарама-қарши ёки бир-бирига зидлигини ифода этади. Ижтимоий конфликт конкрет ижтимоий вазиятда содир бўлиб, конкрет ижтимоий счим талаб

этилгандагина ҳал этилади. Ижтимоий счимнинг қачон қарор топиши ижтимоий кучлар(синфлар, миллат, ижтимоий гуруҳлар ва ҳоказо.)нинг ўз олдига қўйган мақсадлари кўлами ва мақсадга эришиш учун қилаётган ҳаракатларининг кескинлик даражасига боғлиқ”.

Конфликтология муаммоларини гадқиқ этувчи илмий услубий ёндашувлар ижтимоий ҳаётнинг турли қатламларини ўрганишда ҳам қўлланилади. Масалан, бирор давлат сиёсий ҳаётини олайлик. Давлатда истиқомат қилувчи одамлар ва гуруҳларнинг турмуши, албатта, сиёсий аҳамиятга молик қадриятлар билан йўғрилган. Бу табиий ҳолдир. Халқаро муносабатлардаги жараёнларни тадқиқ этишда конфликтология муаммоларини ўрганишга қаратилган илмий-услубий ёндашувлар энг муҳимдир. Шунингдек, юрисприденцияда ҳам бундай ёндашувлар зарур. Зеро, бунда умумий конфликтнинг бир қисми сифатида инсонлар ўртасидаги зиддиятлар, уларнинг юзага келиш механизми ўрганилади.

Конфликт чегаралари. Конфликтларнинг табиатини, уни бошқа ҳолатлардан фарқлаш учун унинг чегараларини, яъни замон ва макондаги ўрнини аниқлаб олиш лозим.

Конфликтларнинг чегарасини уч вазият орқали аниқлаш мумкин, яъни: макон, замон ва тузум ичидаги ҳолатга қараб.

1. Макон чегараси конфликтнинг қайси ҳудуд оралигида содир бўлиши билан аниқланади. Зеро, макон аниқ бир ҳудудни ёки ер юзининг маълум бир минтақасини қамраб олган бўлиши мумкин. Турли хил масштабдаги конфликтлар - уйдаги тўполондан тортиб, то жаҳон урушини қамраб олган конфликтларнинг аниқ чегарасини билиш (ҳар бир субъект учун) у уйдаи ёки халқаро муносабатларга дахлдорми конфликтни тадқиқ қилувчилар учун муҳим эътиборга эга. Конфликтларнинг маконий чегараси аниқлангач, ўша жой номи билан аталиши табиий. Масалан, Афғонистон, Косова, Тоғли Қорабоғ, Тожикистон ёки Шимолий Кавказ воқсалари ва бошқалар айнан конфликт содир бўлган маконнинг аниқ чегаралари кўрсатилган ҳолда тилга олинади.

2. Замон чегаралари - конфликтнинг ибтидоси ва интиҳосини ёки унинг давомийлигини аниқлаб беради. Конфликтнинг бошланиши, давом этиши ёки барҳам топиши

унинг иштирокчилари ўртасидаги конфликт ёки консенсуснинг қанчалик шаклланганлик даражасига боғлиқ. Бундай ҳолатларда қарама-қарши томонлар ўртасига четдан бир шахсларнинг (оилада, гуруҳлар ўртасида), давлатларнинг (халқаро муносабатларга оид конфликтларда) келиб қўшилиши ёки воситачилик қилиб тўғри баҳо бериши ҳам конфликтнинг вақт кўламига сезиларли таъсир этиши мумкин.

3. Ҳар қандай конфликтнинг бошланиш вақти бир томоннинг бошқа бир томонга қарши ҳаракатининг бошланиш жараёнида юзага келади. Ушбу мураккаб вазият, яъни конфликтнинг бошланиш жараёни ўзаро мос келадиган уч босқичда амалга оширилади:

1) иштирокчи бошқа иштирокчига (яъни, рақибига) зарар етказиш учун онгли равишда ва фаол ҳаракат қилади; бу ерда ҳаракат жисмоний ҳаракат ёки информация узатиш (оғзаки сўз, матбуот, телевидение ва хоказо) орқали амалга оширилиши мумкин;

2) иккинчи иштирокчи (рақиб) кўрсатилаётган ҳаракатлар унинг манфаатларига қарши қаратилганлигини англаб етади;

3) шунинг учун иккинчи иштирокчи биринчи иштирокчининг ҳаракатларига қарши фаол ҳаракатлар қилади. Худди ана шу пайтти конфликтнинг бошланиш жараёни дейиш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, агар фақат биргина иштирокчининг ўзи ҳаракат қилса, ёки конфликт субъектларига айланиб қолишдан хавфсираб томонлар олдиндан ўз ҳаракатларини, яъни режалангирилган мақсадлари қандай оқибатларга олиб келишини чуқур таҳлил этганлари ҳолда, ўз шаштидан қайтсалар, конфликт содир бўлмаслиги мумкин.

Агарда амалиётдаги ҳаракатлар агрессив бўлсаю, фақат бир томонга тааллуқли ҳаракат қилинса, уни ҳали конфликт деб бўлмайди. Ҳолбуки, тахмин этилган рақиб ана шу ҳаракатларни тўғри деб ҳисоблар; балки у биринчи иштирокчига қарши ҳаракатларни амалга оширишга ботина олмас ёки қандайдир бошқа фикрларга бориб, рақибига бўйсунар. Бундай ҳолатда у биринчи субъектга қарши ҳаракат қилмайди. Бу вазиятда томонлар ўртасида тўла маънодаги қарама-

қаршилик ёки конфликт юзага келди дейиш қийин.

Юқорида айтилганларга конфликтология муаммолари билан шуғулланувчи баъзи мутахассислар томонидан ажратиб кўрсатилган конфликтнинг махфий ривожланиш босқичи, аниқроғи, конфликтни олдиндан режалаштириб, унга тайёргарлик кўриш даври зид эмас. Конфликтнинг махфий ривожланиш босқичини ажратиб кўрсатиш халқаро аҳамиятга молик катта конфликтларгагина хосдир. Масалан, давлатлар ўртасидаги урушни режалаштириш. 1940 йилда СССРга қарши тузилган “Барбаросса” режаси билан Гитлер СССР ва Германия ўртасидаги уруш ҳаракатларини бошламади. Конфликтнинг ечими 1941 йил 22 июнда бошланганлиги барчага маълум. “Барбаросса” режаси собиқ СССР ва Германия ўртасидаги зиддиятларнинг махфий ривожланиш босқичига киради.

Маълумки, томонлар қарама-қаршилигини ифодаловчи конфликт халқаро муносабатларда фақат уруш ҳаракатлари билангина чекланмайди. Уруш ҳаракатларисиз ечиладиган дипломатик, савдо ва чегара можароларини сиёсий ёки мураса йўли билан ечадиган конфликтлар ҳам бўлиши мумкин, албатта. Ушбу ўринда манфаатлари мос келмасдан ўзаро зиддиятга киришган томонлар тўғрисида гап бораётти. Шундай қилиб, конфликт икки томон(ёки кўп томонлар)нинг ҳаракатларига қараб бошланади. Унинг бошланишига, кўпинча бир томоннинг қилган ҳаракатлари сабаб бўлади, бу эса асосан воқеалар интиҳосида конфликтнинг сабабчисини аниқлаш имконини беради. Масалан, 1991 йилдаги Ироқ - Кувайт ўртасидаги конфликтни олайлик. Бу урушда конфликтнинг бош сабабчисини аниқлаш қийин эмас. Ироқнинг қўшни мамлакатга нисбатан олиб борган агрессив ҳаракатлари БМТ ва жаҳон афкор оммаси томонидан кескин қораланди ва салбий баҳоланди. Ушбу далилларнинг ўзиёқ конфликтнинг бош сабабчиси бўлган давлатни кўрсатиб турибди.

Энди конфликт якуни тўғрисида баҳс юритсак. *Конфликтнинг якуни* ҳеч қачон бир хилда бўлмайди. Конфликт ҳали юзага келмасдан ўз ечимини топиши мумкин, масалан: томонларнинг ўзаро сулҳи асосида. Бироқ ҳамиша бундай бўлавермайди. Конфликт якуни бир томоннинг можаросидан чиқиб кетиши, ёки унинг тор-мор этилиши (урушда ёки

бирон бир жиноятда), батамом йўқ этилиши ёки экспансия қилиниши оқибатида ҳам яқунланиши мумкин. Шунингдек, можарога учинчи томоннинг аралашуви туфайли ҳам конфликтнинг барҳам топиши мумкин. Худди шундай ҳолат кўпроқ “криминал” (жиноий) характердаги конфликтларда кўзга ташланади. Халқаро муносабатларга доир конфликтларда ҳам учинчи кучларнинг (давлатлар, халқаро ташкилотлар) аралашуви натижасида ўртадаги конфликтларга барҳам берилиши кўпроқ учрайди. Масалан, БМТ қўшинларининг конфликт бўлаётган ҳудудга киритилиши, дипломатик воситачилик ва хоказо.

Шундай қилиб, конфликт якуни барча қарама-қарши томонлар ўртасидаги бевосита ёки билвосита қилинаётган ҳаракатларнинг (келиб чиқиш сабаблари, ривожланиши, конфликт чегараларининг ҳар хиллигидан қатъи назар) тўхтатилиши билан белгиланади.

Энди конфликт ривожланишининг ички тизим аспекти ва унинг шу аспектларга хос чегараларини кўриб чиқамиз. Ҳар қандай конфликт хоҳ оилада ёки гуруҳлар ўртасида бўлсин, хоҳ давлат ёки халқаро муносабатларга тегишли бўлсин - аниқ бир тизимда рўй беради. Конфликтнинг ички тизим алоқалари мураккаб ва кўп қирралидир. Бир тизимга кирувчи икки томон ўртасидаги конфликт ўта чуқурлашиб кенг қамровли ёки торроқ доира билан чегараланган бўлиши мумкин. Конфликт ўз ўзидан пайдо бўлмайди. Муайян объектив ёки субъектив сабаблар асосидагина юзга келади. Икки оила ўртасидаги, конфликт бошқа кўнаниларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Халқаро конфликтлар бошқа давлатларга ҳам ёйилиб кетиш хавфи билан даҳшатлидир. Зеро бундай конфликтлар фақат ҳудудий масаладагина бўлмай, ижтимоий, миллий, сиёсий жиҳатларни ҳам ўзига қамраб олади. Давлатлараро конфликтларда жамиятнинг энг кўп қатлами иштирок этиши мумкин.

Конфликтнинг ички тизим чегараларини аниқлаш учун унда иштирок этаётган барча томонларни билиб олиш лозим. Конфликта иштирок этувчи ўзаро қарама-қарши томонлардан ташқари, конфликт майдонида бевосита иштирок этаётган - бузгунчилар, бирор томонга ёрдам берувчилар, умумий манфаат нуқтаи назаридан бир томонга тарафқашлик

килувчилар, халқаро ташкилотлар ва бошқаларнинг барчаси конфликтнинг нафақат умумий чегарасига киради, балки маълум даражадаги субъектига ҳам айланади. Чунки таъкидланганларнинг барчаси - шахслар, давлатлар, ташкилотлар - конфликтдаги умумий тизимнинг бир элементларидир.

Муайян тизимдаги конфликт чегараларини аниқлаш, аввало конфликтга иштирокчиларининг ўзига хос тортилиш даражасига боғлиқ. Конфликтлар ички тизими чегараларини билиш рўй бераётган жараёнларга нечоғли таъсир ўтказиш, масалан, мавжуд умумий тузумни бутунлай инкироздан олиб қолиш (мумкин бўлса, албатта!) учун зарурдир.

Конфликт предмети. Ҳар қандай конфликт қамров доираси кенг бўлган ички ва ташқи ҳолатларга боғлиқ бўлиб, бу ҳолатлар қанчалик ўзгарувчан ва ўзига хос бўлмасин, барибир улар ўртасида мутаносиблик мавжуд. Конфликтнинг ташқи ва ички омиллари бир-бирига боғлиқ бўлса-да, ўша ташқи ёки ички омилларни тадқиқ этишдаги услубий ёндашувлар бир-бириникидан фарқ қилиши мумкин. Ички ва ташқи ҳолатни ўрганишда юзага келадиган фарқлиликларни аввало, конфликтнинг қамров доираси, уларнинг аниқ бир категорияларга, йўналишларга эга бўлиши каби сабаблар юзага чиқаради. Лекин конфликтни умумий қилиб (ички ёки ташқи ҳолатларга ажратмасдан) тадқиқ қилаётганда конфликт йўналиши ва унинг мавжудлигини белгиловчи икки жиҳати - яъни конфликт предмети ва унинг объектини ажратиш кўрсатиш керак.

Конфликт предмети деганда томонлар ўртасида объектив жиҳатдан мавжуд бўлган ёки бирор мақсадни қўзлаб юзага келтирилган муаммо тушунилади. Ҳолбуки, ушбу муаммо томонларнинг ўзаро конфликтга киришувига сабаб бўлади. Эътиборли жиҳати шундаки, бунда ҳар икки томон ҳам ушбу муаммони ўзларининг фойдасига ҳал этилишидан манфаатдор бўлади. Демак, конфликт предмети - конфликт иштирокчилари, яъни субъектларнинг ўзаро курашга киришиб, ўзларича бирор ечимга ҳаракат қилишини ўзига жо қилган асосий зиддиятлар мажмуасидир. Бу тўқнашувлар асосида ҳокимиятни эгаллаш, у ёки бу бойликка эга бўлиш ёки рақибидан доимо биринчи туриш истаги ётади.

Конфликтни бартараф этиш йўллари топиш, асосан

унинг предмети қанчалик аниқланиб таҳлил этилганиги билан белгиланади. Гарчи бу баъзан ўта мушкул вазифа бўлса-да! Кўпгина конфликтлар мураккаб ва чалкаш тарихга эга бўлиб, археолог сингари унинг ҳар бир босқичини бирма-бир кўриб чиқишга тўғри келади. Чунки конфликт предмети бир неча қатламлардан иборат бўлиши, оқибатда бир-бирига боғлиқли тарзда қўплаб “оғриқли нуқталар” ҳосил қилиши мумкин. Бирор оиладаги давомли конфликтлар ёки миллатлараро конфликтларнинг нечоғли кўп қиррали хусусиятларга эга эканлиги бунга мисол бўла олади.

Конфликт предмети ни тадқиқ этиш фақат томонлар ўртасидаги воситачи ёки арбитр(ҳакам)ларгагина тегишли бўлиб қолмасдан, балки бевосита конфликт субъектларининг ҳам муҳокама мавзуси бўлиши мумкин. Бундай муҳокамалар томонларнинг ўзаро мунозаралар олиб бориши билан амалга оширилади. Субъектлар ўртасидаги музокаралар (воситачилик ёки ҳакамлик қилишга нисбатан олганда) ўзининг томонлар ўртасида руҳан муаммони ҳис қилиши, ижтимоий ўзаро таъсир этиш кучига (муносабатларга нисбатан) эгаллиги, имкониятларнинг бир қадар кўлиши билан ажралиб туради. Гап шундаки, музокаралар чоғида субъектларнинг ўзига хос яширин манфаатлари умумий “манфаатлар конфликт”и доирасида ҳал этилади ёки аксинча. Музокаралар предмети эса айнан манфаатлар конфликтни таълаван предметнинг худди ўзи. Бирок, бу ерда томонлар конфликтдаги каби ҳаракат қилмайдилар. Улар ўртасидаги мубоҳасалар рисоладагидек олиб борилиб, у кўпроқ илмий баҳс ёки бозордаги савдони эслатади. Бирок музокаралар - мавжуд муносабатлар юзасидан бўладиган мубоҳасадир. Қолаёверса, бу баҳс ва мунозараларда томонлар манфаатларининг қарама-қаршилигидан сўз юритилади.

Музокаралар давомида томонлар ўзларининг конфликтлари предмети ни аниқлаб олиши ёки уни маълум даражада ҳаёлан тасаввур этишлари мумкин. Бирок музокаралар жараёнида томонлар бир-бирига нисбатан тутаётган позицияларини, воситачилар эса конфликтни юзага келтирган асосий “ядро”ни аниқлаб олишлари керак. Ана шу конфликт “ядро”си кейинроқ “конфликт объекти” тушунчасини англаб этишда керак бўлади.

Конфликт объекти. Социологлар фикрича, аслида барча конфликтларда гап икки нарса: ресурс ва унинг устидан назорат қилиш хусусида боради. Ушбу нуқтаи назардан ҳокимиятни эгаллаш ресурслар устидан назорат ўрнатиш, мулкка эгалликни қўлга киритиш эса, чексиз ресурсларга эгалликни қўлга киритиш демакдир. Ресурсларни моддий ва маънавий ресурсларга бўлиш мумкин. Маънавий ресурслар жамики мавжуд ресурсларни яратувчи омилдир. Бу фикр албатта, бошқа фанларнинг кўплаб мутахассислари томонидан муқаррар шаклда ифода этилмайди. Бироқ барча мутахассисларнинг умумий фикрларини таҳлил этганда, “конфликт объекти” деган тушунчага нисбатан ва бу тушунча орқали конфликтнинг иккала иштирокчилари ҳам эгаллашга ҳаракат қиладиган ана ўша конкрет моддий ёки маънавий бойлик назарда тутилганлигининг гувоҳи бўламиз. Конфликт объекти сифатида шахс, гуруҳлар ёки давлат ва жамият манфаатларига хизмат қилувчи моддий дунё ва ижтимоий борлиқдаги мавжуд нарсалар у ёки бу кўринишда намоён бўлиши мумкин. Моддий дунё ва ижтимоий борлик элементларининг маълум бир конфликт объекти бўлиши учун, ушбу элемент устидан назорат ўрнатишга ҳаракат қилаётган турли ижтимоий субъектлар манфаатлари унинг атрофида бир-бирига туташган ҳолда бўлиши керак. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: чиройли ўйинчоқ устида талашиб қолган болақайлар ўртасидаги муносабатлар, у ёки бу ҳудудни ўз назоратига олиш истагида юрган давлатлар ўртасидаги халқаро конфликтлар ва б.

Муносабатларнинг муайян тизимидаги конфликт объекти - доимо танқис ресурслар бўлган. Масалан:

- бўш директор лавозимида даъвогарлик қилаётган икки ўринбосар;

- дўкондаги сўнги нон учун навбатда турганларнинг жанжали;

- битта Қора денгиз флоти ва ундаги битта ҳарбий порт масаласи ва бошқалар - ҳақиқатда, ногаҳон юзага келадиган муаммоларни ана шу ресурслар ўрнини тўлдириш билан ҳал этиш мумкин. Афсуски, инсонлар ҳаётида учраб турадиган бундай кўплаб муаммоларни барча томонларнинг истаганидек ҳал этиб бўлмайди. Кундалик ҳаётимизда содир бўлиб

турадиган бир қатор конфликтлар объектини ажратиб олганимизда, умумий характерга эга муаммолар доирасини белгилаб олиш мумкин. Масалан, бирор нарсани олиш учун навбатда туриш, бекатларда йўл транспортини кутиш ва бошқалар махсулотлар стишмовчилиги ёки транспорт ресурсларининг чекланганлиги билан боғлиқ эмасми?!

Ҳап шундаки, томонлар ўртасидаги ана шу объектнинг объективлик нуктаи назаридан бўлинмаслиги унинг субъектив бўлинмаслигига ҳам боғлиқ. Агар икки ёш болага чиройли икки хил ўйинчоқ тутқазсангиз, уларнинг ҳар бири шериги ўйнаётгани олишга ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, ресурсларнинг стишмовчилиги ва характерини аниқлаш ҳамда объект чегараси - нисбий тушунча бўлиб, у ўзгарувчан хусусиятга эга.

Бирок, конфликт аниқ объектга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. “Объектли” конфликтдан ташқари конфликт категориялари ўз устидан назорат қилишга йўл бермайдиган “объектсиз” конфликт турига ҳам ажратилади. Масалан, оддий кўп қаватли уйдаги икки кўшнилардан бири ёзув устида ишлаётган пайтда, иккинчи кўшни бирор санъат асбобини чалапти. Биринчи кўшни музыка товуши унга халақит бераётгани учун деворни тақиллатади... Натижада конфликт бошланади. Кўриниб турибдики, конфликтга икки томоннинг ўзаро келишиб вазиятни юмшатишга интилиши эмас, балки бир томон фаолияти иккинчисининг ишига халақит бериб, унинг фаолиятини сусайтириб юбориши сабаб бўлмоқда.

2. Конфликтология ва ҳуқуқ

Зўрлик ва куч ишлатишни инкор этиш.

Ҳар қандай фанда ўрганиладиган ҳодисаларни идрок этиш услублари мавжуд. Ҳуқуқий конфликтология эндиликда шаклланаётган фанлар қаторига киради. Шунинг учун ҳам уни тайёр ҳақиқат мажмуаси ёки аксинча, қотиб қолган илм деб баҳолаб бўлмайди. Унда ҳали ҳуқуқий амалиёт муаммоларини ечишнинг услуб ва шакллари ривожланиш палласида.

Ҳуқуқий конфликтология психология, ҳуқуқ назарияси ва ҳуқуқ социологияси сингари тармоқ фанларни ўзида

мужассамлаштирган. Фаннинг илмий тадқиқотлар йўналиши айнан ушбу соҳаларнинг илғор услубий принципларини ҳам ўзида жо этгандир. Ўз навбатида ҳуқуқий конфликтологиядаги илмий принциплар бошқа илмларнинг ҳам олдида турган баъзи глобал муаммоларни ҳал этишда, шунингдек, услубий, илмий-таҳлилий тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқий конфликтология услубияти демократик жамият учун энг мақбул ёндашув сифатида ҳамкорлик стратегияси, мурося ва ниҳоят, консенсус услубларини таклиф этади. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳуқуқий конфликтология конфликт ҳолатларни бартараф этишда зўрлик, куч ишлатиш йўллари рад этиши билан аҳамиятлидир. Қолаверса, тарихий тажриба жамиятдаги конфликтларга нисбатан томонларнинг куч ишлатиш, зўрлик қилишдан кўра мурося ва консенсус йўлини тутиши янада фойдалироқ эканлигини исбот қилди.

Куч ишлатиш ва зўрликни инкор этиш йўли билан ҳам мавжуд конфликтни тўғри йўлга бошқариш, умуман жамият манфаатлари йўлида мавжуд муаммони ҳал қилиш ёки конфликтни бартараф этиш имкони туғилиши мумкинлигини эътироф этса бўлади. Бироқ биргина рационал бошқарувнинг ўзи ижтимоий-ҳуқуқий конфликтни бартараф этиши ёки уни алмаштириши мумкин эмас. Аммо у ижтимоий, сиёсий ҳуқуқий ва маънавий йўқотишларни камайтириш йўллари кўрсатиши мумкин. Шунинг учун бундай омилларга конфликтларни тартибга тушириш технологияси, услублари ва бошқа шакллари асосланади. Натижада амалиётда қарама-қарши турган томонлардан бирини ён босишга мажбур қилиш, иккинчи томонга манфаатли чекинишлар ўрнига, узоқ ва давомли келишув ёки воситачилик ёрдамида ҳар икки томоннинг ҳам манфаатларига ҳилоф бўлмаган сулҳ шартлари таклиф этилади. Жамият тараққиётига тўсқинлик қилаётган конфликт ва зиддиятлар худди мана шу йўл орқали бартараф этилади.

Ижтимоий ва психологик технологияни, конфликтология илмини амалиётда тизимли қўллай билиш ҳуқуқий конфликтология асосий услубларининг амалиёти учун муҳим омил ҳисобланади.

Асосий ёндашувлар. Илмий услубиятни маълум қоидаларнинг биргаликдаги фалсафий мажмуаси, мантиқий

ёндашувлар ва тадқиқотнинг махсус усуллари деб баҳолаш мумкин. Келтирилган таърифда кўриниб турибдики, ҳуқуқий конфликтологиянинг услубиёт захираси анчайин мураккаб бўлиб, у энг кўп ва турли даражадаги умумийлик ва англаш масалаларини ўз ичига олади, масалан:

- ҳамма фанлар ва илмий англашнинг барча босқичларида қўлланиладиган умумий фалсафий услуб;

- махсус ёки аниқ услублар, яъни бирор жараёнларни англаб етишда қўлланиладиган статистик, конкрет-социологик, қиёсий-ҳуқуқий, руҳий, математик услублар.

Фалсафий концепция илмий тафаккурнинг асосий йўналишларига мансуб бўлган икки йўналиш - эмпирик ва рационал ёндашувларга катта эътибор қаратган ҳолда умумий тизим унсурлари ва илмий даражалари компонентларини ҳам эътироф этади. Эмпирик ва рационал ёндашувларнинг бир-биридан фарқланиши асосида конфликтларнинг амалиётда қандай кечиши ёки уларнинг илмий шарҳлари қандай хусусиятларга эга эканлиги ётади.

Биринчи йўналиш, яъни эмпирик ёндашув бевосита объект ичида кузатув ва тажрибага суянади;

иккинчи, рационал ёндашув эса конфликтни ўрганиш, уни англаб етишни шакллантириш ва такомиллаштиришга боғлиқ. Бундан англашиладики, икки йўналиш ҳам ўзаро боғлиқ бўлиб бир-бирини у ёки бу даражада тўлдиради. Эмпирик ёндашув кузатув ва тажрибаларни янада жонлантиришга хизмат қилади. Шунингдек, тадқиқотларни илмий асосда исботлаши учун назарий (рационал) ёндашув олдида янги вазифалар қўяди. Назарий (рационал) ёндашув фаннинг илмий мазмунини ривожлантиради, янги уфқлар очади, фактларни изоҳлайди ва ниҳоят уларни умумлаштириб яна эмпирик тадқиқотга татбиқ этиш учун тавсия этади.

Мантикий ва тарихий услублар фаннинг мавҳумликдан конкретликка ўтиши билан боғлиқ. Улар фандаги таърифлар тартиби ва кетма-кетлигини аниқлайди ҳамда тушунчалар, категорияларнинг назарий тасвирини белгилайди.

Конфликтларни ўрганишда қайси бир услуб ёки ёндашув қўлланилмасин, улар ижтимоий-ҳуқуқий тараққиёт диалектикасини эътиборга олиши керак.

Категориялари. Диалектика қонунлари англашнинг

мантикий воситалари билан ҳуқуқий тадқиқотлар маъносига эгаллиги боис ўзаро боғлиқдир. Масалан, таҳлил ва синтез (ҳодисаларни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганиш ва хулоса чиқариш) нисбатан ноаниқроқ ҳуқуқий реалликдан тобора аниқроқ муҳитга ўтишга ёрдам беради. Таҳлил воситасида ягона ҳуқуқий бирлик алоҳида қисмларга (ҳуқуқий меъёр, ҳуқуқбузарлик, ҳуқуқий фактлар ва ҳоказо) бўлинади ва улар мустақил равишда кўриб чиқилади, сўнгра хулоса воситасида ҳуқуқий бирликнинг воқелигида барча қисмлар ўзларининг ҳамма кўринишлари ва хусусиятлари билан англанади.

Диалектиканинг асосий категориялари бу умумий алоқалар ва хусусиятлар тушунчасини ўзида жо қилган бўлиб, бунда алоқа ва хусусиятлар барча нарсаларга - ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига, шунингдек, ҳуқуқий конфликтларга ҳам тааллуқлидир. Асосий фалсафий категорияларга хусусийлик ва умумийлик, сабаб ва оқибат, эҳтиёж ва тасодиф, мазмун ва шакл, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик ва ҳоказо жуфт категориялар кириши мумкин. Масалан, сабаб ва оқибат категориялари таҳлилига, “ижтимоий муносабатлар - ҳуқуқ нормалари” категориясининг биринчиси - сабаб, иккинчиси - оқибат сифатида намоён бўлишини кўрсатади. Қонуншунос учун сабаб оқибатни тугдиришлигини билиши ва аксинча бўлмаслигини асослаши ўта муҳимдир. Бу борада жамиятга ихтиёрий, эркин ўйлаб топилган ҳуқуқий шарҳлар эмас, конкрет, ижтимоий ҳаёт талаб этадиган нормалар зарур.

Услуглар. Ҳуқуқий конфликтологияда махсус ва аниқ услубларни тушуниш катта аҳамиятга эга. Умумий илмий тушунча моҳиятини англамасдан ҳуқуқ мундарижаси ва формалари, қонунчилик тизими, шу жумладан, ҳуқуқий тизим; умумий илмий нормалар тушунчасисиз ҳуқуқнинг амалга ошиши, унинг шарҳи, ҳуқуқий муносабатлари, қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботи, ҳуқуқий жавобгарлик ва бошқалар, шунингдек, демократия категориялари; жамиятдаги сиёсий ташкилотлар; давлат, унинг моҳияти, мундарижа ва формалари, унинг механизм ва функциялари кабиларсиз ҳуқуқий мезонлар ривожланиши мумкин эмас.

Фаннинг умумий категориялари аниқ услубларни йўққа чиқармайди, аксинча уларни умумлаштиради.

Мантикий услуб ҳуқуқни мантикий англаш ва тушунириш, шарҳлаш хусусиятларини ўзида акс эттиради. Зеро у тафаккур қилиш ҳамда мантиқнинг диалектик ва формал қонуниятларига асослангандир.

Ҳуқуқ, ҳуқуқий муносабатлар ўз хусусиятларига кўра мантиқни акс эттиришнинг энг қулай шакллари ҳисобланади.

Мантиқнинг ҳар бир категориялари (қиёслаш, зиддият, учинчи фикрни тан олмаслик, етарли асослар) ҳуқуқни ўзида мужассамлаштирган бўлиб, унинг хусусиятларини доимо намоён этади. Барча асосий ҳуқуқий процедуралар (бажариладиган иш тартиби) ва жараёнлар (аввало-ҳуқуқий ижодда ва уни ҳуқуқий амалиётга қўллашда) қатъий тафаккур шакллари - тушунчаларни, мулоҳазаларни ҳамда хулосаларни амалиётга тўғри қўллай билиш қоидалари асосига қурилади.

Конфликтларни ҳуқуқий асосда ўрганиш ва тушунтиришда мантикий воситалардан фойдаланиш яратилажак қонунларнинг янада мустақкамланишига, ҳуқуқнинг тўғри ва зиддиятларсиз тизимини шакллантириш, жумладан ҳуқуқий нормаларни тўғри ва асосли равишда қўллай билишни шакллантиради.

Қиёсий услуб ҳуқуқий тушунчаларни қиёслаш, ҳодиса ва жараёнларни, улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқли томонларни англаб етишда қўлланилади. Қиёслаш натижасида ҳуқуқий тизимнинг жамиятдаги умумий ёки алоҳида ҳуқуқий институтлари ва нормалари, ривожланиш ва яқуний сифатлари ўрнатилади.

Ҳуқуқшунослик ва ҳуқуқий амалиётда қиёсий услубнинг қўлланиши умумий ҳуқуқ илмида нисбатан мустақил бўлган илмий йўналиш - қиёсий ҳуқуқшунослик фанининг шаклланишига олиб келди.

Социологик (конкрет-социологик) услуб турли хил ҳуқуқий можароларни ўрганиш, қабул қилинаётган қарорларнинг натижасини билиш, шунингдек, ҳуқуқий бошқарув ёки ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланишнинг ишончли ва зарурлигини англашда қўлланилади. Социологик услуб нафақат аввалдан мавжуд бўлган муаммоларни ечишда чуқур таклифлар киритишга, балки муаммога нисбатан янгича саволларни ҳам ўртага ташлаши мумкин. Масалан, бугунги бозор

муносабатларига ўтиш шароитида биргина давлат ва ҳуқуқ асосларининг умумий қоидалари, хусусият ва принципларини билишнинг ўзигина камлик қилади. Амалий муносабатлар чоғида бу омилларнинг қай тарзда фаолият кўрсатиши, умуман давлат-ҳуқуқий тизимида аввало уларнинг ижобий натижа кўрсатишини англаш ўта муҳимдир.

Конфликтларни ўрганишда илмий ёндашув таклиф этаётган тавсиялар - барча ижтимоий омилларни чуқур ўрганиш, уларнинг тараққиётга хоҳ ижобий, хоҳ салбий таъсир этишидан қатъийназар, конфликтни биринчи ўринда ҳуқуқий ҳаёт даражасидан келиб чиқиб тадқиқ этишга қаратилгандир.

Ушбу вазиятларда ҳуқуқий материал мавҳум категорияларда эмас, балки конкрет фактлар асосида тадқиқ этилади. Ҳуқуқий муносабатларнинг бузилишидан юзага келадиган конфликтларни социологик услубда ўрганиш турли хил ҳужжатлар ва ижтимоий-ҳуқуқий тадқиқотлар, шунингдек, халқ орасидаги сўров ва материалларни математик асосда тадқиқ этиш ва таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Зеро, “рақамлар, фактлар ва ҳужжатлар - социологиянинг юрагидир”. Буларсиз социологиянинг ўзи бўлмайди. Шунинг учун ҳам, социологик услуб деярли барча гуманитар фанларда бош услубий омил сифатида намоён бўлмоқда.

Социологик услубнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, у мураккаб жараёнларни тадқиқ этишни энг содда ва тушунарли услубда амалга оширади. Социологик услуб амалий жараёнларда кузатилаётган хусусиятларнинг ўзаро боғлиқлигига катта эътибор қаратади. Таҳлиллар ҳисобланган корреляция асосидаги муҳим омилларни илғаб олишга имкон беради. Муаммога нисбатан асосий фундаментал таъсирлар ёки омилларни ажрата олиш жараёнларнинг ўзаро алоқадорлигини ва қонуний ҳолатлар бўйича тадқиқотларни яна давом эттиришга сабаб бўлади.

Демак, муайян услубни танлаш ва уни ишга нисбатан устувор деб билиш тадқиқотнинг предмети ва вазифаларига боғлиқ эмас. Чунки конфликтларни тадқиқ этишдаги энг асосий таҳлилий систематик услуб конфликтларни юзага чиқиши асосида ётган ҳуқуқ нормаларининг бузилиши, қонунларга риоя этмаслик ва бошқа омилларни умумий

комплекс жараёнининг асоси сифатида қарайди. Ана шундагина ҳуқуқий тизимни янада такомиллаштириш ва келажакда амалиётда қандай муносабатларни шакллантириш учун ҳаракат қилиш кераклигини аниқлашга имкон туғилади.

3. Ҳуқуқий конфликтология ва бошқа фанлар

Ҳуқуқий конфликтология хусусиятлари. Шундай қилиб, ижтимоий конфликт - манфаатлари ўзаро зид, асосланган билим ва қадрият омиллари қарама-қарши бўлган субъектларнинг тўқнашувидан келиб чиқар экан.

Машҳур конфликтолог Л.Козер фикрига кўра конфликт - “ижтимоий мавқе, ҳокимият ва стишмаётган моддий бойликлар учун курашдан иборат бўлиб, бунда биринчи томон иккинчи томонга зарар етказиш, унинг манфаатларини топташ учун ҳаракат қилади”. Томонлар ўртасидаги бу кураш “қоидаларсиз уруш” шаклида ҳам бўлиши мумкин, бироқ бундай конфликтлар аксарият ҳолларда у ёки бу ижтимоий, ҳуқуқий, маънавий, диний, техникавий ёки бошқа меъёр ва қоидаларга асосланади. Айнан шу ердан конфликт тўғрисидаги илмий қараш дунёга келади.

Конфликт иштирокчилари манфаатларининг турли томонга йўналтирилганлиги, уларнинг жамиятдаги умумқадрият ва моддий бойликларга нисбатан турли хил муносабати, зиддиятларнинг объекти ва предметининг ҳар хил бўлишидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, конфликтлар ҳам ўз навбатида турлича тус олиб, турли хил хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Ҳуқуқий конфликтология конфликтнинг ҳуқуқий жиҳатдан характерланишини умумлаштиради ва ўрганеди. Конфликтларни амалиётдаги ҳуқуқий воситалар ва тизимлар асосида реал ўрганиш конфликтнинг келиб чиқиши, уларни бартараф қилиш имкониятининг борлиги ёки йўқлиги, агар бор бўлса бу фаолият қандай амалга оширилиши мумкинлигини кўрсатиб беради. Шунинг учун, аввало конфликтнинг қайси элементлари ҳуқуқий табиатга эга ёки ҳуқуқий институтлар ва категориялар билан боғлиқлигини аниқлаб олиш зарур.

Агар ушбу тадқиқотни мантикий асосда ўтказмоқчи

бўлсак, конфликт ва унинг элементларини аниқлаш учун, аввало унинг иштирокчиларини аниқлаб олиш зарур. Улар уч даражадаги субъектлардан иборатдир:

- шахслар;
- ижтимоий гуруҳлар;
- халқлар (давлатлар).

Ҳуқуқий жиҳатдан бу тақсимотни икки асосий субъектларга ажратиш мумкин: яъни, жисмоний ва ҳуқуқий шахслар. Шундай қилиб, конфликтли муносабатларнинг ҳуқуқий жиҳатлари маълум бўлди десак бўлади. Мабодо конфликт юридик шахслар ўртасида бўлса, у албатта, ҳуқуқий тус олади. Чунки ана шу субъектлар ўртасида ҳуқуқий муносабатлар шаклланган (ёки бор) ва бу конфликтни ҳуқуқий йўл билан ҳал этиш осонроқ. Бу эса назарий конфликтология предметиدير.

Баъзан конфликтнинг ичига чуқурроқ кириб борсак, унинг албатта, жисмоний шахслар ўртасидаги (якка кишилар, гуруҳ, оломон ва ҳоказо.) конфликт эканлигига амин бўламиз. Жисмоний шахслар аниқ ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти ҳам бўлиб, бу уларнинг конфликтдаги ўзларини тутишига сезиларли таъсир кўрсатади. Муайян ҳуқуқий муносабатни шакллантирганлигига қараб конфликт субъектлари конфликтда ўз ўрни ва ҳолатини белгилаб олишлари шарт. Чунки уларнинг конфликт вақтидаги хатти-ҳаракатларига нисбатан ҳуқуқ-тартибот органлари ходимларининг ҳам, конфликт иштирокчиларининг ҳам фикрлари бир хил бўлмоғи лозим. Акс ҳолда конфликт иштирокчисига бошқа субъектларнинг нотўғри муносабат билдириши бир қадар чалқашликларни юзага келтиради. Конфликтнинг барча субъектлари фуқаролик, маъмурий ёки жиноий иш жараёнида жавобгар, аризачи, жабрланувчи, айбланувчи ёхуд гувоҳ сифатида иштирок этиши мумкин.

Баъзи ҳолатларда конфликтнинг ҳуқуқий аспекти барча иштирокчиларга эмас, балки алоҳида субъектларгагина алоқадор бўлади. Масалан, оммавий тартиббузарликларни олайлик. Оломон оммавий тартиббузарликда иштирок этаётган бўлсада, милиция ходимлари қонун бўйича тўполоннинг раҳнамолари ва раҳбарларинигина ушлашга ҳаракат қиладилар ва улар судда қонун бўйича жавобгар бўладилар.

Конфликт сабабларини ўрганиш ҳуқуқий тадқиқотлар вазифасига ҳам киради. Бироқ конфликт сабабларини аниқлашда конфликтларнинг асосан икки тури мавжудлигига амин бўламиз. Булар - манфаатлар конфликтлари ва когнитив (яширин) конфликтлар.

Манфаатлараро конфликт замирида “маълум бир гуруҳнинг ўз манфаатлари йўлида бошқасидан устунликка эришиш мақсади” ётиб, бу ҳаракат бевосита рақибнинг у ёки бу даражадаги ҳолатини, у суянган қадриятларни топташга қаратилган бўлади. Когнитив (яширин) конфликт асосида эса билим ҳақидаги баҳслар - шахс ёки гуруҳлар ўртасида шаклланган у ёки бу қарашларни инкор этиш ёки уларга қўшилиш, рақибнинг фикрини ўзгартиришга уриниш ва шунга оид мунозараю мубоҳасалар ётади.

Амалий конфликтларни тадқиқ этиш натижаси шуни кўрсатадики, конфликтларнинг назарий жиҳатдан бўлиниши уларни юзага келтирган сабабларга боғлиқ экан. Шу нуқтаи назардан конфликт сабабларини *объектив*, яъни ташқи сабаблар воситасида юзага келган ва *субъектив*, яъни конфликт иштирокчиларининг характери ва ҳагги-ҳаракатларига боғлиқ тармоқларга бўлиш мумкин. Тўғри, конфликт ҳам ўз типологиясига эга. Яъни,

- умумбашарий ва минтақавий конфликтлар;
- гуруҳлараро ва шахслар ўртасидаги конфликтлар;
- манфаатлар конфликтлари ва яширин конфликтлар;
- кескин ёки суст конфликтлар;
- тугал ёки давомли конфликтлар ва ҳ.к.

Ҳуқуқий конфликтларни ҳам худди шундай типологияларга ажратиш мумкин. Бироқ ҳуқуқий конфликтларда нисбатан ҳуқуқий тафсиҳномаларнинг кўплиги уни умумий конфликтология доирасидан ажратиброқ кўрсатади. Улар жумласига ҳуқуқий тармоқларда мужассамлашган, шунингдек, фақат ҳуқуқ татбиқ этилишини тақозо этадиган конфликтлар ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Аниқроғи, ҳуқуқий конфликтология амалиётида кўпроқ суд ва арбитраж орқали конфликтли вазиятларни ҳал этиш масаласи кўрилади. Равшанки суд ва арбитраж амалиётида асосан меҳнат, фуқаролик, молия, оилага оид ҳуқуқий масалаларнинг номувофиқлигидан юзага келган конфликтлар кўрилади. Шунинг-

дек, экологик ва ҳўжаликлар ўртасидаги конфликтлар билан биргаликда жиноий, жиноий-процессуал ва бошқа тартиб-бузарликлар ҳам ҳукуқий конфликтологияда тадқиқ этилади. Бундай конфликтларга давлат ички муҳитидаги конфликтлар ёки ҳукуқий конфликтологиянинг қўйи босқичи сифатида қараш мумкин.

Ҳукуқий конфликтологиянинг қўйи босқичидаги конфликтларни ўрганиб, уларни бартараф этиш учун қонун-қоидаларни билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Агар муаммога фақат қонун-қоида асосида ёндашсак, масаланинг бир томонига - юридик жиҳатгагина эътибор берган бўламиз. Нечоғли у ҳукуқий конфликтология деб аталмасин, масалага объектив ёндашиш учун ҳукуқий қонун-қоидалар билан биргаликда ҳукуқшуносликнинг ижтимоий томонига ҳам эътибор беришимиз лозим. Ҳукуқшуносликнинг ижтимоий томони билвосита ёки бевосита психология ва социология фанлари билан боғлиқдир.

Ҳукуқий конфликтологиянинг жамиятга ёки юқори босқичига доир муҳити халқаро ва миллатлараро конфликтларни ўз ичига олади. Бундай муаммоларни тадқиқ этишда ҳукуқий конфликтологиядаги нафақат ҳукуқшуносликка оид ёндашувлар, балки объектга нисбатан психологик ва социологик нуқтаи назардаги ёндашувлар ҳам бир томонламаликка йўл қўйиши мумкин. Негаки халқаро ва миллатлараро конфликтлар аввало сиёсий характер касб этиб, уни ўрганиш ва бартараф этиш учун сиёсий билимларни ҳам тақозо этади.

Демак, юқорида айтганимиздек конфликтология ва унинг ҳукуқий конфликтология сингари тармоқлари ҳам бевосита ёки билвосита психология, социология ва сиёсатшунослик билан боғлиқ экан. Уларнинг бир-бирига боғлиқлик даражаси конфликт қўламини аниқлаш жараёнида шаклланади ва шунга қараб ҳукуқий, психологик, социологик ёки лозим топилса сиёсий ёндашувлар амалиётга тадқиқ этилади.

III боб

Конфликтлар табиати ва турлари

1. Конфликт сабаблари ва мотивация

Ижтимоий сабаб тушунчаси. Ижтимоий муҳитда конфликтни юзага келтирган сабабни асослаш ўта мушкул ва чигал вазифа. Ҳар бир ижтимоий ҳаракат ўзига хос хусусиятларга эга. Бунинг устига унинг чегарасига қўплаб қарама-қарши ҳодисалар ҳам туташган бўлади. Конфликт ана шу туташув чизигига таъсир этувчи объектив ва субъектив сабаблар асосида юзага келади. Конфликтни юзага келтирган ўша объектив ва субъектив сабабларни таҳлил этиш учун кечатган ҳодисалар ва инсонлар ўртасидаги боғлиқликни тадқиқ этиш зарур. Бу эса кечиб ўтган воқеа-ҳодисалар мотивациясида ойдинлашади.

Мотивация кўпинча субъектлар ўртасидаги у ёки бу муомаланинг ички, субъектив натижаси сифатида талқин этилади. “Мотивация - деб ёзади С.Л.Рубинштейн, - бу тажрибада бавосита ифодаланган жараёнларнинг инсон тафаккурида субъектив детерминацион тарзда акс этишидир”. Тўғри, таърифдаги сўзларни бирма-бир уқиб олмасдан бирданига уни ҳазм қилиш қийин. Шундай бўлса-да айтиш ўринлики, инсонлар ёки маълум ижтимоий гуруҳлар ўз ҳаётий тажрибаларига таянмасдан муайян орзу-истакларини амалга оширишлари мушкул.

Баъзан мотивациянинг субъектив тарзда амалиёт юзини кўриши бир қатор қийинчиликларни юзага чиқаради. Масалан, бирор конфликтдан кейин бир томонни бошқарган шахсда ҳам, уни ёқлаб чиққан одамларда ҳам ўтган воқеаларга нисбатан субъектив мотивлар юзага келиши табиий. Бу жиҳатдан мотивацияни бир-бирига мос келмайдиган ёки маълум даражада бир-бирига мос келадиган қисмларга бўлишимиз мумкин. Мотивлар маълум бир қийинчиликларни келтириб чиқарса-да, бўлиб ўтадиган баҳслардан кейин томонлар учун умумий тугал хулосалар яшаш имконини ҳам беради.

Турли хил конфликтлар мотивацияси чогида конфликт асосида сабабми ёки баҳона турганлигини кўриш қийин эмас. Ҳар қандай конфликт орқасида сабаб ёки баҳона туришидан қатъи назар, томонларнинг ўз манфаатларини кондиришга ҳаракат қилишлари турган гап. Бироқ кўпгина ҳаётий конфликтларнинг сабаблари: кўролмаслик, ҳасад, зулмкорлик, бахиллик, моддий етишмовчилик, рақибдан устунликка интилиш ва ҳ.к. Баъзан эса судда бир томоннинг иккинчи томонни ёқтирмаслиги, сиёсий масалалар бўйича чиқиша олмаслиги каби хатти-ҳаракатлар конфликтга бош сабаб сифатида талқин этилган фикрларни ҳам учратамиз. Бизнингча, (оддийдан то глобал даражадаги) конфликтлар орқасида турган сабаб билан баҳонанинг бир-биридан жуда катта фарқи бор. Тўғри, сабаб ҳам, баҳона ҳам конфликтни юзага келтириши мумкин. Бироқ, конфликтни ўрганишда баҳона ва сабабга нафакат илмий-назарий жиҳатдан, балки сиёсий жиҳатдан ҳам бир хилда тасниф бера олмаймиз.

Оммавий конфликтлар мотивацияси шуни кўрсатадики, конфликт орқасида ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу қийинчиликлари, элита билан халқ ўтрасида юзага келган тафовутлар ва ҳоказолар туради. Масалан, иқтисодий қийинчилик, сиёсий симпатия ва антипатия, популистик йўл билан сиёсий лидерликка интилиш ва бошқалар. Бундай ҳаракатлар мотиви давлатнинг халқаро миқёсдаги ўрни билан ҳам маълум даражада боғлиқлигини кўрсатади. Аслида эса, конфликтлар мотивацияси замонавий ҳаёт қийинчиликларини объектив равишда акс эттиришга йўналтирилгандир.

Ушбу мулоҳазаларни лаоконистмик асосда жамлаган ҳолда айтиш мумкинки, қайси даврда ёки қандай маконда бўлишидан, объектив ёки субъектив сабаблар асосида юзага келишидан қатъи назар, конфликт аввало маълум бир томонларнинг ўзаро қарама-қаршилигидан юзага келади.

Қарама-қаршилик бу жамиятнинг мантиқий моҳиятини ўзида акс эттириб, жамиятнинг ҳаракатланиши ва ўзгариб туришини шакллантирадиган кучдир. Ҳар бир қарама-қаршилик умумжамият қарама-қаршиликлари оқимида ўзига хос эътиборни талаб этади ҳамда муқобил ечимни ҳам тақозо қилади. Масалан, иқтисодиётнинг муайян соҳасидаги баъзи бир қарама-қаршиликлар ечими иқтисодиётнинг ўз доирасида

эмас, балки сиёсий ёки мафкуравий қарашлар доираси орқали ҳам ҳал этилиши мумкин ёки аксинча.

Ҳар қандай конфликтнинг пайдо бўлиши қарама-қаршиликларнинг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Конфликтнинг пишиб этилиши ва тобора қулоч ёйиши реал қарама-қаршиликларнинг энг баланд чўққига етганлигидан далолат беради. Ушбу конфликтнинг ҳал этилиши ана шу қарама-қаршиликни ҳам янги хусусиятлари билан бирга йўқ қилиши табиий.

Қарама-қаршиликларнинг типлари. Конфликтлар классификациясини муфассал ўрганиш учун қарама-қаршиликларни ҳам типларга бўлиб чиқмоқ мақсадга мувофиқдир. Мана шу муаммони ўрганишга тегишли бўлган бир қатор илмий тадқиқотлар мавжуд. Рус файласуфларининг эътироф этишларича, қарама-қаршиликлар умумий характерга эга бўлган ҳолда қарама-қарши томонларнинг турлича муносабатлари шароитида акс этади. Шунинг учун қарама-қаршиликлар ички ва ташқи, асосий ва иккинчи даражали каби типларга бўлинади.

Шунингдек, қарама-қаршиликлар антагонистик ва ноантагонистик, тизимли ва тизимсиз, бир тизимга туширилган ва эркин йўналишли каби хусусиятларга ҳам бўлинади. Типология қарама-қаршиликларнинг аҳамиятига қараб ҳам: асосий ва асосий бўлмаган, бош ва иккинчи даражали ва ҳоказоларга ажратилади. Қарама-қаршиликлар замонда ҳам сезиларли фарқларга эга: бутун бошли тарихий даврга тегишли ёки ундан ҳоли узоқ вақтга (масалан, ишлаб чиқариш кучлари билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги), қисқа ва ўтқинчи.

Конфликтлар табиатини ўрганишда қарама-қаршиликлар типлари қандай аҳамиятга эга? Гап шундаки, конфликтнинг ривожланиш жараёнида унинг асосида ётган зиддият кўзга ташланади. Янгилик ва эскилик ўртасидаги қарама-қаршиликлар муайян конфликтни, масалан, эски тузум унсурларини (бошқарув тизими, сиёсий партия ва ҳ.) сақлаб қолишга интилиш ёки улардан қутулиш орқасида қилинган ҳаракатлар билан боғлиқ конфликтларни келтириб чиқариши табиий. Ушбу жараёнларда қарама-қаршиликлар нечоғлиқ

кескин ва чуқур бўлса, конфликт ҳам шунга мос равишда ўзгариб боради.

Бу сзда қарама-қаршиликларнинг барча типологияси бошлангич турланиш сифатида конфликтларнинг ҳам типларига киради. Қолаверса, олдинроқ биз конфликтми ёки қарама-қаршилик - барибир, ҳар хил тўқнашувлар, фақат ўз манфаатлари йўлида қилинган ҳаракатлар, кейинчалик томонлар ўртасида бир-бирларининг қарашларини ўзгартиришга ва ижтимоий ҳаётга нисбатан бошқача ёндашишни тақозо этувчи баҳслар, тортишувлар ҳамда мунозараларга сабаб бўлишидан сўз юритган эдик. Умуман конфликт ва қарама-қаршилик типлари ўртасидаги энг асосий фарқ бу томонлар ўртасидаги қарама-қаршиликнинг турли хил элементларга эга бўлишидир. Конфликтлар типологияси мавзусига қуйироқ-да алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Манфаатлар ва эҳтиёжлар. Инглиз олимлари Р.Лусе ва Ҳ. Паифо бу ҳақда тўхталиб шундай деганлар. “Жамики илмий ва диний адабиётларда манфаатлар тўқнашуви муаммоси бош мавзулардан бири бўлган, балки ушбу мавзунини Аллоҳ ҳақидаги ёки севги ва ички тугёнлар ҳақидаги мавзуларга тенглаштириш мумкин”. Эҳтимол, бу “манфаат” тушунчасига нисбатан жуда ошириб юборилган баҳодир. Бироқ, конфликтологияда ҳам манфаатлар тўқнашуви фаннинг марказий муаммоларидан бири сифатида ўрганилади.

Жамиятдаги конфликтлар табиғий ҳақида сўз юритганда, аввало қарама-қарши томонларнинг маълум манфаат чегаралари тўғри келмай қолганлигини тушунмоқ керак. Глобал миқёсдаги конфликтлар эса давлатларнинг табиғий бойликлар устидан назорат ўрнатиш учун қиладиган ҳаракатларини, шунингдек, ҳудудий муаммолар ва бошқа масалаларни англатади. Манфаат кўпинча моддий бойликлар муаммоси бўлмасдан, балки диний, маданий интилишларга боғлиқ ҳолда бўлиши ҳам мумкин. Манфаатлар тўқнашуви ва қарама-қаршиликларни объектив ва чуқур таҳлил (асосан, синфий, гуруҳлараро ва миллий) этиш натижасида мамлакатдаги, минтақадаги ёки кичик бир ижтимоий гуруҳ ўртасидаги конфликт суръатини ҳам аниқлашга эришиш мумкин.

Турли хил конфликтларни таҳлил этиш тажрибаси шуни кўрсатадики, қарама-қарши томонларнинг ҳаракатлари асосида

аниқ бир сабаб ётмасин, барибир ўша асосий сабаб пойдевори томонларнинг ўз манфаатларига бориб тақалади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, қарама-қаршилик асоси томонлар кўзлаган манфаатларнинг бир-бирига мос келмаслигидадир. Масалан, II жаҳон уруши бошларида Гитлер Германияси бегона ерларни босиб олишга интилса, қолган Европа давлатлари эса ўз озодлиги ва мустақиллигини сақлашга интилди. Ёки бўлмасам оилада эр билан хотин ўртасидаги пулни ишлатиш масаласини олайлик. Хар бири ўзини ҳақ билиб, пулни ўз манфаатлари йўлида ишлатишни истайди ёки умумоила эҳтиёжига қараб ишлатиш тарафдори.

Манфаатларни конфликт асоси деб билиб, уни тадқиқ этаётган баъзи олимлар конфликт замирида манфаат муаммоси билан биргаликда эҳтиёж масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратиш кераклигини айтади. Масалан, одатда эҳтиёж категорияси қачонки истёсмолчига (шахс, гуруҳ, жамият) нимадир етишмаган тақдирдагина амалиётга чиқади. Ва тўғридан-тўғри у истёсмолчининг манфаати билан уйғунлашиб кетади. Тадқиқотчи К.Леддеранинг фикрича, ижтимоий конфликтнинг бош сабаби конфликт субъектларининг инсоний эҳтиёжларининг тўла равишда таъминланмаганлигидан келиб чиқади. Инсоний эҳтиёжнинг бошланиши “аниқ шахс” эҳтиёжидан бошланади. Умумхавфсизликка эҳтиёж, ижтимоий оламга тегишлиликни тан олиш ва ҳоказолар биргина шахсга эмас, у билан бир қаторда ижтимоий гуруҳларга, этник бирлашмаларга, бутун давлатлар ва жамиятга ҳам ҳосдир. Конфликтолог Ж.Бертон таърифича, “инсониятнинг асосий эҳтиёжларини қондирадиган ҳаракатларгина конфликтларнинг батамом тугалланишидан далолат беради”. Бунга боғлиқли равишда бир қыатор муаммолар, конфликтнинг психологик сабаби сифатида инсоний эҳтиёжларнинг очикдан очик бошқа бир томондан тажовуз қилинишидир, дейди у. Бирок конфликтда қарама-қарши томонлар табиий равишда ўз мақсадлари томон интилар экан, бундай жараёнда бир-бирларига зарар етказмасдан ҳаракат қилишлари мумкин эмас.

Инсоннинг инсон эҳтиёжларига нисбатан тажовузкорона муносабатда бўлишига сабаб нимада? Ва бундай ҳаракатлар асосида нималар ётади? Шу каби саволлар тугилганда бир қатор мутахассислар тенгсизлик, иқтисодий нобарқарорлик,

ижтимоий-сиёсий тараққиёт даражаси, жамиятдаги синфлар ва қатламлар ўртасидаги тафовутлар каби умумий ижтимоий жараёнлар ва ходисаларга эътибор қаратишади. Масалан, Р.Дарендорф жамиятда тенгсизликнинг юзага келиши билан бир вақтнинг ўзида унинг орқасидан конфликт ҳам туғилади, дейди. Яъни ҳар қандай конфликт жамиятнинг шу жамиятда яшаётганларга берган инъоми, аниқроғи, жамиятнинг тенгсизлик ва нотекислик устига қурилганлиги мавжуд конфликтларнинг бош сабабидир.

Манфаатлар конфликти. Кейинги вақтларда конфликтларни тадқиқ этишда янги-янги назарий концепцияларнинг юзага келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ана шундай концепциялардан бири - депривация концепциясидир. Ғарб мутахассисларининг фикрича, мазкур концепцияни асосан кўлами жиҳатидан кенг қамровли бўлган қарама-қарши қарашлар, интилишлар ёки манфаатлар тўқнашувини тадқиқ этишда қўллаш мумкин. Бошқа назарий концепциялардан депривация концепциясининг фарқи шундаки, бунда конфликтлар вақтидаги муҳит ёки конфликтдан кейинги муҳит билан биргалликда конфликтли муҳит ва конфликтдан кейинги муҳитдан субъектларнинг баҳраманд бўлиши ёки бўлмаслигига катта эътибор қаратилади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, депривация концепцияси жамиятдаги эҳтиёжлар ва шунга хос манфаатлар доирасининг умумий механизмдаги алоқадорлиги ва уларнинг бир-бирига мувофиқлашувини очиб беради.

Ижтимоий ҳаётда объектив имкониятлардан келиб чиқиб шахс, гуруҳлар ёйинки жамият манфаатлари муайян шароитларда бошқа ижтимоий субъектларнинг манфаатлари доираси билан тўқнашиши табиий: Манфаатлар конфликти когнитив конфликтдан томонлар ўртасидаги қарама-қаршилик асосида турли ижтимоий субъектларнинг манфаатлари тўқнашуви туриши билан фарқланади. Агар когнитив конфликтда муҳолиф субъектларнинг мақсади ҳақ бўлса-да, уни тан олмасдан, бирор бир асосга таяниб ўзининг ҳақлигини исботлашга интилиш, муҳолифнинг камчиликларини (ўз нуктаи назаридан) кўрсатиш ва уни тан олмаслик характерли бўлса, манфаатлар конфликтда бошқачароқ муҳит ҳукмрон бўлади. Яъни, манфаатлар конфликтда субъектлар рақибнинг

манфаатлар “худуди”ни эгаллашга, уни ўз манфаати измига солишга ёки бўйсундиришга интилиш хусусиятларининг борлиги унинг ўзига хослигини кўрсатиб беради. Тўғри, ҳар қандай конфликт субъектларнинг манфаатлар доирасининг (аурасининг) бир-бирига тўғри келмаганлиги ва мувофиқлашмаганлигидан юзага чиқади. Бироқ манфаатлар конфликти бошқа конфликт турларидан, нафақат муҳолиф манфаатларини “экспансия” қилиш хусусиятига эгаллиги билан, балки субъектлар манфаатларини ўз таъсир доирасига олишга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Конфликтнинг бундай турини кўпроқ давлатлар ўртасидаги халқаро муносабатларда кузатиш мумкин.

2. Конфликтлар типологияси

Умумий тасниф. Маълумки, типология муаммоси барча фанларга оид тушунча бўлиб, ҳар бир фандаги назарий типология ўзига хос объектларга қаратилганлиги билан фарқланади. Ижтимоий фанларда типологик бўлинишнинг табиий фанлардаги сингари аниқ кўринишда бўлиши гоётада мушкул. Шунингдек, ижтимоий фанлардаги услубий жиҳатларни характерлаш ҳам жуда қийин вазифа.

Конфликтлар типологиясини ўрганиш ва уларни бир-биридан фарқлашда улардаги муайян ўхшашлик ва турли мезонларнинг мавжудлиги олдинга қўйилган мақсаднинг имкониятлар доирасини бироз чигаллаштиради. Шундай бўлсада конфликтлар типологиясини назарий жиҳатдан яратиш кўпгина тадқиқотчиларнинг доимий машғулоти бўлиб келмоқда.

Умумий типология ҳақида ҳар хил қарашлар мавжуд. Бироқ барча тадқиқотчиларнинг ҳеч қандай мунозараларисиз тан олинган бир фикр мавжудки, бу муайян конфликтни ягона типологияга киритиб бўлмаслик ҳақидаги фикрдир. Негаки конфликтлар катта-кичиклигидан қатъи назар, кўпқиррали назарий-амалий асосларга эга.

Ҳар қандай шароитда ҳам қарама-қаршиликлар ва конфликтлар абадий ва доимий характер касб этади. Чунки унинг объекти ва субъекти марказида инсон туради. Инсон ижтимоий мавжудот сифатида конфликтларнинг маълум бир

қисмини ҳал этиши мумкин. Бироқ конфликтлар тизимига яна бошқа конфликтлар қўшилавермаслигига ҳеч қандай кафолат йўқ. Лекин, шу ўринда конфликтларни бартараф этиш бўйича муайян ёндашувларнинг мавжудлигини айтиб ўтиш жоиздир. Зеро, бундай ёндашувлар конфликтларни маълум даражада тугатишда, уларнинг типологиясини яратишда муҳим аҳамиятга эга.

Тизимли ёндашув. Конфликтлар типологиясини яратишда тизимли ёндашувни қўллаш мумкин Аввало айтиш керакки, тизимли ёндашувни тор ва кенг маънода тушунмоқ лозим. Бироқ қандай маънода қўлланилмасин унинг иккала жиҳати ҳам бир-бирига боғланган ва бир-бирини доимо тўлдириб туради. Ушбу ёндашувга асосан, тизим ҳаракатлари ва унинг муайян таркибий қисмлардан иборатлилиги ва унда маълум воситаларни қўллашга қаратилган ҳаракатлар умумий тизим функцияси ва унинг элементларига мувофиқлашади. Тизим таркибий қисмларининг функциялари ҳам умумий тизимга мансуб бўлиб, ягона умумий мақсад сари йўналтирилган бўлади. Ўша таркибий қисмлар бош мақсадга эришиш йўлида ўзларининг махсус функцияларини бажаради. Бу жиҳатдан умумий тизимнинг таркибий қисмлари ўз функцияларига нисбатан фарқланиши мумкин.

Ҳар қандай жамият тизими ўзига хос бўлиб, ундаги воқелик фақат ўша тизим учунгина ўзгармас ва доимийдир. Жамият таракқиётига нисбатан эса мавжуд тизимлар муқаррар эмас, зеро, унда ички қарама-қаршиликлар мавжуд. Тизимлар жамиятда юзага келиши ва ривожланиши, гуллаб-яшнаши мумкин. Ҳар бир тизимнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлишини вақт белгилаб беради.

Тизим доимо ички қарама-қаршиликларни келтириб чиқарадиган ички норозилик туйғуларини ўзида кечириб туради. Аввало эҳтиёжнинг қоникмаслигидан юзага келадиган ҳар бир норозилик, қарама-қаршилик ёки конфликт орқасида умумий тизим ва тизимнинг бирор таркибий қисми (бир-бутунлик ва қисм); узук-юлук ва доимий муносабатлар (структура ва функция); ички ва ташқи; уюшган ва уюшмаган; доимий ҳар хиллик ва доимий бир хиллик хусусиятлари конфликтнинг ҳам шу хусусиятларга хос турларга бўлинишидан дарак беради.

Структуравий-функционал таҳлил услубида (Т.Парсонс, Р.Мертон, К.Дэвис ва б.) ижтимоий тизим барқарорлигини таъминловчи тузилмалар ва механизмларни ўрганиш конфликтларга оид ҳам тузилмавий, ҳам функционал хусусиятга эга бўлган бир қатор қарашларни юзага келтирди. Масалан, Т.Парсонснинг фикрича, ҳар бир тизим “субъект”дан тўртта умумий мажбурий бўлган талабни тақозо этади. Булар:

- ташқи объектга мослашиш;
- мақсадли яшаш;
- тизим элементлари ўртасида конфликтсиз муносабатларни ёклаш (интеграция);

- институционал характердаги кадриятларни маъқуллаш.

Ушбу қайдлар унингча, жамиятнинг конфликтсиз бўлишида муҳим ўрин тутадиган устувор тамойиллардир.

Р.Мертон Т.Парсонс қарашларидан фарқли равишда, маълум тизимда қарама-қаршиликларнинг юзага келмаслиги учун аввало ижтимоий структурага (ижтимоий ҳаёт тузилиши) эътибор бериш керак, дейди. У ўзининг “Ижтимоий структура ва анатомия” асарида индивидларнинг жамиятга мувофиқлашишида, бешта тур (конформизм, инновация, ритуализм, ретризм, галаён) мавжудлигини айтади. Ушбу турларнинг индивидлар томонидан инкор этилиши кутилмаганда муайян конфликтларни келтириб чиқаради.

Умуман олганда, тизимли ёндашувни инкор этиш ва изчиллик мезонлари асосида қарама-қаршиликларни классификациялаш услубини энг мақбул ёндашув дейишдан йироқмиз. Маълумки, диалектика изчил тараққиётнинг умумий чизгиларини қуйидагича таъкидлаган:

- тизим элементлари ёки маълум таркибий қисмлар ўртасида ички қарама-қаршиликнинг пайдо бўлиши ва унинг кенгайиши;

- нобарқарорлик ва тизимнинг йўқ бўлиши ва янгича бир тизимга ўтиш.

Тизимни таҳлил этиш билан шугулланаётган бугунги замон тадқиқотчилари бундай тараққиёт асосларининг бўлиши муқаррарлигини таъкидласалар-да, бироқ бу услубни тизим ривожланишининг ягона омили сифатида қарамайдилар. Бундай қарашларда муайян бир тизимга нисбатан ўзгаришларни “тизимни йўқ қилиш” воситасида қарамасдан,

янгича тизимни янада юксалтириш воситалари орқали яратиш кераклиги таъкидланади. Юксалтириш (янгича ёндашувлар асосида) муайян тизимнинг тараққиёт манбаи эмас, балки мавжуд тизимга қарши ҳаракатдир. Агар унга манба сифатида ёндашилса, унинг диалектикадан фарқи қолмайди. Юксалтириш мавжуд тизимни бирданга йўқ қилмасдан, балки, янгича тизимни тадрижийлик асосида яратишдан иборатдир. Зеро, жамиятга нисбатан тизимли ёндашувнинг ахамияти ҳам шунда.

Баъзи олимлар конфликтларни тизим нуқтаи назаридан иккига бўлишган: яъни, тизим ичидаги ва тизим ташқарисидаги конфликтларга. Шу ўринда тизим ичидаги қарама-қаршилик ва конфликтлар талқинига ҳам тўхталиб ўтсак. Марксча таълимотда, тизим ичидаги қарама-қаршиликлар ва конфликтлар - эскича ишлаб чиқариш муносабатлари билан янгича ишлаб чиқариш кучлари ўртасида мавжуд бўлади ва шу вақтда ижтимоий ҳаётда эски тизим ўрнига янги тизимнинг шаклланиши ҳақидаги фикрлар таъкидланган. Ижтимоий тизимга нисбатан бундай қарашлар бугунги кунда танқид қилинмоқда. Масалан, Л.Козер жамиятни - ижтимоий тизимни иккига бўлади. Улардан:

биринчиси - “ёпик” тизим;

иккинчиси эса, хурфикр, очик тизим.

Унингча, “ёпик” тизим вакиллари ўз манфаатларини инқилобий куч ишлатиш йўли билан амалга оширса, хурфикр жамият вакиллари эса мавжуд конфликтларни ижтимоий институтлар орқали бартараф этишни ёқлайди ва шунинг учун ҳаракат қилади.

Ғарб тадқиқотчилари ичида Э.Гидденс қарашлари ҳам ўзига хосдир. Унинг фикрича, ҳар қандай жамият ягона синфий тамойилларга асосланмайдиган ҳокимлик ва эксплуатация формалари хурфикрлиги билан характерланади. Шунинг учун кишилик жамиятидаги синфларга тугал баҳо беролмаётган назарий тафовутлардан фаркли равишда, амалиётда синфларни эксплуатация қилиш билан боғлиқ бўлган эксплуататорлик муносабатларининг учта тури мавжуддир. Булар:

- 1) давлатлар ўртасидаги эксплуататорлик муносабатлари;
- 2) эксплуататорликнинг биринчи турига тўла мос ке-

лувчи ёки мос келмайдиган этник гуруҳлар ўртасиданги эксплуататорлик муносабатлари;

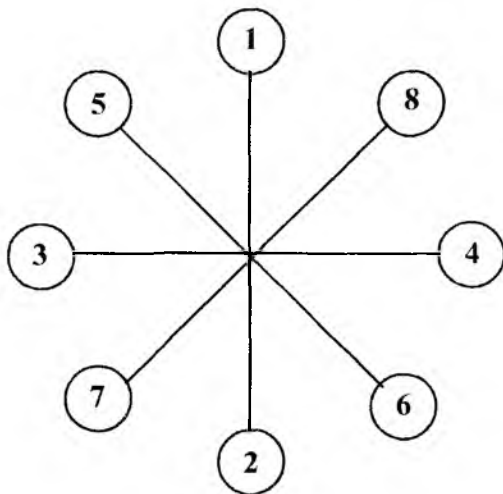
3) эркаклар ва аёллар ўртасидаги эксплуататорлик муносабатлари (жинсий асосларга таянган эксплуататорлик). Жамиятда қандай синфлар бўлмасин, уларнинг турмуш тарзи ушбу эксплуататорлик кўринишларидан холи эмас.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, тизим ичидаги қарама-қаршилиқлар назарий конфликтлар типологиясининг асосида турар экан. Шу жиҳатдан ҳам уларни фақат синфий қарама-қаршилиқ қабилидагина чегаралаб бўлмайди.

Конфликтлар доираси. Конфликт субъектлари ва унинг доиралари кўринишини алоҳида-алоҳида кўрсатишга асосланган конфликтлар типологияси энг осон ва тушунарлидир.

Конфликтларнинг типологиясини қуйидагича умумий чизмага солиш мумкин:

1- жадвал

1- якка тартибдаги конфликт; 2- гуруҳлараро конфликт, 3- иктисодий конфликт; 4- сиёсий конфликт; 5- манфаатлар конфликт; 6- когнитив конфликт (қарашлар қарама-қаршилиги); 7- зўрликка асосланган конфликт; 8- куч ишлатмасдан юзага келган конфликт.

Мана шу хусусиятларга асосланиб жамиятдаги конфликтларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий, миллатлараро, шунингдек, кундалик турмушда учраб турадиган тор доирадаги конфликтларга бўлиш мумкин.

Агар иқтисодий конфликтларга эътибор қаратсак, унинг натижасида янги жамиятга ўтиш ҳолати юз беради ва бозор иқтисодиёти олдингисидан фарқли равишда ўзгаради. Масалан, мантиқан олиб қараганда, давлат мулкчилиги асосида шаклланган жамиятда давлатнинг ўзи иқтисодий конфликт учун замин яратиб беради. Давлатда эртами ёки кечми конфликтнинг бўлиши муқаррар. Конфликтнинг кечроқ содир бўлишига давлатнинг мафкуравий кучлари ҳам сабаб бўлиши мумкин. Лекин мафкура ҳам қотиб қолган нарса эмас. Унинг ўзгариб ривожланиб бориши табиий. Ана шу мафкуравий ўзгариш жараёнида иқтисодий муҳит ундан айри ҳолга тушиб қолади ва натижада иқтисодий инкирозлар - иқтисодий конфликтларга йўл очилиши турган гап. Собик СССР даврида ишсизлар йўқ, иш ташлаш ҳолатлари ва синфлараро кураш ҳам йўқ деган шиорлар ўйлаб топилган эди. Аслида-чи?! Аслида умумдавлат миқёсида иқтисодий соҳадаги конфликтлар гўёки йўқдек кўринса-да, у конфликтлар ўз вақтини кутиб турарди. Мавжуд мафкура уларни шунга мажбур қилган.

Бозор муносабатлари шароитига ўтиш жараёнида иқтисодиётнинг янгича қонуниятларини кўриш мумкин. Мантиқан олганда бозор - бу қарама-қаршилиқларнинг рақобат майдонидир. Томонлар ўртасидаги муносабатлар иқтисодий рақобат доирасидан чиқиб конфликтли ҳолатга келиши ҳам мумкин. Бундай бўлишга сабаб иқтисодчиларнинг соф иқтисодиёт қонунлари доирасидан чиқиб, иқтисодий муҳит учун номақбул воситалардан фойдаланишидир. Қолаверса, иқтисодий соҳа билан шугулланиб келувчиларнинг иқтисодий иш юритиш манбаларини, иқтисодий билим асосларини билмасликлари ҳам сабаб бўлиши мумкин. Мана шундай ҳолатларга йўл қўйилса, гарчи бозор иқтисодиётига ўтиш даври бўлса-да ўта хавфли конфликтлар кутилмаганда юзага келиши ва давлатга катта зарар етказиши мумкин. Масалан:

- иш ташлаш;

- локаут ҳолатлар;
- ўта молиявий инқироз ва б.

Бу билан бозор иқтисодиётига ўтиш конфликтлар эвазига олиб борилади демокчи эмасмиз. Аксинча, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай давлат халқ ўртасидаги савдо-сотик ва ишчи кучи масалаларига алоҳида эътибор беришини айтмоқчимиз ҳолос.

Сиёсий доирадаги конфликтлар - бу нисбий олганда демократик жамиятдаги табиий ҳолатдир. Лекин кўпинча сиёсий доирадаги конфликтлар кенг қамровли ҳолатларга айланиб боради - кўзғолон, оммавий тартиббузарлик ва ниҳоят охири - фуқаролар уруши. Бундай жараёнлар сиёсий конфликтлар доирасига кирса-да, демократик жамиятда ўз манфаатлари учун курашишнинг гайриқонуний кўринишларидир. Тўғри, ўша кўзғолон ёки оммавий тартиббузарликлар давлатнинг қандай сиёсат олиб бораётганлиги билан ҳам боғлиқ.

Биз сиёсий конфликтларни демократик жамиятдаги одатий ҳол деганимизда, давлатдаги сиёсий ҳаракатлар ва партиялар, Парламент - фракциялари, қолаверса, шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг ўз сиёсий ҳуқуқ ва бурчларини билишлари ва унга риоя қилишлари сингари омиллардаги нисбийликни назарда тутаётимиз.

Кўплаб замонавий сиёсий конфликтлар диний ва миллатлараро муносабатлардаги ноујгунлик билан характерланади. Агар муаммо ўрганилса ўша ноујгунликлар орқасида ҳаракатга келтирувчи куч сифатида муайян сепаратистик ёки диний уюшмаларнинг турганлигини кўриш мумкин.

Агар меҳнат, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, таълим соҳасидаги манфаатлар қарама-қаршилигини ўзида акс эттирган конфликтларни кўриб чиқсак, улар юқорида айтилган икки умумий конфликт турлари - иқтисодий ва сиёсий конфликтларга бориб тақалади. Булар нафақат иқтисодий ва сиёсий конфликтлар билан боғлиқ, балки уларнинг келиб чиқишидаги (давлат ичида) бош мезонлардир ҳам.

Конфликтларни унда иштирок этувчилар сони, бошқарилиш даражаси, илгари сурилаётган гојлари ва бошқа жиҳатларига қараб ҳам классификациялаш мумкин. Ёки бўлмасам конфликтларни унинг давом этиш вақтига қараб

хам узок муддатли ёки қисқа муддатли конфликтларга; ресурсларга нисбатан ҳам моддий, рухий ва ижтимоий омилларга таянган конфликтларга; макон ва замон жиҳатидан чегараланганлик даражасига ёки субъектларнинг имконият даражаларига ва бошқа хусусиятларига қараб ҳам типларга ажратиш мумкин.

Қуйида америкалик конфликтолог Р. Далнинг ижтимоий конфликтлар классификацияси ва унинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи жадвалини ҳавола қиламиз.

2- жадвал

Конфликтлар	Рақиблар жуфтлиги	Рақиблар даражаси	
		паст	баланд
Кумуляция ҳолатига эга бўлган	доимий биполяр (икки томонлама)	меъёрли биполяр ҳолат	поляризация
	кўпқутбли (кўп томонлама)	меъёрли кўпқутбли ҳолат	чуқур сегментацион ҳолат
Бир-бирига туташувчан (қўшилувчан)	ўзгарувчан ҳолатда	меъёрий қўшилувчан конфликтлар	меъёрий сегментация

Поляризация деганда, Р.Даль жамиятнинг иккита асосий қутбга бўлиниб кетиб, улар ўртасидаги кескин қарама-қарши ҳолатларнинг юзага келишини назарда тутди. Сегментация деганда эса, жамиятда муайян даражадаги қатлам ва гуруҳларнинг юзага келиши, уларнинг бирор консенсусга келинмасдан ўртадаги конфликтларнинг тобора авж олиши тушунилади.

Конфликтлар доирасини тадқиқ этиш чоғида қайсидир типга мансуб бўлган конфликтларни яна бир-бирдан фарқ қилувчи (баъзан эса бир-бирини тўлдирувчи) классификацияларга ажратиш мумкин. Шулардан миллатлараро конфликтларга тааллуқли бўлган айрим қарашларимиз асосида келтириб ўтмоқчимиз:

1) *“Бошқарилиши қийин бўлган ҳис-ҳаяжонли” конфликтлар.* Гап киргин ва тўполонлар тусидаги конфликтлар ҳақида бормоқда. Бундай конфликтлар учун тартибсиз ҳолатлар

“ташаббускор”лари мақсадларининг ноаниқлиги ва бошқалар у ёқда турсин “ташаббускор”лар учун ҳам содир бўлаётган воқеаларнинг ўзлари кутмаган даражадаги оқибатлари характерлидир. Бундай конфликтларда ташқи омиллар кўпинча ҳаракатлантирувчи куч сифатида намоён бўлади. Бироқ улар конфликт содир бўлаётган жойда қатнашмасдан ташқи субъектлигича қолавереди. Бундай ҳолатларга 1989 йилда содир бўлган Фаргона воқеалари, 1991 йил 16-17 январда талабалар шаҳарчасидаги нохушликларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

2) *“Мафкуравий дастур”ларга асосланган конфликтлар.*

Бундай конфликтлар муайян тарихий шароитга эга бўлган сиёсий, миллий ва диний ҳаракатларнинг амалий фаолиятлари билан боғлиқ. Одатда маълум бир давлат ёки минтақадаги миллий талаблар стихияли тарзда эмас, балки ижобийми ёки салбий бўлишидан қатъиназар муайян мафкуравий асослардан кейин шаклланади. Шунинг учун мафкуравий характердаги бундай конфликтлар муддати кўпинча узок муддатгача кескин тарзда давом этади. Ўша кескинликларнинг орқасида маъмурий-худудий бўлинишга оид тортишувлар, давлат ёки маъмурий мақомини олиш масаласи ва шу каби муаммолар туради. Узок вақтлардан бери давом этиб келаётган курдлар, Кашмир, Яқин Шарқдаги муаммолар бундай конфликтларга мисол бўла олади.

3) *“Сиёсий институтлар” тизимидаги конфликтлар.*

Ноаниқ чегаралар, давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги муносабатларда, шунингдек, сиёсий партия ва ҳаракатларнинг фаолиятида учраб турадиган конфликтлар ушбу конфликтлар қамровига қиради.

Мазкур бўлим охирида яна бир бор таъкидлашни лозим топдикки, конфликтлар типологияси бир қарашда умумий ҳулосалардек кўринади. Негаки маълум бир конфликтнинг бир вақтнинг ўзида бир нечта типларга мансуб бўлиши табиий эканлигини унутмаслик керакки, конфликтларни типларга ажратишдан мақсад бу содир бўлиб ўтган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисани тадқиқ этишнинг бошлангич нуқтасини топишдан иборатдир. Қолаверса, назарий ва амалий жиҳатдан конфликтлар типологиясини ўрганиш конфликтларни баргараф этишдаги бошлангич омил эканлигига қараб унинг

юзага келиши, ривожланиб бориши ва мухтасар ҳолатидан баҳс этишимиз мумкин.

3. Конфликт функцияси

Конфликтнинг функцияси ва ижтимоий роли. Конфликтнинг инсон ва жамият турмуш тарзига бевосита алоқадорлиги ва таъсирини ҳар жабҳа, ҳар сонияда кузатиш мумкин. Унинг алоқадорлиги ва таъсир кучини ижтимоий конфликт жамият ҳаётининг умумий мазмунини белгилаб беришида; иккинчидан эса жамиятдаги ижтимоий конфликтлар ва турмушнинг бошқа жабҳаларида кузатиш мумкин.

Шу ўринда савол тугилади юқорида айтилган биринчи умумий функция, яъни ижтимоий конфликт жамият ҳаётининг умумий мазмунини белгилаб бериши деганда нимани тушунмоқ керак? Бу ҳолат конфликт субъектлари ўртасида муаммога нисбатан очиқ ёки яширинча тарзда муносабат билдиришларида намоён бўлиб, кўпинча жамият ривож асосида қарама-қарши мезонлар туришини уқтиради. Иккинчи умумий функция - бу бевосита амалий фаолият, яъни муайян конфликтларнинг содир бўлиши билан боғлиқдир. Назарий таҳлиллар чоғида бу икки аспекти бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Зеро умумий маънода жамият ривож асосида маълум қарама-қаршилиқлар турса-да, ўша қарама-қаршилиқ жамиятнинг маълум бир даври учун муҳим бир конфликт ҳисобланади.

Конфликт функциясини тушунтириш учун ижтимоий ҳаётнинг икки муҳим соҳаси - моддий ва маънавий муҳит тўғрисида тўхталиб ўтиш ўринлидир. Моддий мезонларга асосланган конфликтлар функцияси жамиятнинг биринчи навбатда иқтисодий ҳаёти билан боғлиқдир. Зеро, бундай конфликтлар сиёсий ва ҳуқуқий меъёрларнинг бузилишидан келиб чиққан тақдирда ҳам. Иқтисодий ривожланган давлатларда моддий мезонларга асосланган конфликтлар функцияси тез-тез қўзга ташланиб туради.

Конфликтларнинг жамият маънавий ҳаётига ҳам таъсир этиши табиий. Бу жараёнда маънавий доирада кескин ўзгаришлар юз бериб конфликт функциясининг салбий оқибатлари яққол сезила бошлайди. Маънавий муҳит, маънавий

қадриятлар, урф-одатлар, одамлар тафаккури барча-барчаси тезликда эмас, балки маълум бир тарихий давомийликда ўзгариб боради. Бундай ўзгаришлар одатда узоқ муддатли мафкуравий курашлар жараёнида шаклланади (одамларнинг моддий эҳтиёжига қараб ва бошқа ҳолатларда уларни мажбуран шакллантирилиши ҳам мумкин).

Шунингдек, конфликтлар умумжамият тафаккурида воқеликка нисбатан кескин чора-тадбирлар кўриш кераклигини ҳам шакллантиради. Бу конфликтнинг ўзига хос кескин функциясидир. Бундай жараёнда субъектлар барча ўрганиб қолгандек, жамиятга ва унинг тараққиётига бир хил назарда эмас, балки бошқа-бошқа томонлардан объектив эътибор бериш кераклигини ҳамда кўпчилик назаридан четда қолган хусусиятларни очиб беради.

Биз юқорида моддий ва маънавий мезонларга асосланган конфликт функциялари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтдик. Лекин конфликтли муносабатларни таҳлил этганда унинг амалий қиймати фақат моддий ва маънавий оқибатлар билангина чекланмаслигининг гувоҳи бўлдик. Шулар билан бир қаторда конфликтнинг ижтимоий организи хусусиятларидан келиб чиқадиган конфликт функциялари ҳам мавжуд. Конфликтнинг бундай функцияларига - огоҳ этувчи, информацион, дифференциациялаш ҳамда динамик вазифаларни бажарувчи функциялар киради.

Огоҳ этувчи функция. Мазкур функция конфликтни жамиятнинг маълум бир макондаги ўзига хос даражага ва бошқа хусусиятларга эга бўлган ҳолати сифатида намоён қилади. Бунда конфликтни келтириб чиқарган сабаб ёки баҳоналар чуқур таърифланмайди. Бироқ конфликт ҳақида умумий дарак бериш функцияси бажарилади ҳолос.

Информацион функция. Бу функция огоҳ этувчи функцияга яқин бўлса-да, ўзининг амалий кўлами жиҳатидан ундан тубдан фарқ қилади. Информацион функцияда конфликт тафсилоти кенгрок ёритилади. Конфликтнинг маълум сабаблар асосида юзага келганлиги, жараёнларнинг улар билан объектив боғлиқлиги каби жиҳатлар информацион функцияда ўз аксини топади. Қолаверса, конфликтнинг янада кенгайиши ёки аксинча бўлиши, конфликт йўналиши, унда

ички ва ташқи омилларнинг ўрни ва бошқалар инфор­мацион йўналишга эга.

Дифференциациялаш функцияси. Ушбу функция кон­фликтда муҳим ўрин тугади. Бу конфликтда вужудга келадиган ижтимоий дифференциаланиш жараёнларини ўзида акс эттириб, конфликтнинг ижтимоий муҳитга нечоғли таъсир этганлигини кўрсатиб беради. Бунда қуйидаги кетма-кетлик шаклланади:

- 1) конфликт;
- 2) дифференциацияланиш жараёни;
- 3) иккита қарама-қарши йўналиш;
- 4) поляризация.

Бу функция юқоридаги босқичлардан сўнг иккига бўлин­ган қарама-қарши томонларнинг ўзига иттифоқдош излаши ва улар билан интеграцион жараёнларни шакллантириши (албатта, рақибга қарши куч сифатида) каби жараёнларни ҳам кўрсатиб беради.

Динамик функция. Ушбу функциянинг сиёсий аҳа­миятини ўз вақтида марксизм таълимоғи “синфлараро кураш ва ижтимоий инқилоблар” характери сифатида очиб берган эди, яъни ҳар қандай ижтимоий конфликт жамият тарақ­қиётини тезлатиши, ижтимоий ўзгаришларнинг шакл­ланишига олиб келиши шарт, деб қаралган.

Тўғри, конфликтнинг маълум даражада бундай динамик функцияси ҳам бор. Лекин бунда қуйидаги асосларга ҳам эътибор бериш керак. Биринчидан, вақт катта роль ўйнайди; иккинчидан, ҳар қандай ижтимоий конфликт ҳам жамият прогрессига доимо таъсир ўтказавермайди. Буни бошқачарок айтадиган бўлсак, конфликт таъсирида жамият ўзгариши мумкин, лекин конфликт функциясининг динамикасини қай томонга йўналтирилганлиги ўта муҳим.

Конфликтнинг функционал қарама-қаршилиги. Кон­фликтлар функцияларини тадқиқ этишдан олдин уларнинг жамиятдаги мавжуд қарама-қарши тенденциялар асосида шаклланишини айтиб ўтмоқ жоиз. Шунинг учун ҳам кон­фликтнинг диалектик ва ички қарама-қаршилиқ табиати ўзига хос мувофиқлашган муҳит билан йўғрилгандир. Поляк олими Я.Штумский конфликтнинг ана шундай жиҳатларини тадқиқ этиб, бешта бир-бирига қарама-қарши жуфтликдан иборат

ижтимоий конфликт функциясини ишлаб чиққан. Улар куйидагилардан иборат:

- *фарқ қилувчи ва бир-бирини тўлдирувчи функция,*
- *интеграцион ва дезинтеграцион функция,*
- *ниқобланган ва ниқобсиз функция,*
- *прогрессив ва регрессив функция;*
- *позитив ва негатив функциялар.*

Ижтимоий конфликтнинг фарқ қилувчи ва бир-бирини тўлдирувчи функцияси конфликт иштирокчилари билан характерланади. Яъни, содир бўлиб ўтган ёки бўлаётган конфликтга нисбатан конфликт иштирокчиларида турли фикрлар юзага келиб, бу фикрлар табиий равишда бир-биридан фарқ қилиши ва бир-бирини у ёки бу даражада тўлдириши турган гап. Иштирокчилар ўз фикрларига қараб гуруҳларга бўлиниши мумкин ва бу жараёнда муайян қарашларни илгари сурувчи қарама-қарши ҳаракатларнинг юзага келиши ҳеч гап эмас. Албатта бундай ҳолатлар барча конфликтларда ҳам содир бўлавермайди.

Конфликтларнинг интеграцион функцияларни бажариши табиий. Бироқ маълум бир жамиятда қарама-қарши фикрдаги кишилар ҳам интеграцион жараёнларда иштирок этиши мумкин. Масалан, бир давлат фуқаролари фикрларининг турфа хиллигидан қатъи назар ўз давлатининг юксалиши йўлида бирлашишига шубҳа йўқ. Шунингдек бирор давлатда интеграцион муҳит ҳам юзага келиши мумкин. Масалан, давлатдаги партия ва ҳаракатлар, диний мазҳаб ва бошқалар ўртасида. Халқаро муносабатларда интеграцион ва дезинтеграцион жараёнлар маълум бир давлат ичидагига нисбатан янада яққолроқ кўзга ташланади.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Я.Штумскийнинг конфликт функцияси борасидаги қарашлари кўплаб конфликтолог олимлар қарашларидан тубдан фарқ қилади. Улар куйидалардан иборат:

- *ниқобланган ва ниқобсиз;*
- *тараққийлашган ва таназзулга юз тутган;*
- *позитив ва негатив функциялари ҳақида тўхталиб бир-бирига қарама-қарши муҳитларнинг конфликт барҳам топгандан кейин ҳам юзага келиши.*

У ўзининг конфликт функцияси борасидаги концеп-

цияси билан бирор конфликт барҳам топгандан кейин ҳам итонцет ҳеч қачон муаммодан қутулаолмаслигини айтади. Негаки бартараф этилган конфликт ўз навбатида ижтимоий ҳаётда ўзига қарама-қарши томондан янги бир конфликтнинг юзага келишига имкон яратади. Масалан, урушни олайлик. Уруш маълум бир вақтга келиб ўз ниҳоясини топиши мумкин. Лекин урушнинг тугаши бундан кейин ижтимоий ҳаётда конфликтнинг батамом йўқ бўлиб кетиши дегани эмас, - дейди олим.

Конфликтлар жамиятда умумий ёки қарама-қарши функцияларни бажармасин, барибир, нисбий маънода ҳар қандай конфликт функцияси ўша конфликтнинг жамиятга нечоғли йўқотишлар олиб келганлигидан келиб чиқиб баҳоланиши керак. Чунки кўламининг қандайлигидан қатъиназар, конфликт жамиятда у ёки бу даражадаги йўқотишларни юзага келтириши табиий. Йўқотишлар деганда фақат моддий мезонлар эмас, балки у билан биргаликда маънавий-ахлоқий, руҳий мезонларни ҳам назарда тутаётирмиз. Зеро, ижтимоий ҳаётда моддийлик билан маънавий муҳит муштаракдир.

IV боб

Конфликтология муаммолари тизимида дин

1. Дин: тавсифи, тузилиши, функцияси

Дин ва дин билан боғлиқ муаммолар, уларнинг моҳиятини ўрганиш ва чуқур англаб етиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Инсоният тарихида кўплаб мутафаккирлар, олиму уламолар дин ва дин билан боғлиқ масалаларни ўз даврлари мезонларидан келиб чиқиб талқин этганлар. Қолаверса, шу кунларгача бу борада кўплаб тадқиқотлар олиб борилиб, юзлаб китоблар битилган. Тадқиқотлар кўламининг ниҳоятда кенглигидан билиш мумкинки, мавзуга оид баҳсу - мунозараларда ҳам тугал бир қараининг ўзи йўқ. Яъни, диннинг моҳияти ва унинг истиқболдаги ривожланиши ҳақида ҳар хил қарашлар мавжуд.

Дин ҳақидаги қарашларимизни баён этишдан олдин умумий ижтимоий онг ҳақида тўхталишни лозим топдик. Нegaким, диннинг ўзи ижтимоий ҳаётнинг бир бўлаги бўлиб, унинг мавжудлиги ҳам бевосита ижтимоий борлиқ билан белгиланади. Ижтимоий онг - бу ахлоқ, эътиқод, қадриятлар ва ҳуқуқий нормалар турли кўринишларининг йиғиндисидир. Ижтимоий онгнинг сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий, диний ва бошқа турлари ҳам мавжуд бўлиб, улар бир-биридан ўзининг ички қонуниятлари билан фарқланади. Демак, дин ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, унинг инсонлар онгида қандай тамойиллар асосида шаклланганлиги муҳим аҳамиятга эга экан. Чунки мазкур тамойиллар шахс ёки гуруҳларда шаклланган диний тафаккурнинг умуминсоний, миллий, ўз шахси ёки бўлмаса, муайян гуруҳлар манфаати учун қаратилганлигини аниқлаб беради. Инсонлар диний тафаккурининг соғлом бўлиши аввало улардаги диний онгнинг қай йўсинда шаклланганлиги билан боғлиқ. Ўз навбатида диний онгнинг умуминсоний қадриятлар асосида шаклланиши учун одамлар диннинг моҳиятини чуқур англаб етмоқликлари лозим. Хўш, диннинг ўзи нима?!

1. “Дин” сўзи қадимги сомиё ва яҳудий тиллардан келиб

чиққан. Сўзнинг лугавий маъноси - “ишонч”, “инонмок” демакдир. Ўзбек тилига “дин” сўзи араб тили орқали, аниқроғи, VIII - IX асрларда арабларнинг юртимизга босқинчилик юришлари даврида кириб келган. Бу - Марказий Осиё минтақасида амалий диний ҳаёт араблар босқинига қадар бўлмаган экан-да, дегани эмас, албатта. Гап сўзнинг лугавий жиҳатдан ишлатилиши ҳақида кетмоқда.

Диншунослик тарихи билан шуғулланувчи олимларимиздан Ғ. Набисев ва У. Шокировлар араблар келгунга қадар Марказий Осиё ҳудудларида “дин” сўзининг ўрнига “тангри йўли”, “унга ишонч” ибораларининг қўлланилганлигини таъкидлашади. Бундай қарашларга монелик қилмаган ҳолда айтиш жоизки, одамлар(гарчи “дин” деб атамаса-да) нинг бирор нарсага эътиқод қила бошлаганлигининг гносеологик, рухий ва ижтимоий илдизларга бориб тақалиши барчага маълум.

2. Юқорида диннинг ижтимоий онг шаклларида бири эканлиги таъкидланди. Тўғри, бу умумий фалсафий бир таърифнинг ўзи холос. Бироқ диннинг ўзига хос хусусиятларини белгиловчи бош омил бу унинг мураккаб бир маънавий борлик билан ҳамда кўпқиррали маънавий муҳитдаги бевосита ахлоқий-рухий кечинмалар ва уларни ҳис қилиш билан боғлиқдир. Шу жиҳатдан қараганимизда, дин ва диний таълимотлар фақат назарий асослардангина иборат эмас экан. Ижтимоий ҳаётда дин аввало ўзининг амалий-рухий асосларга эгаллиги билан ҳар қандай илмий-назарий таълимотлардан ажралиб туради. Ўз навбатида диннинг ахлоқий-рухий хусусиятларга эгаллиги илмий-назарий таълимотлар билан уйғунлашиб кетишига имкон яратади. Шу ўринда айтиш жоизки, ижтимоий борликни, ундаги воқеа-ҳодисаларни тадқиқ этиш ёки ўрганиш натижасида А. Эйнштейннинг “Динсиз фан - майиб, фансиз дин - сўқирдир!” - деган хикматли сўзларида нақадар ҳақ эканлигини айтиб ўтиш жоиздир. Кўпчилик тадқиқотчилар улар ўртасидаги фарқни биргина объектга нисбатан услубий ёндашувларда деб биладилар. Яъни диний билим (дин) исботсиз эътиқодга, илмий билим (фан) эса исботлашга асосланишини таъкидлайдилар. Бизнинг назаримизда эса, илм исботланган билимлар мажмуасидангина иборат эмас. Аниқроғи, илм билан эътиқод

ўртасида деярли фарқ йўқ. Чунки айни бир вақтда эътиқоднинг ўзи илмдир.

Энди *услубий ёндашувлар* ҳақида. Ижтимоий борлиқни тадқиқ этиш борасидаги услубий ёндашувлар қанчалик кўн бўлмасин (динийми ёки илмий), барибир ижтимоий ҳаётдаги ҳақиқатга эришиш йўли (услубий ёндашувлар) битта умумий мезонга асосланади. Бу соғлом ақл ва руҳий оламнинг ўзаро уйғунлашувидан иборатдир. Ижтимоий ҳаётда соғлом ақл билан руҳий оламнинг ҳақиқатга эришиш йўллари (ёндашувлари) бир-биридан ажралган ҳолда эмас. Негаки, одил ҳақиқат ҳамиша яккаю-ягона бўлиб, у соғлом ақл ва руҳий оламни ўзида мужассамлаштирган бўлади.

Дин - ижтимоий ҳаётнинг мураккаб ва кўпқиррали соҳаларидан бири бўлиб, инсоният тафаккурининг ажралмас бир бўлаги ҳамдир. Ҳозирги пайтда ижтимоий фанлар доирасида “Диншунослик” алоҳида курс сифатида шаклланимуда. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, мазкур соҳани ўқиш ва тадқиқ этиш реал ҳаёт заруратидир.

Диншунослик назарияси билан шуғулланувчи мутахассисларнинг тадқиқотларига эътибор қаратсак, динни тадқиқ этиш уч йўналишда олиб борилаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Булар:

- 1) илоҳиёт(теология)га оид;
- 2) фалсафий йўналишга оид;
- 3) илмий қарашларга оид.

Илоҳиёт (теология) - бу муайян бир диннинг ақида ва аҳкомлари системаларининг мажмуасидир. Лугавий жиҳатдан “теология” сўзи юнонча theos - худо ва logos - сўз, таълимот демакдир. Яъни қисқача қилиб айтсак, теология - худо ҳақидаги диний таълимот деган маънони билдиради. Динни илоҳий асосда тасниф этишда Тангрининг инсонлар турмуш тарзидаги ролига катта эътибор қаратилади. Ижтимоий ҳаётдаги ахлоқий масалаларда илоҳиёт Тангрининг билишни бош омил деб тушунтиради, яъни унда ахлоқ манбаи - Тангридир. Бироқ дунёда ягона диннинг мавжуд эмаслиги барчага маълум бўлиб, бундан англашилалики, демак ҳар бир дин ўзининг илоҳий ахлоқ нормалари(теология этика)га эга экан.

Динни фалсафий асосда тадқиқ этиш куртаклари тарти

хан жуда узоқ даврларга бориб такалади. Тадқиқотчилар амалиётига кўра “дин фалсафаси” асосан XVI-XIX асрларда шаклланган. “Дин фалсафаси” атамасини кенг ва тор маънода тушуниш мумкин. “Дин фалсафаси” кенг маънода қаралганда табиат ва унда диннинг тутган ўрнини англаб стиш, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлар ҳамда Оллохни табиат ички доирасида кўриш каби омилларни ўз ичига қамраб олади. Тор маънода эса, муайян доирада Оллох ва дин ҳақидаги фалсафий мувоҳасалар назарда тутилади.

Динни фалсафий асосда тадқиқ этиш ҳақида гап кетганда бир қатор фалсафий таълимотларни санаб ўтишимиз мумкин. Булар аввало, деизм, пантеизм, марксизм ва бошқалар. Тўғри, бу таълимотлар у ёки бу даражада бир-бирига мос ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Бироқ улар “дин фалсафаси”га сезиларли таъсир этганлиги билан аҳамиятлидир.

Деизм - лотинча “deus” сўзидан олинган бўлиб, худо демакдир. Деизм худони оламнинг шахссиз биринчи сабабчиси сифатида мавжудлигини эътироф қилувчи таълимот бўлиб, у ilk маротаба Англияда пайдо бўлган. Инглиз тадқиқотчиси Г.Чербери (1583-1648) мазкур таълимотга асос солган. Унга кўра олам яратилгач, ўз қонунларининг амалига ташлаб қўйилган.

Пантеизм (юнонча “pan” - бариси ва “theos” - худо демакдир) ҳам “дин фалсафаси”га оид таълимотлардан бири бўлиб, бу таълимотга кўра, худо шахссиз ибтидодир. Пантеизм борлик ва худони бир деб қарайди, яъни унга кўра худо табиатдан ташқарида турмайди. Пантеизм атамаси “Дин фалсафаси”га биринчи бўлиб 1705 йилда инглиз философи Ж.Толанд (1670-1722) томонидан киритилган.

Динни илмий жиҳатдан тадқиқ этишда бир қатор услубий ёндашувлар мавжуддир. Булар тарихий, социологик ҳамда руҳий (психологик) услубий ёндашувлардир. Ижтимоий фанлар ичида социология ва унинг услублари динни илмий асосда тасниф этишда ўзига хослиги билан ажралиб туради. Динни илмий услублар билан ўрганишда гарб социологиясининг классиклари - М.Вебер (1864-1920) ва Э.Дюркгейм(1858-1917)ларнинг ҳам алоҳида улушлари бор.

М.Вебер диннинг моҳиятини англаш учун аввало дунёни

рационал англаб этиш ҳамда муайян ахлоқий қадриятлар мавжуд бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Немис мутафаккирининг фикрича, диний этикод инсонларнинг ижтимоий ҳаётда нималарни қилиши мумкин ёки қилиши таъкидланганлигини ахлоқий нормалар мажмуаси орқали тушунтириб беради. Шу билан биргаликда инсоннинг борлиққа нисбатан ахлоқий муносабати даражаси қандайлигини ҳам аниқлаш мумкин. Бу жиҳатдан М.Вебер динни инсон ижтимоий ҳуқуқатворининг шаклланишида муҳим манба сифатида биледи.

М.Вебер социологиясида индивид ва уни ўраб турган атроф-муҳит ўртасидаги муносабатга диний омилнинг таъсири катта эканлиги қайд этилган. Дин ва унинг ахлоқий нормалари ўз қонуниятлари асосида одамлар тафаккурида жо бўлса, у нафақат этикод илми, балки ўша инсонлар истикомат қилаётган жамиятнинг иқтисодий жиҳатдан муайян даражада юксалиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Унингча, жамиятдаги айнан диний-этник муносабатларнинг қандай ҳолатдалиги жамият иқтисодий ва сиёсий фаолиятининг истиқболларини белгилаб беради. М.Вебер ўзининг “Миллий давлат ва халқ хўжалиги сиёсати” (1895), “Протестантлик этикаси ва капитализмнинг руҳи” (1905), “Хўжалик ва жамият” (1912) ва бошқа асарларида социология илми, унинг услублари, ахлоқ ва унинг жамиятдаги ўрни ҳамда иқтисодий ва сиёсий юксалишнинг мезонлари ҳақидаги қимматли фикрларини баён этган.

Жамият тараққиётида муҳим ўрин тутган диний омилларни социологик ёндашувлар орқали тадқиқ этиш жараёни XIX асрнинг охириги ўн йиллиги ва XX аср бошларида илмий доирада жуда кенг ёйилди. Француз социологи Э.Дюркгейм ҳам бу борада қимматли фикрларини ўзининг “Ижтимоий меҳнат тақсимооти тўғрисида” (1893), “Социология услуги” (1895), “Диний ҳаётнинг элементар формалари” (1912) сингари асарларида қолдирган. Унинг даъвосича, социология жамиятни алоҳида руҳий реаллик сифатида ўрганмоғи лозим, чунки бу реаллик қонунлари индивидуал руҳий олам қонунларидан фарқ қилар эмиш. Француз социологи ҳар қандай жамият умумқимматга эга бўлган коллектив тасаввурларга асосланиб шаклланади, деган фикрни ўртага таъкидлайди. Коллектив тасаввурлар, унинг назарида бу ҳуқуқ, ахлоқ

дин, хиссиёт, урф-одат ва бошқалардан иборат. Ижтимоий мухит бундай тасаввурларни инсон онгига (барчага бир хил эмас, албатта) мажбурий тарзда синдириб боради.

Э.Дюркгейм ижтимоий тараққиётни уч муҳим омилга: аҳоли зичлигига, коммуникациянинг ривожланишига ҳамда коллектив онгга боғлаб изоҳлайди. Ҳар қандай жамият, - дейди у, - ижтимоий ҳамжиҳатлик билан характерланади. Масалан, ибтидоий жамиятда ҳамжиҳатлик қон-қардошликка асосланарди. Ҳозирги жамиятда ҳамжиҳатлик меҳнат тақсимотига, яъни тирикчилик воситаларини яратишда синфий ҳамдўстликка асосланади.

Э.Дюркгейм динга алоҳида эътибор бериб, уни ижтимоий ҳаётнинг муҳим бир жиҳати деб ҳисоблаган. Қандай жамият бўлишидан қатъи назар, одамлар яшаб турар экан, дин ҳам жамиятнинг тараққиёт босқичларига мувофиқ равишда ўз формаларини ўзгартирган ҳолда яшайверади. Чунки динда жамият ўз-ўзини илоҳийлаштиради.

Юқорида айтганимиздек, динни илмий асосда тадқиқ этиш услубларидан бири бу диний психологиядир. Диний психология махсус илмий концепция тарзида XIX аср охириларида шаклланган. Бу йўналишда ижод қилганлардан энг машҳурлари инглиз философи У.Жеймс (1842-1920) ва австриялик руҳият тадқиқотчиси З.Фрейд(1856-1939)дир. Диний психологиянинг асосий ғояси шундан иборатки, унга кўра дин ва унинг манбалари ҳақиқатда инсон атрофидаги турган борликда эмас, инсоннинг ўзида, унинг ички дунёсида, аниқроғи, хиссий туйғуларида жойлашгандир. Диний психология тадқиқотчиларининг фикрича, дин - бу аввало инсон фаолиятининг маҳсулидир.

Диний таълимотлар тузилиши. Маълумингизким, жаҳонда ўз урф-одатларига, ўз турмуш тарзига эга бўлган юзлаб халқлар яшайди. Ўз навбатида мана шу халқлар ўзларининг диний эътиқодлари, аниқроғи, маълум бир диннинг умматлари бўлиши билан ҳам бир-биридан ажралиб туради. Тўғри, дунёда урф-одатлари ва турмуш тарзининг фарқланишидан қатъи назар, ягона динга эътиқод қилувчи халқлар ҳам йўқ эмас (масалан, жаҳон динларига эътиқод қилувчи халқлар).

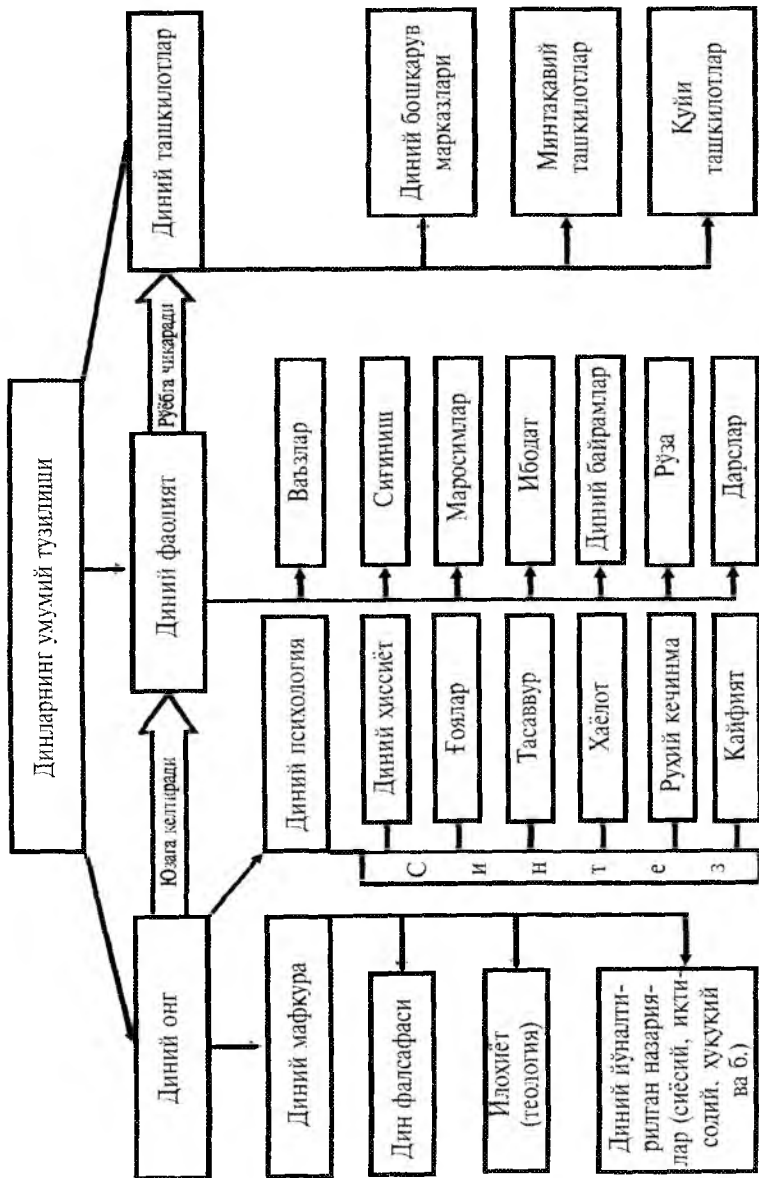
Навбатдаги баҳсимиз диний таълимотлар ўртасидаги

фаркларга эътиборингизни қаратишда эмас. Ушбу уринида инсоният тарихида ва бугунги кунда ҳам мавжуд бўлган диний таълимотлардаги умумийлик ҳақида мулоҳаза юришмоқчимиз. Назаримизда, диний таълимотлардаги умумийликни аниқлашга уларнинг қачон ва қандай муҳитда пайдо бўлганлиги, халқлар, инсонлар ҳаётида ижобий ёки салбий роль ўйнаганлиги тўсик бўла олмайди. Демокчимизки, макон ва замонидаги, эътиқодий урф-одатларидан, эътиқод қилувчи одамлар сонининг қанча миқдорда бўлишидан катъи назар диний таълимотлар тузилишида умумийлик мавжуд. Бу борадаги қарашларимизни имкон қадар соддалаштирган ҳолда 3-жадвал орқали тушунтиришга ҳаракат қилдик.

Хуллас, ҳар қандай диний таълимот муайян бир қонуниятлар тизимига асосланади. Ўша қонуниятларда мужассамлашган тамойиллар эса бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Лекин ҳар бир динда ўзига хос қонуниятлар мавжуд бўлиб, улар бу тузилиши жиҳатидан д и н и й таълимотлардаги биринчи умумийликдан иборатдир. Иккинчидан, диний муносабатлар (қайси динга қарашли бўлмасин) алоҳида мавжуд бўлмасдан, жамиятдаги сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва бошқа муносабатлар билан бевосита боғланган бўлади. Профессор А.Абдусаматов таҳрири остида чиққан “Диншунослик асослари” ўқув қўлланмасида ҳам жамиятдаги диний муносабатлар ҳақида сўз юритилиб, уларнинг тузилишида қуйидан юқорига қараб шаклланадиган умумий ҳолат кўрсатилган, яъни “диний муносабатлар, биринчидан, ҳар бир диний жамоа, уюшма, ташкилотлар орасидаги; иккинчидан, диний ташкилотлараро ва учинчидан эса ташқи муносабатларга бўлинади”.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек дин - аввало эътиқод, эътиқод эса - илмдан иборатдир, дегандик. Шу жиҳатдан қараганимизда динлар тузилишида яна бир умумийлик борки, бу ҳам бўлса ҳар бир диндаги ўзига хос эътиқод талаблари ва шунга хос амалий талабларнинг мавжудлигидир.

Диннинг функциялари. Аввало ҳар бир фан, ҳар бир таълимот ёки жамиятдаги мавжуд концепция ва дастурлар бир-биридан жамиятда муайян функцияларни бажариши билан фарқланади. Шу жумладан, диннинг функциялари ҳам ўзига хосдир. Каттами ёки кичикми, динлар фақат имон-

этикоддангина иборат эмас. Ҳар бир дин ўз фалсафаси, ун мафкураси ҳамда ўзи мақбул деб билган турмуш тарзи ҳақидаги кенг дунёқарашлар тизимига эга бўлиб, ушбу кўпқирралик асосида айнан дин функциялари ҳам шакллангандир. Диннинг жамият турмуш тарзида бажарадиган ижтимоий-руҳий ва маънавий функциялари қуйидагилардан иборат:

- умматдошлар бирлигини, улар ўртасида доимо узвий алоқа бўлиб туришини таъминлаш;

- ўз ички қонуниятларидан келиб чиқиб (урф-одатлар, маросимлар ва б.) умматлар ҳаётини кузатиб бориш ва тартибга солиш;

- ўз таълимоти атрофида интеграцион жараённи юзага келтириш, уни сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун ҳаракат қилиш;

- инсонлар маънавий-руҳий ҳолатларини кўтариш;

- одамларнинг яшашдан мақсади нима эканлигини англаб олишга чорлаш;

- инсонларнинг ўткинчи ва боқий дунёда яшашини доимо ҳис қилишларига ундаш ва б.

Ҳаёт ўзгарувчан. Ўзгаришлар ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир жабҳаларига ўзининг таъсирини у ёки бу даражада ўтказиши табиий. Шу жумладан, динга ҳам. Бироқ, ҳар қандай диннинг муайян тарихий шароитда бажарадиган функциялари мажмуаси унинг ижтимоий ролини белгилаб бериши турган гап.

2. Дин ва жамият

Жамият пайдо бўлибдики, бошқа ижтимоий соҳалар қатори дин билан ҳам ҳамнафас. Дин - бу жамиятнинг ўзига хос бир ижтимоий организмидир. Улар ўртасидаги муносабатлар ижтимоий-тарихий хусусият касб этади. Шундай экан, жамият билан дин ўртасидаги муносабатлар ўзларининг тарихий-эволюцион тараққиётида ҳам бир хилда кечмаганлиги аниқ. “Дин” муайян бир жамиятда намоян бўлса ла, “жамият” сингари ўта мураккаб ва кўпқиррали жиҳатларга эга.

Гарчи уларнинг ўзига хос ички қонуниятлари бўлса ҳам “дин” ва “жамият” ни бир-биридан айри ҳолда тадқиқ этиб бўлмайди. Негаки дин бир вақтнинг ўзида жамиятнинг бир ижтимоий бўлаги бўлса-да, унинг амалиёти жамият турмуш тарзини ўзгартириши ҳам мумкин. Ўз навбатида ўзгараётган жамият ҳам динга ўз таъсирини ўтказиши табиий ҳолдир. Тарихдан бунга кўплаб мисолларни келтиришимиз мумкин.

“Авесто” қадим Туронзамин ҳудудларида шаклланган энг қадимий дин - зардуштийликнинг муқаддас китобидир. Унда акс этган қонун-қоидалар, диний тушунчалар Зарадуштра номи билан боғлиқ. Зарадуштранинг тахминан бундан 2700 йил аввал яшаганлиги тарихий китобларимизда келтирилган. У яшаган даврда илк синфий жамият, қадимги давлатчилик асослари шаклланаётган бўлиб, бу жараёнга қабилалар ўртасидаги кўпхудолик, уларнинг ўзаро бирлашиши учун муайян бир мафқуранинг йўқлиги тўсиқ бўлмоқда эди. Бундай мураккаб жамиятда одамларни бирлаштириш ва унинг орқасидан давлатчиликни шакллантириш гоёсининг зарурати юзага келади. Ана шундай заруратни чуқур англаб етган Зарадушт кўпхудоликка барҳам бериш ва одамларни бирлаштириш, яққохудоликни тарғиб этиш мақсадида ўша жамият сиёсий майдонига чиқади... Воқеаларнинг кейинги ривожига барчамизга маълум. Юқорида таъкидлаб ўтилганлар билан диннинг жамиятга, унинг ривожига таъсир этишини айтмоқчимиз ҳолос. Ушбу ўринда ўзлари ибтидоий уруғчиликдан эндигина қўтилган бўлишига қарамасдан, ривожланишда улардан ўнлаб асрлар олдинда турган халқларни ягона ислом дини мафқураси билан бўйсундиришга муваффақ бўлган (VII-VIII асрларда) ва жамият турмуш тарзига бекиёс ўзгартиришлар киритган арабларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Дин ижтимоий ҳаётнинг бир бўлаги бўлиб, у бутун бошли ижтимоий ҳаётда ягона ҳукмрон бўла олмайди. Улар қуйидаги сабаблар билан изоҳланади, яъни:

мақоний сабаблар:

■ ер юзининг барча минтақаларида одамзод турмуш тарзи бир даврнинг ўзида юзага келмаганлиги;

■ маълум бир минтақада яшаётган инсонлар бошқа-

ларниқидан тубдан фарқ қиладиган ўзига хос турмуш тарзига эга бўлганлиги;

■ географик муҳитнинг одамлар турмуш тарзига нисбатан таъсир этиши ва б.

функционал сабаблар:

■ муайян муҳитдаги диннинг (гнессеологик жиҳатдан қараганимизда) аввало ўзига хос тартиб қоидаларни ўрнатиш мақсадида юзага келганлиги;

■ катта-кичиклигидан қатъи назар диний таълимотлардаги урф-одатлар, расм-русмларнинг бир-биридан у ёки бу даражада фарқланиши;

■ диннинг пайдо бўлишига нисбатан ягона қарашнинг йўқлиги;

■ ҳаёт доимо ўзгаришда, ўзгариш эса динга ва динга эътиқод қилувчиларга ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди. Энг асосийси, ўзгаришларнинг таъсир даражаси барча динларга нисбатан бир хилда бўлмаслиги ва бошқалар.

Шу жиҳатдан қараганимизда диннинг хусусияти ва даражаси жамият ва унинг ривожланиш босқичлари билан бир хилда кечмайди. Дин жамиятнинг муайян босқичида пайдо бўлган бўлса, унинг маълум бир босқичида гуллаб-яшнаши ва бу жараён маълум давргача давом этиши ҳам мумкин.

Дин ижтимоий феноменининг ўзига хослиги ҳақида сўз кетганда, уни ижтимоий ҳаётнинг бир қатор парадигмалари (ахлоқ, санъат, фалсафа, ҳуқуқ, фан ва б.)дан фарқлаш мумкин. Динга ижтимоий феномен сифатида қараб, унинг жамият билан алоқадорлигини тадқиқ этиш натижасида жамият қирраларининг ижтимоий жиҳатдан ҳам фарқланишига (дифференциациялашувига) амин бўлиш мумкин. Агар жамият ривожи ҳақида сўз кетаётган бўлса, айтиш мумкинки, ижтимоий ҳаёт барча тармоқларининг, шу жумладан, диннинг ҳам тараққиёт асосларининг юзага келишида маълум даражадаги улуши бўлиши табиий. Бундан англашиладики, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари феномени бири-бири билан боғлиқ бўлиб, уларни бир-биридан айри ҳолда тасаввур қилиш мумкин ҳам эмас. Шу ўринда савол туғилади. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини ўзида мужассамлаштирган умумий жамият феномени қандай характерланади?

Аввало “*жамият*” тушунчасига тўхталсак. “*Жамият*” тушунчаси умумий маънода, инсоният тарихий-тадрижий таракқиётининг маълум бир боскичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуасини ифодалайди. Аниқроқ қилиб, айтадиган бўлсак, “*жамият*” тушунчаси маълум гуруҳ аъзолари ўртасидаги ва гуруҳлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг ўзаро алоқадорлигини англатади. Ижтимоий муносабатлар эса шахс ёки гуруҳлар ўртасидаги иктисодий, сиёсий, маданий, ҳуқуқий ва бошқа муносабатлар йиғиндисиدير. Демак, шахс ва муайян ижтимоий гуруҳлар жамиятнинг бир аъзолари экан.

Ҳар қандай жамият ўзига хос ижтимоий муносабатларга, шунингдек, ўзининг моддий ва маънавий яратувчанлик имкониятларига ҳам эга бўлади. Шу жиҳатдандан қараганимизда “*жамият*” “*маданият*” тушунчасининг амалий жиҳатларини ҳам акс эттирар экан-да, дейишимиз ҳам мумкин. Тўғри, “*маданият*” ва “*жамият*” тушунчалари тавсифи жиҳатдан бир-бирига жуда яқин туради. Бундай бўлишига сабаб битта, яъни ҳеч бир жамият маданий қадриятларсиз ёки аксинча, ҳеч бир маданият жамиятдан ташқарида бўлмайди. Жамиятда инсонлар яшайди, маданиятни эса ана шу инсонлар яратади. Агар иктисодий соҳа жамиятнинг бир ижтимоий бўлаги бўлса, иктисодий ишлаб чиқариш эса мазкур жамиятнинг фақат иктисодий яратувчанлиги эмас, балки аввало шу жамиятнинг маданиятидир. Ёки бўлмасам, ижтимоий ва маънавий соҳа жамиятнинг ўзига хос бўлган соҳаларидан иборатдир. Бироқ жамият ижтимоий ва маънавий турмуш тарзидаги қўлга киритилган ютуқлар мажмуи ҳам аввало маданиятдир, десак муболага бўлмас.

Кўриниб турибдики, маданият тушунчаси ҳам жамият тушунчаси сингари кенг маънода қўлланилар экан. Бироқ жамият ҳам, маданият ҳам умуминсоний ҳодиса. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзига хос моддий ва маънавий муҳитга эга бўлиб, ана шу муҳит иккала тушунчани бир-бирига яқинлаштиради. Масалан, жамият эса ижтимоий ҳаётдаги барча соҳалар(иктисодий, сиёсий, маданий, ҳуқуқий ва б.)нинг муштараклигини, уларнинг ўзаро алоқадорлигини ўзига қамраб олса, маданият ижтимоий ҳаётдаги жамики амалий

ишлар (моддий) ва ахлокий-рухий (маънавий) кечинмаларнинг ҳаммасини ўзида жо этади.

Шу ўринда дин жамиятнинг маълум бир ижтимоий соҳаси сифатида кўрилиб, кўпроқ маданият тушунчасига дахлдордек туюлади. Шунинг учун ҳам биз назарда тутаётган “дин ва жамият” умумий “дин ва маданият”нинг бир бўлаги экан деган хулосага шошилмаслик керак.

Тўғри, ҳар бир дин ўз маданиятига эга. Бироқ ҳар бир дин маданияти аввало ўзининг ички қонуниятлари, расм-русмлари асосида юзага келади. Шунинг учун ҳам у бошқа диний маданиятлардан фарқланади.

“Дин - маданият” деганда бошқа нарсаларни назарда тутаётирмиз. Маълумингизким, жамиятга, унинг тараққиётига нисбатан икки хил ёндашув мавжуд - бири формацион, иккинчиси эса, цивилизацион (тамаддуний). Жамият тараққиётига формацион ёндашув ўзининг синфий характерга эга эканлиги, қолаверса, жамиятни бир томонлама тадқиқ этишга йўналтирилганлиги боис илмий услублар доирасидан чиқиб кетмоқда. Цивилизацион ёндашув аввало жамиятнинг барча қирраларига бир хилда йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Цивилизация - бу ривожланиш демакдир. Цивилизациянинг мақсади фароғатли ва фаровон жамият яратишдан иборат. Ушбу жиҳатларга эълолиги билан жамиятга цивилизацион ёндашиш аҳамиятлидир.

“Цивилизация” атамаси борасида ҳам бугунги кунда ҳар хил қарашлар мавжуд. Масалан Гарвард университети қошидаги стратегик тадқиқотлар институти директори С. Хантингтоннинг фикрича, цивилизация - бу аввало маданиятга оид тушунчадир. Ҳар бир цивилизация умумий маданиятнинг объектив элементлари (тил, тарих, дин, урф-одатлар) ва инсонларнинг унга субъектив равишдаги ёндашувларидан келиб чиққан ҳолда шаклланади. Унингча, келгуси дунё бир-бири билан алоқада бўлувчи ва бир-бирига таъсир этиб турувчи етти ёки саккиз цивилизацияга эга бўлади. Булар - 1) гарб; 2) конфуцийлик (Хитой); 3) япон; 4) ислом; 5) индуист; 6) славян-православ; 7) Латин-Америка, булардан ташқари бўлиши мумкин 8) Африка цивилизациялари.

С.Хантингтон фикрича, келажакдаги умумбашарий

конфликтлар миллий (XIX асрдаги сингари) ёки мафкуравий (XX асрдаги сингари) тусда эмас, балки маданий омиллар асосида аниқланади. Келгуси жамиятда шаклланажак саккиз цивилизация - бу аввало саккиз маданий муҳит демакдир. Жаҳон сиёсати ана шу маданий муҳитларнинг ўзаро тўқнашуви ва рақобати асосида шаклланади. Қолаверса, жаҳондаги давлатларни умумий сиёсий ёки иқтисодий белгиларига қараб эмас, балки у ёки бу маданиятга мансублигига қараб табақалаштириш мумкин.

Тарихан жамиятдаги классик ва мафкуравий конфликтларда асосий савол “*Кимнинг тарафидасан?*” кабилида бўлган бўлса, цивилизациялараро конфликтларда эса асосий савол “*Сен кимсан ва қаердансан?*” кабилида бўлади, дейди С. Хантингтон. У келгуси жамиятда маданиятнинг ролини ошишига асосий сабаблардан бири сифатида қуйидаги омилларни кўрсатади, яъни “коммунистлар демократлар бўлиши ёки бойлар камбағал бўлиб қолиши мумкин. Ёки аксинча. Лекин руслар ҳеч қачон эстон, озарбайжон, арман бўлиб қолмайди. ...Тўғри, одам қони ярим араб ва ярим француздан иборат бўлиши мумкин. Бироқ одам ҳеч қачон ярим католик ва ярим мусулмон бўлолмайди”.

С.Хантингтон ўзига хос маданий муҳитга эга бўлган цивилизацияларнинг чегараларига алоҳида эътибор қаратади. Унингча, ҳар бир цивилизация чегараларини аниқлаш мушкул. Цивилизациялар чегаралари туташган жойлар доимо конфликтли вазиятда бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолади. Масалан, Яқин Шарқ минтақаси, Кашмир худудлари, Шарқий Туркистон, Шарқий Европа, Греция ва Туркия худудлари, Кавказорти минтақаси ва бошқалар.

Бир неча цивилизацияга мансуб халқлардан ташкил топган давлатларнинг вақти келиб парчаланиб кетиши - бу қонуният. Чунки давлатда яшаётган халқларни сиёсий ёки иқтисодий жиҳатдан бирлаштириб туриш мумкин, бироқ маданий жиҳатдан улар мансуб бўлган цивилизацияларни узоқ вақт “темир чегара”лар билан ушлаб туриш қийин. Олим бунга мисол тариқасида собиқ СССР ва собиқ Югославиядаги дезинтеграция жараёнларини кўрсатади.

Шу ўринда фикрларимизни бир умумлаштирсак. Атрофимизни ўраб турган ёки биздан олис-олисларда мавжуд

бўлган ҳаётни “жамият” ёки “маданият” деб атаётгани, барибир, иккаласида ҳам дин (“жамият”да муҳим бир ижтимоий соҳа, “маданият”да муайян бир цивилизация сифатида) муҳим аҳамиятга эга экан. Шу ўринда айтиш жоизки, бизнингча, “жамият”, “маданият” ёки “цивилизация” каби тушунчаларни ижтимоий жиҳатдан тадқиқ этишда уларнинг ўртасига “девор” қўйиб бўлмайди. Чунки “жамият” ҳам, “маданият” ва “цивилизация” ҳам барча гуманитар фанларга оид умумий категориялар бўлиб, улар нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан ҳам ҳаётда бир-бирига боғлиқдир. Қолаверса, жамият - борлиқ - олам. Зеро, ҳар қандай маданият ва цивилизация борлиқ - оламда кечади. Борлиқ - оламдаги яққою ягона онгли мавжудот эса одамдир. Олам ва одам кечагина пайдо бўлган эмас, улар ўз тарихий андозаларига эга. Агар олам ва одам ўртасидаги муносабатларга мантқан ва теранроқ назар солсак, консенсусдан кўра конфликтли баҳсу мунозараларнинг кўп эканлигига амин бўламиз. Баҳс мавзуси эса ўша - ўша (оламда одам пайдо бўлгандан кейин юзага келган) инсон ҳаёти ҳамда инсон руҳи ҳақидаги масалалардан иборат. Хўш, инсон қачонга келиб ушбу баҳсларга мухтасар ясаши керак?

XX аср 60- йилларининг бошида машҳур социолог Т. Парсонс жамиятда барқарорлик ўрнатишнинг назарий асосларини ишлаб чиқди. Унингча, инсонлар ҳаётидаги тушунмовчиликларга, узлуксиз қарама-қарши баҳсу мунозараларга фақат барқарор бўлган жамиятдагина чек қўйиш мумкин. Тадқиқотчининг фикрича, дин - жамиятнинг барқарорлиги ва нобарқарорлигини таъминловчи бош омил экан...

Т. Парсонс жамиятни бир ижтимоий тизим сифатида қараб, уни тўртта майда тизимлардан иборат дейди, яъни:

- биологик организм;
- шахс;
- ижтимоий тизим;
- маданий тизим.

Булардан энг охириги жамиятнинг “рамзий ресурс”ларини, тизимлардаги норматив ўзгаришлар чегарасини, шунингдек, индивид хулқ-атворини аниқлаб беради.

Жамиятнинг барқарорлиги даражаси бир қатор функцияларни бажаради. Булар:

- жамиятда адаптация(мослашиш)ни таъминлаш;
- мақсадли хатти-ҳаракатлар;
- жамиятнинг интеграциялашуви;

- маданий хулқ-атвор намуналарини назорат қилиш ва қўллаб-қувватлашдир. *Адаптация* бу жамиятнинг атроф-муҳит билан табиий равишдаги мувофиқлашувидан иборатдир. Мазкур вазифанинг қандай бўлишини жамият ичидаги иқтисодий тизим ҳал этади. *Мақсадли хатти-ҳаракатлар* - бу жамиятдаги табиий равишда юзага келадиган режалар, дастурлар ва уларни амалга ошириш учун қилинадиган амалий ёндашувлардир; ижтимоий тизим ичидаги бу функцияни асосан сиёсий тизим бажаради. *Интеграция* бу ҳар қандай конфликтлардан холи бўлиш учун қилинган ҳаракат бўлиб, бу функция оилада шахслар, умумбашарий миқёсда эса давлатлар томонидан амалга оширилади. Учала босқич амалга ошгач, тўртинчи босқич, яъни муайян даражадаги ривожланган жамият шаклланади. Бундай жамиятдаги *маданий муҳит* ҳуқуқий тизимнинг ижтимоий жиҳатдан янада такомиллашувига олиб келади.

Юқорида қайд этилган босқичлар ва уларда бажариладиган функциялар ушбу жамиятда дин ўз қонунияти асосида, одамлар динга эътиқод тарзида ёндашгандагина тўла амалиёт юзини кўриши мумкин. Агар дин ўз ахлоқий руҳий ва маънавий шукуҳ билан йўғрилган ички қонуниятларидан четга чиққан ҳолда, сиёсий масалалар билан ҳам аралашса жамиятда нобарқарорлик учун маълум даражадаги қулайликлар юзага келади. Оқибатда жамиятда дезинтеграция жараёнлари бошланади. Бу жараён жамиятдаги маълум бир минтақада, давлатда “ҳокимият-дин” ёки “сиёсат-дин” муаммоси сифатида талкин этилиши мумкин.

Кўриниб турибдики, бутун жамиятда барқарорликка эришиш қийин. Ана шу қийинлик минтақа ёки аниқ давлатларга барқарорлик нуктаи назаридан баҳо беришда нисбий муносабат билдиришни талаб қилади.

Жамиятдаги дезинтеграция жараёнлари туфайли юзага келган диний характердаги конфликтлар функционал жиҳатдан уч йўналишда бўлиши мумкин. Булар:

1) давлат бошқаруви ва дин алоҳида бўлган жамиятдаги диний эътиқод ва қонуний тизим ўртасидаги тушунмов-

чиликлар туфайли юзага келган, яъни диннинг сиёсийлашуви;

2) катта-кичиклигидан қатъи назар динлараро келиш-мовчилик;

3) муайян бир дин ичидаги гуруҳларнинг ўзаро келиш-мовчиликлари.

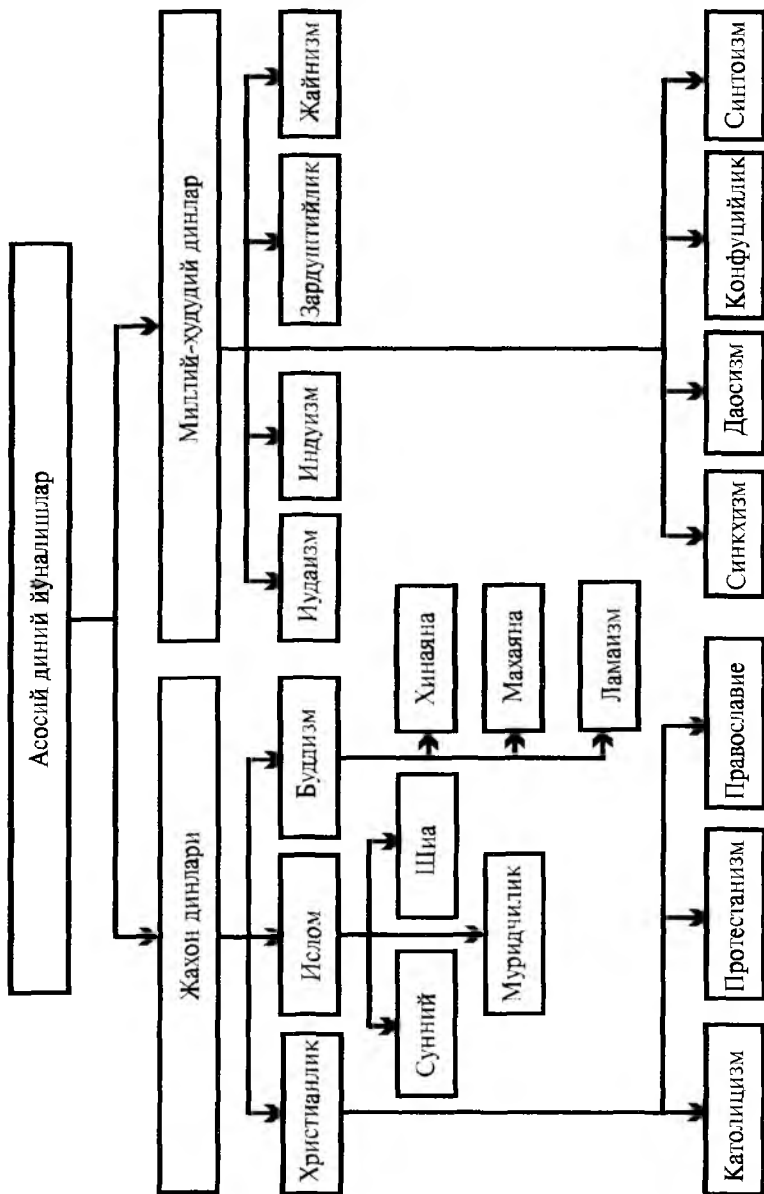
Агар муаммога умумий асосда баҳо берсак, бугунги жамиятдаги диний конфликтлар асосан консерватор - традиционалист(анъанавийчи)лар билан динни ислох қилишни ёқлови модернистлар ўртасида бўлмоқда. Лекин ҳар иккала йўналишдаги фаолият ҳам сиёсатга у ёки бу даражада боғланган. Масалан, ислом динига мансуб традиционалистлар ёки исломни ислох қилишни ёқловчи оқимлар фаолиятида бу ҳолат сезиларли. Бу ҳақида қуйроқда батафсил тўхталамиз.

Динлар географияси. Жамиятдаги динлар ўзининг ёши, тарқалганлик кўлами, таъсир доираси, мураккаблик даражаси ва ўзига хос тизимларга эгаллиги билан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Ушбу омиллар асосида жамиятдаги динларни шартли равишда иккига бўлиш мумкин, яъни жаҳон динлари ва миллий - ҳудудий динлар (4- жадвалга қаранг). Жаҳон ёки миллий-ҳудудий дин бўлишидан қатъи назар бугунги кунда диннинг роли жамият тараққиётида катта аҳамиятга молик.

Уч диннинг (христианлик, ислом, буддизм) жаҳон динлари деб тан олинганлигига келсак, бу динларга эътиқод қилувчи халқлар бошқа динлардагидан фарқли равишда дунёнинг турли минтақаларида яшашади. Бу биринчидан. Иккинчидан, миллий динларга нисбатан жаҳон динларига эътиқод қилувчилар сони кўпроқ. Буни қуйида берилган 5-жадвалга қараб ҳам билиш мумкин. Жадвалда жаҳон бўйича кенг тарқалган асосий динлар ва уларнинг айрим мазҳаблари систематик тарзда берилган. Жадвалда эътиқод қилувчилар миқдори бўйича берилган қайдларни ҳақиқат тарзда қараш керак эмас. Негаки бу борада турли хил манбаларда турлича маълумотларни учратиш мумкин. Жадвални беришимизга келсак,

■ биринчидан, жаҳон динлари билан миллий-ҳудудий динларга эътиқод қилувчилар ўртасидаги нисбий миқдорни кўрсатиш бўлса,

■ иккинчидан, жаҳон динлари тарқалган географик

Дин	Эътикод қилувчилар микдори (млн.киши)	Тарқалган асосий минтақа ва давлатлар
Христианлик, шу жумладан католицизм	1700 950	Европа давлатлари, Шимолий ва Жанубий Америка, Осиё (Филлипин ороллари)
Протестантизм	350	Европа давлатлари, Шимолий Америка, Австралия, Янги Зеландия, Африка (ЖАР ва Англиянинг соб. мустам-лари)
Православие	160	Шарқий Европа давлатлари (Россия, Болгария, Сербия, Украина, Белорусь ва б.)
Ислом	880	Шарқий давлатлари (Албания, Македония, Босния ва Герцеговина, Россия), Осиё давлатлари, Шимолий Африка
Буддизм ва ламаизм	310	Хитой, Монголия, Япония, Мьянма, Таиланд, Вьетнам, Камбоджа, Лаос, Малайзия, Шри-Ланка, Россия (Бурятия ва Тува)
Индуизм	660	Ҳиндистон, Непал, Шри-Ланка
Конфуцийлик	200	Хитой

Манба Британ Энциклопедиясидан олинган, 1989 й.

муҳитни кўрсатишдир. Берилган жадвални минтақаларга нисбатан шарҳлашда қуйидаги нисбий хулосаларга келиш мумкин.

Европа минтақасида христианликнинг учала мазҳаби ҳам бор. Католицизм минтақанинг жанубий қисмида кўпроқ, шу билан биргаликда Ғарбий ва Шарқий Европанинг муайян ҳудудларида; протестантизм - Шимолий минтақада, шунингдек, Марказий ва Ғарбий қисмларида ҳам; православ мазҳаби минтақанинг Шарқий ва Жанубий - Шарқида тарқалган. МДХ ҳудудларида асосан христианлик (православ ва католицизм) ва ислом дини кенг тарқалган.

Хорижий Осиёда барча жаҳон динлари ва кўплаб миллий

- худудий динлар тарқалган. Бу биринчилардан ислом динининг сунний ҳамда Эрондаги (Ироқ ва Яманнинг бир қисми ҳам) шиалик мазҳабларидир. Минтақадаги энг катта мусулмон давлат Индонезия бўлиб, мамлакат аҳолисининг 150 млн. дан зиёди ислом динига эътиқод қилишади. Минтақада исломдан ташқари буддизм, индуизм, конфуцийлик, синтоизм, иудаизм динлари, шунингдек христианлик (Филлипинда, қисман Ливанда, Кипрда) дини ҳам ёйилган.

Саҳрои Кабирнинг жанубида жойлашган Шимолий Африканинг бир қатор давлатларида Сомали ва Эфиопиянинг маълум қисмида исломнинг сунний мазҳабига эътиқод қилишади. Жанубий Африка Республикаси (асосан оқ танлилар)да протестантизм, Эфиопиянинг муайян қисмида христианлик тарқалган бўлиб, Африканинг қолган худудларида яшовчилар ҳам ўзларининг христианлик ва анъанавий маҳаллий диний эътиқодларига эга.

Шимолий Америкада христианликнинг икки формаси кенг ёйилган. Масалан, АҚШда 140 млн. диний умматдан - 72 млн. киши протестантизмга ва 52 млн. киши католицизмга эътиқод қилади. Канадада эса протестантларга нисбатан католиклар кўпчиликни ташкил қилади. Лотин Америкасида эса христианликнинг католицизм мазҳаби кенг тарқалган. Умумий Америка қитъасида Ер юзидаги католикларнинг ярмидан кўпроги истиқомат қилишади.

Австралия минтақасида протестантлар бўлиб, улар худудда католикларга нисбатан икки маротаба кўпроқдир.

Жаҳондаги динлар географиясини билиш нафақат тадқиқотчилар учун, балки бу соҳа билан қизиқувчилар учун ҳам қуйидаги икки муҳим жиҳатдан доимо бохабар бўлишни таъминлайди:

1) аҳолининг қайси динга мансублигини билиш жаҳоннинг иқтисодий ва ижтимоий географиясини янада чуқурроқ билиб олишга ундайди;

2) маълумингизким, бугунги кунда ижтимоий ҳаётнинг - сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа турли жабҳаларида диннинг катта аҳамиятга эгаллиги яққол кўзга ташланмоқда. Динларни бу жиҳатдан тадқиқ этиш аввало дин географиясини ўрганишдан бошланади, десак хато бўлмас.

3. Жаҳон динлари

Буддизм - одамлар ўртасида хоҳиш истак ва нафси тийиш ҳамда “олий рўшнолик”ка - нирванага эришиш йўли билан азоб-уқубатдан қутилишни тарғиб қилувчи дин. Луғавий жиҳатдан “буддизм” “будда” сўзидан олинган бўлиб, у санскритча: Буддха - нурланган деган маънони англатади. Буддизм жаҳон динларидан бири сифатида ўз тарихига эга.

Буддизм эраиздан олдинги VI-V асрларда қадимги Хиндистонда вужудга келган. Хинд ривоятларига кўра Сиддхартха Гаутама мазкур динга асос солган. Шунинг учун бу шахсни Будда деб аташган. Дастлаб буддизм қадимги Хиндистонда қулдорлик муносабатлари таракқий этаётган даврда брахманизмдан ажралиб чиққан. Тўғрироғи, буддизм илк юзага келишида брахманизмнинг мазҳабларидан бири сифатида пайдо бўлди. Бу эса қуйидаги тарихий афсона билан боғлиқ.

Сиддхартха Гаутама - Будда яшаган (т. о. 623-544 йй) даврда инсонлар ҳаёти жуда ачинарли ҳолатда бўлган. Шу тариқа одамларни азоб-уқубатлардан халос қилиш мақсадида Сиддхартха Гаутаманинг амалий фаолияти бошланади. Ҳаттоки у қадимги хинд подшолигининг валиаҳди бўлса-да, ундан воз кечиб, 29 ёшида ўз оиласини, муҳташам саройни ташлаб таркидунёчилик қилган. Гаутама кишилар бошига тушган ва тушаётган қулфатларнинг сабабларини объектив равишда ўрганиш ва уларни бундай мавжуд қийинчиликлардан қутқариш мақсадида ўрмонга бориб, диний китобларни мутолаа қилган. У ўқиб изланишлари давомида брахманизмдан юз ўгириб, ўзи орзу қилаётган жамиятта мос янги диний таълимот яратишга уринган. Ва ниҳоят 36 ёшга тўлганида жамики тинчликларга барҳам берувчи омил - “ҳақиқий билим”ни топганлигини эълон қилади ва шундан сўнггина у Будда номини олган. У дастлаб ўз таълимотини Банорисда, кейин бошқа кишлоқ ва шаҳарларда умрининг охиригача тарғиб қилиб келган.

Буддизм дини тарқалган жуда кўп Осиё мамлакатларида Будда ҳақида турли хил афсоналар пайдо бўлган. Будда тимсоли унга қўйилган ҳайкалларда муқаддаслаштирилган. Шунинг учун бу динга эътикод қилувчилар Будда ҳайкалига тоат-

ибодат қилишади. Юқорида айтганимиздек, буддизмнинг таълимот сифатидаги илк шаклланиши эрамиздан олдинги VI - V асрларга тўғри келса, унинг қадимги Ҳиндистонда расман давлат дини даражасига кўтарилиши эса эрамиздан олдинги III асрга тўғри келади. Аниқроғи, қадимги Ҳиндистонда Маурья салтанати ҳукм сурган вақтда подшо Ашока (э.о. 268 - 231 йй) давлатда диний ислохат ўтказиб буддизмни давлат дини деб эълон қилади.

Шу ўринда буддизмнинг брахманизмдан ажралиб чиқишининг сабаблари ҳақида тўхталсак.

Маълумки, қадимги Ҳиндистонда эрамиздан олдинги I минг йилликнинг биринчи ярмида илк синфий жамиятларнинг пайдо бўлиши оқибатида мулкий тенгсизлик кучаяди. Мулкий тенгсизликнинг кучайиши мавжуд жамоаларнинг турли хил тоифаларга бўлинишига сабаб бўлади. Улар қуйидагилардир: брахманлар, кшатриялар, вайшилар, шудралар.

Жамиятнинг бундай тоифаларга бўлиниши брахманизм диний таълимоти билан боғлиқ. Брахманизм қадимги диний эътиқодлардан бири сифатида эрамиздан олдинги IX-VIII асрларда қадимги Ҳиндистонда вужудга келган. Бу диний таълимотга кўра худо Брахма мавжуд олам ва одамни яратган. Ҳинд руҳонийлари брахманлар деб аталган. Унда таъкидланишича, Брахма одамларни ўз танасининг турли қисмларидан яратган. Худонинг тана органлари нима вазифани бажарса, унинг ўша органидан пайдо бўлганлар ҳам ўша ишларни қилиши шарт. Масалан, худо ўз огзидан брахманларни (йирик ер эгалари, кохинлар, амалдорлар ва аслзодалар), қўлларидан кшатрияларни (ҳарбий жангчилар), сонларидан вайшиларни (деҳқонлар, хунармандлар ва шу қабилар) ҳамда лойга беланган оёқларидан шудраларни (хизматкор кулларни) яратган эмиш. Бу диний таълимотга кўра брахманнинг ўгли брахман, шудранинг ўгли шудра бўлиб туғилар экан. Бундан англашиладики, одам қайси тоифада туғилса, умрбод ўша табақа вакили бўлиши керак.

Буддизм, аниқроғи Сиддхартҳа Гаутама томонидан брахманизм таълимотидаги жамиятнинг тоифаларга бўлиниши қораланиб, яралган одамларнинг барчаси тенг ҳуқуқлилиги, шунингдек, “азоб-уқубат чекишда” ҳам бир-бирлари билан баробар эканлиги таъкидланади. Мана шу жиҳатдан Гаутама

бу таълимотни ўзига хазм қилолмаганлиги боис, юқорида айтганимиздек, ундан ажралиб янги - буддизм таълимотига асос солади.

Бироқ буддизм брахманизмдаги жоннинг кўчиб юриши - таносух, жаннат ва дўзах ҳақидаги диний қарашларни ўзида сақлаб қолган. Буддизм таълимотига кўра мавжуд барча нарсаларнинг асосида одам илғаб олмайдиган рух - нирвана ётади. Ҳаттоки дунё ҳам реал мавжуд эмас, у ҳам фақат одамлар ҳаёли, билиб бўлмайдиган олий рухнинг намоён бўлишидир. Буддистларнинг уқтиришича, бизни қуршаб турган оламдан ташқари бизга кўринмайдиган яна иккита дунё мавжуд. Шу жами мавжуд учта оламлардан энг ёмони - ердаги оламдир. Ердаги муҳитнинг ёмонлиги бир сабаб билан белгиланади, яъни нирвананинг ердаги олам моддий қобигидан озод бўлиши учун доимий кураш мавжуддир. Нирвана ана шу моддий қобикдан чикиб кетиш чораларини ахтариб қайта-қайта туғилар - одам, ҳайвон, парранда ва бошқа нарсалар шаклига кириб олар эмиш. Рухнинг қайта туғилиши ҳам инсонлар учун қулай бир имконият. Фақатгина одамлар яхшироқ қайта туғилишни умид қилиб, роҳибларга садақалар бериши ва бешта ахлоқий талабга ўз ҳаётида амал қилиши керак экан. Ўша ахлоқий талабларга кўра, ҳар бир одам ўз ҳаётида ёмонлик қилишдан, ёлгон гапиришдан, ўгрилик қилишдан, хис-туйғуларга ортикча берилишдан, ичкиликдан ўзини тийиши лозим.

Буддизм таълимоти тўртта асосий ҳақиқатда ўзининг умумий ифодасини топган. Булар:

- инсонлар турмуши азоб-уқубатлардан иборат;
- азоб-уқубатларни келтириб чиқарувчи сабаб - кишиларнинг ўз истаклари ва нафсларидир;
- азоб-уқубатлардан қутулиш учун одамлар ўзларининг истак ва нафсларини тийиши керак;
- азоб-уқубатлардан халос бўлиш учун Будда яратган таълимотга амал қилмоқ лозим.

Буддистларнинг фикрича, жамиятда мавжуд азоб-уқубатлардан қутулишнинг энг мақбул йўли роҳиблик (монахлик) қилишдир. Роҳиблик жаҳондаги бошқа динларга нисбатан буддизмда барвақт юзага келган. Роҳиблар буддизмга эътиқол қилувчилар ўртасида жуда катта ҳурматга сазовор бўлиб,

уларнинг айтган гапи қонун ҳисобланади. Роҳиблик буддизм дини мазҳаблари фаолиятида яққол кўзга ташланади. Негаки улар ўз мазҳаблари қонун-қоидаларини кўпроқ тарғибот қилишади. Буддизмда мана шундай энг йирик мазҳаблардан иккитаси мавжуд бўлиб, булар - хинояна ва махаяна мазҳабларидир.

Буддизмнинг жаҳон динларидан бири сифатида тарқалиши ўзининг тарихий-тадрижий босқичларига эга. Биз бу ҳақда батафсил тўхталмоқчи эмасмиз. Шундай бўлса-да айтиш жоизки, буддизм бугунги кунда жаҳоннинг деярли барча минтақаларига кириб борган. Жаҳондаги бир қатор Осиё давлатларида эса, шу жумладан, Шри-Ланка, Бирма, Таиланд, Лаос, Камбоджа, Вьетнам, Тибет, Бутан ва Японияда давлат дини ҳисобланади.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихида буддизм бевосита эрамининг I-IV асрларида мавжуд бўлган Кушон давлати билан боғлиқ. Негаки Кушон давлати Канишка подшолиги даврида энг ривожланган бўлса, бу вақт Ҳиндистоннинг катта қисми ҳам бу империяга қараган. Ана шу дамларда буддизм Ҳиндистондан Марказий Осиёга, ундан эса ҳозирги Хитой худудлари ва Узоқ Шарққача тарқалганлиги ҳақида кўплаб тарихий маълумотлар бор. Хуллас, буддизм гарчи Ҳиндистонда вужудга келган бўлса-да, унинг тугал таълимот сифатида шаклланиши ва бошқа минтақаларга ёйилишида барча Шарқ халқларининг улуши бор.

Христианлик буддизм ва ислом сингари кенг тарқалган динлардан биридир. Христианликнинг юзага келиш тарихи эраминдан олдинги I асрда Рим империяси даврида юзага келган турмуш шароити билан бевосита боғлиқ.

Бу вақтларда аҳолига император ва унинг одамлари томонидан зулм жуда кучайган бўлиб, бунга қарши чиққан одамлар кўзғолони шафқатсиз бостирилган. Кўзғолончилар Рим легионларига қарши чиқиб ҳеч қандай мақсадга эриша олмасликларини билгач, ўз худоларига бундай азоблардан фориғ қилишини тилаб илтижолар қилган. Қилинган тоатибодатлар ҳам халқ ҳаётини унчалик яхшиламаганидан кейин, улар орасида ўз худоларига ишончсизлик кучая бошлайди. Шу тариқа халқда Рим императорлари ва золимлар зулмидан қутқарадиган, уларни озод ҳаётга олиб чиқадиган қудратли

худога ишониш ҳислари вужудга кела бошлайди. Бу худо ва унинг одамлар билан ўртасидаги пайгамбари Исо эди. Исо мамлакатда мавжуд бўлган будпарастлик ва кўп худоликларни қоралаган. Римликлар унга қарши чиқиб уни бут ёғочга тортиб, оёқ ва қўлларини миҳлаб ташлаганлар. Ривоят қилишларича, Исо пайгамбар бут ёғочда уч кун осиглик турган ва уч кундан кейин тирилиб арши аълога чиқиб кетган.

Исо пайгамбарнинг туғилиши, унинг христианликни тарғиб қилиши, золимларга қарши кураши, шунингдек, арши аълодан яна ерга қайтиб келиши ҳақидаги ривоятлар (юнонча евангелие-хушхабар) эрамининг I-II асрларида ёзиб олинган. Исо ҳақидаги ривоятларга ишониб уни қабул қилганлар ўзларини христианлар (Христос номидан олинган) деб аташган.

Шу тариқа христианлик Рим салтанати ва унинг атрофлари бўйлаб кенг тарқалиб, жойларда христианларнинг жамоаларини бирлаштириб турган ташкилотлар - христиан черковлари юзага кела бошлаган. Черков жамоасига епископ раҳбарлик қилган.

Черковга дастлабки даврларда сиёсий рақобат сифатида қараб, христианларни таъқиб этиб келган Рим императорлари кейинчалик христианлик мафқурасининг моҳиятини тушуниб етдилар. Чунки яққа худодилик - христианлик халқ оммасини ўзларига итоат еттириб туришда катта хизмат қилишига ишонч ҳосил қилдилар. Императорлар халқ оммасига қарата: “Қуллар - худодан кўрқинг, ҳар соҳада хўжайинларингизга итоатда бўлинг”, - деб ўзларини дин раҳномалари сифатида кўрсата бошлаганлар. Бундай гаплар барча бадавлат кишиларга ҳам жуда хуш келарди.

IV аср бошларида император Константин христианликни расмий тан олиб, черковга асосланган сиёсий йўл тутишга ўтди ва 325 йил биринчи Вселен соборини чақирди. Унда император билан черков ўртасида иттифоқ тузилиб, христианликнинг давлатдаги гартиб-қоидалари келишиб олинди. Шу тарзда христианлик империянинг ижтимоий тузум ва тартибларини ҳимоя қилувчи давлат динига айланди.

XI аср ўрталаригача христиан черкови ягона черков бўлиб ҳисобланарди. Бу даврга келиб Ғарбий Европада Рим папаси (епископ V асрдан бошлаб шундай атала бошланган) черков

бошлиги бўлса, Византияда эса императорга бўйсунадиган Константинополь патриархи черков бошлиги бўлган. Христиан черкови XI асрда узил-кесил папа бошчилигидаги гарбий черков католик (бутун дунё) ҳамда, патриарх бошчилигидаги шарқий черков православ (чин эътиқод) черковларига бўлиниб кетди.

Ўрта асрларда Ғарбий Европа мамлактларида феодал зулмга қарши қаратилган ҳаракат айнаи вақтда христиан черковига ҳам қарши йўналтирилган эди. Негаки бу мамлакатларда архиепископлар ва кўпгина епископлар мустақил князь бўлиб, феодал зулмнинг кучайишида уларнинг ҳам хиссалари бўлган.

Христиан дини тарихида католик черковига қарши ҳаракатлар реформация номи билан боғлиқ. Реформация - феодал тузумнинг асосий таянчи бўлган черковни қайта ислох қилишдан иборат эди. XVI асрда реформация натижасида Германия, Буюк Британия, Дания, Швеция ва бошқа мамлакатлар ҳудудларидаги черковлар католицизмдан ажралиб чиқдилар. Реформациянинг барча тарафдорлари протестантлар (лотинча protestans - норозилик билдирувчи, ошқора исбот қилувчи) деб, янги юзага келган черков эса протестант черкови деб атала бошланди. Шундай қилиб, христиан динидаги умматлар учта мазҳабга - католик, православ, протестантларга бўлинди.

Католицизм (юнонча catholicos - бутун дунё) христиан динининг энг кенг тарқалган йўналиши бўлиб, унга эътиқод қилувчилар дунёнинг асосан Ғарбий Европа ва Лотин Америкаси мамлакатларида яшашади. Муқаддас рух фақат ота-худодан эмас, балки ўғил-худодан ҳам келиб чиққанлиги атроф-муҳитдаги гуноҳлардан пок бўлиш, шунингдек, Рим папасининг папанинг барча гуноҳлардан поклиги, ҳатто унинг Исонинг ноиб сифатида одамларга раҳнамолик қилиши мумкинлиги ҳақидаги қарашлар католицизм таълимотидаги ўзига хос жиҳатлардир. Булардан ташқари католицизм православиядан руҳонийларнинг уйланмаслиги (чунки уларга Библияни шарҳлаш ҳуқуқи берилган), тоат-ибодатларнинг лотин тилида олиб борилиши каби жиҳатларни илгари суриши билан ҳам фарқланади. Бошқа йўналишлардан фарқли католицизм ўзининг марказлашган тизимига эга. 1924 йилда

Папа Пий XI томонидан тузилган Ватикан католицизм черковининг маркази ҳисобланади.

Православие ҳам христианликнинг бир кўриниши бўлиб, бу йўналиш Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва Балқон мамлакатларида тарқалган. Православ йўналишининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, у муқаддас руҳнинг фақат ота-худодан келиб чиқишини, нафақат черков бошлиқларининг балки бутун руҳонийларнинг гуноҳдан поклигини, диний маросимларда бутга сажда қилишни, оқ руҳонийлар учун никоҳнинг мажбурийлигини илгари суради. Католицизмдан православиянинг яна бир фарқли жиҳати шундаки, православияда ягона бир диний марказ мавжуд эмас. У кўплаб мустақил православие черковларидан иборат.

Юқорида таъкидлаганимиздек, христианликнинг православие ва католицизмдан кейин юзага келган учинчи кўриниши бу протестантизмдир. Протестантизм мустақил ва хилма-хил диний қарашлар, черковлар ўртасидаги муносабатлар жиҳатидан ҳам бир хил бўлмаган йўналишларни юзага келтирган. Протестантлар католикча аърофни (чистиличише), шунингдек, православ ва католик авлиёларини ҳамда уларнинг фаришталарини тан олмайдилар. Уларнинг фикрича, ҳар бир инсонга ҳузур-ҳаловат, ризқ-рўз черковдан ташқари худо томонидан ҳам берилади. Инсон ҳамма эришаман деган нарсасига шахсий эътиқоди мустаҳкам бўлса худонинг марҳамати туфайлигина эришади. Протестантлар христиан динидаги кўплаб маросимларни, жумладан, азиз-авлиёларга сигиниш, ўлганлар хотирасига дуо ўқиш, муқаддас ерлар ва санамларга сигиниш кабиларни бекор қилди. Айтиш жоизки, протестантизм ҳам ўзининг урф-одатлари ва маросимларидан фарқ қилувчи бир қатор мазҳабларга (лютеранлик, калвинизм, англи-канчилик ва б.) бўлинган.

Христиан дини ҳақида умумий қилиб шунини айтиш мумкинки, бугунги кунда христианликка мансуб кўплаб йўналиш ва мазҳаблар ўртасида ҳар қандай келишмовчиликлар нисбатан камайган. Христиан динининг жаҳондаги кўплаб динлардан фарқли равишда амалиётда акс этишида халқаро диний ташкилотлар, жумладан, 1948 йилда ташкил топган Жаҳон черковлари кенгашининг улуши кагга бўлмоқда.

Ислом (арабча - мўмин, итоат) дини ҳам буддизм ва христианлик динлари сингари жаҳон динларидан бири хисобланади. Тарихан ислом бошқа динларга (бошқа миллий-худудий динларни караганда ҳам) нисбатан кейинроқ юзага келган бўлса-да, бугунги кунда жаҳоннинг турли минтақаларига кенг тарқалган.

Исломнинг келиб чиқиши VI-VII асрларда Арабистон ярим оролида кечган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ. VI аср охирлари Арабистон ярим оролида қабила-уруғчилик муносабатлари ўрнига илк синфий жамият юзага келмоқда эди. Бу жараёнга эса минтақада яшаётган қабилалар ўртасидаги кўп худолилик ҳалал берар, кўп худолиликнинг бўлиши ўзаро низоларни янада кучайтирарди. Шундай килиб, ўша муҳитда қабилавий эътиқодлар ўрнига якка худолик эътиқодига ҳамда минтақада яшаётган қарама-қарши турли табақалар бирлашиши гоёсини ифода этувчи мафкурага табиий равишда эҳтиёж юзага келган эди. Вужудга келган жараёнларда янги дин - ислом, одамларни тинчликка ундовчи ва бирлаштирувчи бош омил сифатида майдонга чиқди.

Ислом динининг асосчиси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (570-632) бўлиб, унга 610 йилдан бошлаб, яъни 40 ёшга етганда Оллоҳ таолодан илоҳий сўзлар ваҳий бўла бошлаган. Муҳаммад алайҳиссалом бу дунёда яккаю-ягона Оллоҳдан ташқари ҳеч қандай худонинг йўқлигини айтиб, ўзини Оллоҳ билан одамлар ўртасида расулуллоҳ деб эълон қилади. Расулуллоҳ бу худонинг элчиси - пайгамбари демакдир.

Қуръони Карим - ислом динининг муқаддас китоби хисобланади. У Оллоҳ томонидан Муҳаммад алайҳиссаломга юборилган ваҳийлар тўплами бўлиб, ваҳийлар деганда Оллоҳ таолонинг Муҳаммад ибн Абдуллоҳга жўнатган диний кўрсатмалари тушунилади. Муҳаммад алайҳиссаломга Қуръон суралари 23 йил мобайнида нозил қилинган. Суралар ўз навбатида оятлардан ташкил топган.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ бир-бирига қарама-қарши бўлган араб қавмларини исломни эътиқод сифатида қабул қилишга чақиради. У умрининг охиригача исломнинг аҳоли ўртасида қарор топиши учун ташвиқотлар олиб боради. Шу тариқа Муҳаммад Пайгамбар туғилиб ўсган Макка шаҳри исломни қабул қилган мусулмонларнинг муқаддас шаҳрига айланади.

Агар ислом динига Мухаммад ибн Абдуллоҳ ҳастиги даврида Арабистон ярим оролидаги кўпчилик аҳоли эътиқот қила бошлаган бўлса, унинг халифалари (ўринбосарлари) Абу Бакр (632-634), Умар (634-644), Усмон (644-656), Али (656-661) яшаган даврларга келиб эса нафақат бутун Арабистон ярим оролидаги аҳоли, балки Фаластин, Сурия, Миср, Ливия, Византия ҳамда Эрон сосонийлари худудларига ҳам тарқалган эди. Мовароуннаҳр худудларига ислом дини VII асрнинг II ярмида кириб келиб, бу жараён VIII асрнинг I ярмигача давом этган.

VIII аср бошларида Араб халифалигининг худуди Шарқда Қашқардан то Ғарбда Шимолий Африка ва Испания ерларигача, Шимолда Кавказортдан то Жанубда Яман ва Уммонгача бўлган ерларни ўз ичига қамраб олган эди. Араб халифалигининг ўтган чорак аср мобайнида бундай мислсиз муваффақиятларга эришувининг сабаби бу даврда араб кўшинларига жиддий қаршилик кўрсатадиган кучнинг йўқлиги эди. Қолаверса, йирик империялар - Византия ва Эрон сосонийлари ўзаро урушлар туфайли ҳолдан тойиб, уларнинг давлатчилик тизими емирилиб бормоқда эди. Кавказорти ва Турон элларида эса майда феодал давлатлар бўлиб, улар ҳам ўзаро урушлар туфайли сиёсий жиҳатдан тарқоқ эди.

Ислом дини таълимоти унинг муқаддас китоби Куръони Карим ва ҳадислар тўпламида ўз ифодасини топган. Ислом таълимотининг асосини имон, ислом ва эҳсон ташкил қилади. Булар ўзларига хос диний тартиботлардан иборат.

Яъни булардан биринчиси - имон етти ақидага асосланади. Булар - худога, фаришталарга, пайгамбарларга, муқаддас китобларга, охират кунига, тақдирга, ўлгандан кейин тирилишга ишонишдир.

Ислом асосларидан бўлган иккинчи исломий талаблар эса қуйидагилардан иборат, яъни: калима келтириш, номоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва имкон топилса ҳаж қилиш.

Эҳсон талаблари эса диний урф-одатлар ва маросимларни адо этишни ўз ичига олган.

Бошқа динларда бўлгани сингари ислом дини ҳам ўзининг тарихий-эволюцион тараққиётига эга. Бунда мавжуд табақа ва синфларнинг ўзаро келишмасликлари натижасида кўплаб йўналишлар, оқимлар ва мазҳабларнинг юзага келганини

кузатиш мумкин. Исломда юз берган илк келишмовчиликлар оқибатида VIII асрда иккита асосий йўналиш - суннийлик ва шиалик юзага келган.

Суннийлик - “сунна” сўзидан олинган, бу сўзнинг маъноси одат, анъана, хатти-ҳаракат демакдир. Суннийлик исломдаги икки асосий йўналишдан бири бўлиб, у иккинчи асосий йўналиш шиаликка нисбатан жаҳондаги мусулмон мамлакатларида кенг тарқалгандир. Аниқроқ айтадиган бўлсак жамики мусулмонларнинг қарийиб 90 фоизи суннийлик йўналишига мансуб. Тарихан суннийлик VII асрнинг II ярмида Саудия Арабистонида вужудга келган бўлиб, то XII асргача алоҳида мустақил йўналишда шаклланган.

Суннийларнинг шиа йўналишидан фарқи шундаки, улар Куръони Каримдан ташқари Суннага ҳам эътиқод қиладилар, шиалар рад этадиган дастлабки халифалар Абу Бакр, Умар ва Усмонни Али билан бир қаторда кўришади. Суннийликнинг яна ўзига хос бир жиҳати шундаки, унда тўртта диний-ҳуқуқий мазҳаблар ҳам мавжуддир. Булар:

1) Ҳанафия - бунга Абу Ҳанифа ан-Нуъмон Ироқда асос солган ва бошқа ерларга тарқалган. Ундан кейин бу мазҳаб конунлари Абу Юсуф Ёқуб, Муҳаммад аш-Шайбон, Қудурий, Бурҳониддин Маргиноний ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган. Айтиш керакки, ҳанафия мазҳаби конунлари нисбатан тушунарли ва қулайроқ бўлганлиги, энг асосийси халқларнинг маҳаллий анъаналарини эътиборга олганлиги боис мусулмон давлатларида кенг тарқалган. Шу жумладан Ўзбекистонда ҳам.

2) Маликия - бу диний-ҳуқуқий мазҳабга Малик ибн Онас асос солган. Суннийликнинг бу мазҳаби Куръони Карим ва ҳадисларни ақлга асосланган ҳолда ўзларича талқин қилинишига қарши чиққан. Маликия асосан Арабистон ва Шимолий Африкадаги мусулмон мамлакатларида тарқалган.

3) Шофиъия - бу мазҳаб Миср ва Сурияда юзага келган бўлиб, бунга Абу Абдулло аш - Шофиъий асос солган. У ўз таълимотида исломий тартиботларни анъанавий нормалар билан боғлашга уринган. Ислом фикҳида ижмоъдан фойдаланишга кўпроқ эътибор қаратган. Ижмоъ - Куръони Карим ва ҳадисларда аниқ кўрсатилмаган ҳуқуқий масалани уламо-ларнинг тўпланиб ягона фикрга келишиши демакдир.

Шафиъия мазхаби мусулмон давлатларида унчалик кен тарқалмаган.

4) Ханбалия - ушбу мазхабга Ибн Ханбал асос солган. Юқоридаги учта ҳуқуқий мазхабдан ханбалия мазхаби ўзининг эркин фикрларга қарши чиқиши билан ажралиб туради. Мазкур мазхабдагилар Қуръони Карим ва ҳадисларни эркин талқин этиш йўлидаги барча ҳаракатларни қоралайди. Мазхаб ҳуқуқий тизими жиҳатдан ўта торлиги боис у мусулмонлар ўртасида кенг ёйилмаган.

Ислондаги иккинчи асосий йўналиш шиаликка жаҳондаги мусулмонларнинг 10 фоизи эътиқод қилишади. “Шиалик” сўзини ўзбек тилига лугавий жиҳатдан таржима қилганимизда - гуруҳ, тарафдорлар деган маъноларни англатади.

Шиалик йўналиши намояндалари VIII асрнинг ўрталарида халифа Али давридаги ислоний муҳитни ёқлаб чиқишиб, 661 йил қулаган собиқ Сосонийлар давлати ҳудудларида сиёсий куч сифатида кенг тарқалган. Шу ўринда айтиш жоизки, аслида ислондаги ҳар қандай йўналиш ўша даврдаги феодал табакалар ўртасидаги ҳокимият учун кураш орқасида юзага келган. Улар ўртасидаги қарама-қаршилиқлар кўпинча диний таълимотдаги келишмовчиликлар кўринишида намойиш бўлган. Шу жумладан шиалик йўналишининг юзага келиши ҳам. Шиалик йўналиши намояндалари:

- Халифа Алидан олдинги халифалар даврида Қуръони Каримнинг айрим қисмлари тушириб қолинган дейди;
- Суннада фақат Али ва унинг тарафдорлари номи билан боғлиқ ҳадисларни тан оладилар;
- Тавҳид, адл, нубувват, имомат қисматдан иборат беш ақидага эътиқод қилишни ёқлайди;
- Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимиятини тан олишади;
- Абу Бакр, Умар, Усмон халифаликни зўрлик билан қўлга киритган деб ҳисоблаб, уларни халифа сифатида тан олмайди ва б...

Суннийлик сингари шиаликда диний-ҳуқуқий мазхаблар кўп эмас. Яъни шиаликда ягона жаъфария мазхаби мавжуддир. Шиалик йўналиши асосан бугунги Эрон ва Ироқ ҳудудларида тарқалган.

Баъзан, ўқув ва амалий-назарий адабиётларда “ислом

мазҳабчилиги” деган иборага дуч келамиз. “Ислом мазҳабчилиги” - ислом динида нафақат юқорида кўриб чиққан суннийлик ва шиалик ичидаги мазҳабларни, балки тарихий тараққиёт давомида суннийлик ва шиалик йўналишлари ичида бир-бирига қарама-қарши янги-янги гуруҳ ва оқимларнинг юзага келганлигини билдиради. Нисбатан олиб қараганимизда “мазҳабчилик” бобида ислом мавжуд бошқа динлардан ажралиб туради, яъни исломда ҳар хил давр ва шароитларда кўплаб гуруҳ ва оқимлар юзага келган. Бу эса албатта салбий характер касб этади. Негаки ҳар қандай бўлиниш ҳамда қарама-қарши фикрлар ҳеч қачон жамият учун ҳам, одамлар турмуш тарзи учун ҳам қулай имкониятлар яратмаган. Бу борада кейинги бобда алоҳида тўхтаб ўтилган.

Бўлимга хулоса қилиб айтганда, нафақат жаҳон динларининг ўзи, балки жаҳон динларидаги мавжуд йўналишлар, гуруҳлар ва оқимлар (миллий-худудий динлардагилар ҳам бундан мустасно эмас, албатта) ўзига хос хусусиятларга эга. Бинобарин юқорида кўрганимиздек жаҳон динлари бир-биридан фарқлангани сингари, уларда маълум бир умумийликлар ҳам йўқ эмас. Шунингдек, бир дин ичидаги йўналишлар, гуруҳ ва оқимлар ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин.

Умумий бўлса-да жаҳон динларига алоҳида тўхталиш билан миллий-худудий динларнинг (эътиқод нуқтаи назаридан) таъсир кучлари катта ёки кичик деган фикрларни айтишдан йироқмиз. Негаки эътиқод диннинг катта ёки кичиклиги билан ҳисобланмайди.

Жаҳон динлари ҳақида тўхталганлигимизга сабаб: биринчидан - умумий диний таълимотлар тизимида жаҳон динларини, уларнинг юзага келиши ва ўзига хос умумий жиҳатларини кўрсатиш бўлса, иккинчидан эса, тадқиқотимиз кейинги бобини умумлаштиришга хизмат қиладиган мулоҳазаларни келтириш эди.

Диний фундаментализм конфликтологиянинг бош муаммоларидан биридир

1. Фундаментализм феномени

“Фундаментализм” сўзининг келиб чиқиш тарихи таъминан XX асрнинг 80 йиллари охири 90 йиллари бошлаб бориб такалади. Негаки мазкур ибора ана шу йиллардан бошлаб жаҳон оммавий ахборот воситаларида, умуман одамларнинг сўзлашув жараёнларида тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. Шу ўринда савол тугилади. Кўплаб олимлар, сиёсатчилар ва бошқа мутахассисларнинг асарларида, нутқларида ишлатилиб келинаётган “фундаментализм” ибораси аслида мазкур сўзнинг маъносидан келиб чиқмаганмикин ёки бу сўзни янгича маънода талқин этиш шаклландимикин?! Ёки бўлмаса “фундаментализм”, “диний фундаментализм”, “ислом фундаментализми” ҳамда “исломизм” тушунчалари бир маънони англатадими?! Агар 90 йиллардан бошлаб чоп этилган оммавий нашрларга, олиб борилган илмий-назарий тадқиқотларга эътибор қаратган бўлсангиз сизда юқоридаги каби саволлар тугилиши табиий. Мулоҳазаларимиз ана шулар ҳақида борали.

Собиқ СССР даврида Ўзбекистонда чоп этилган адабиётлар, дугатлар тўпламидан “фундаментализм” иборасини учратиш қийин. Фақатгина “фундамент - бу пойдевор, асос” деган изоҳларнигина учратдик. Изоҳларга монелигимиз йўқ. Ундай бўлса бугунги кунда “фундаментализм” ибораси нима учун фақат диний муҳит билан боғлаб талқин этилмоқда? Балки фундаментал гоялар фақат динда бордир?! Йўқ, албатта.

Аслида ижтимоий ҳаётнинг барча тармоқлари, соҳалари ҳақида фундаментал фикрлар юритиш мумкин ва бу зарур ҳам. Бироқ ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари замон ва макон билан ҳамнафасдир. Демак, ижтимоий турмуш тарзининг маълум соҳасида фундаментал фикрлар юритаётганда фикримизнинг нечоғли замон ва маконга уйғунланишини ҳам эътиборга олмоқ керак.

Агарда улар ўртасида уйғунлик бузилса, табиийки, фундаментал фикр парадоксга айланади. Ўзи расман ва назарий жиҳатдан тўғри бўлган бундай фундаментал гоялар ҳеч қачон амалиётга ярамаслиги боис замон ва маконда муайян қарама-қаршилиқларни келтириб чиқариши мумкин. Бундай ҳолатлар ижтимоий ҳаётнинг бир бўлаги бўлган диний жабҳаларда янада бошқа соҳаларга нисбатан яққолроқ кўзга ташланади.

Айтиш ўринлики, қайси соҳа бўлишидан қатъи назар, фундаментализм ўша соҳанинг ўз ички қонуниятлари асосида бўлса бу яхши. Шунда унинг амалиёти замон ва маконга ҳам мос келиши мумкин. Шу жумладан, динда ҳам фундаментализмнинг бўлиши нисбатан ижобий ҳолдир. Қачонки диний фундаментализм сиёсатга аралашмаган вазиятда. Даражасининг озми ёки кўплигидан қатъи назар, диний фундаментализмда сиёсий кайфият пайдо бўлдими - тамом, диний фундаментализмнинг моҳияти батамом ўзгаради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, динда ҳам фундаментализмнинг бўлиши нисбатан ижобий ҳол. Нима учун айнан, “нисбатан” яъни, “тўлиқ эмас”? Динда фундаментализмнинг пайдо бўлиши бу қайси дин бўлмасин асл динни тиклашга қаратилган ҳаракатдан иборатдир. Асл динни эса ҳеч қачон тиклаб бўлмайди. Чунки замон-вақт қонуниятларига бундай ҳаракат батамом зид. Бу биринчидан. Иккинчидан, фундаментализмнинг ўз йўналишидаги ҳаракатлари миллийликни инкор қилолмайди, яъни фундаменталистик ҳаракатнинг миллий характер касб этиши турган гап. Миллийлик талқинини эса ҳамма ҳам бирдай қабул қилавермаслиги барчага маълум. Фундаментализмнинг худди ана шу еридан хавфли босқич бошланади. Оқибатда гуруҳлар ўртасида ҳар хил қарама-қаршилиқлар, қуролли кўзғолонлар, ҳаттоки давлат тўнтариши ҳам бўлиши мумкин ва бундан ҳамма эмас, балки муайян бир гуруҳларгина фойда топади, холос. Диний фундаментализмнинг учинчи салбий жиҳати ҳам мана шу.

Бугунги кундаги мавжуд диний таълимотлар тарихан бир даврда пайдо бўлмаганлиги ҳаммамизга маълум. Хўш, унда қайси диний таълимотда илк бор фундаменталистик қарашлар юзага келган?

Бугунги кунда жаҳоннинг қайси нуқтасида яшамасин, бирор кишига диний фундаментализмдан баҳс очсангиз,

бирданига баҳс мавзуси “исломизм”дан бошланади. Тўғри, бундай бўлишига сабаб реал асосларнинг етарлигидадир.

Биринчидан, бошқа диний таълимотларга нисбатан “хомайнизм шарпалари” жаҳоннинг исталган жойларида кезиб юрибди.

Иккинчидан, исломнинг бошқа динларга нисбатан ўта сиёсийлашганлиги. Яна бир қатор сабабларни келтириши мумкин. Бироқ фундаментализм айнан динлар ичида фақат исломда мавжуд эмас. Балки жаҳондаги барча динларда ҳам фундаменталистик кайфият мавжуд. Фақат у нисбий кўринишга эга.

Айнан фундаментализм тушунчасининг ишлатилиш тарихига эътибор берсак, XIX асрларда Америка Қўшма Штатларида христианликнинг протестантизм йўналишига эътиқод қилувчи аҳолиси ўртасида черковга қарши кайфият шакллана бошлайди. Бунга асосий сабаб “Инжил” нинг кўплаб тилларга таржима қилиниши оқибатида унга катта ўзгаришларнинг киритилганлиги бўлди. Бу жараён 1908 йилга келиб амалий тус олади, яъни айни шу вақтда Калифорнияда “Христианликнинг фундаментал асослари бўйича конференция” (on Christian Fundamentals) ўтказилади. Конференция иштирокчилари асосан радикал протестантлар эди. Мана шундай қилиб тарихда биринчи бор “фундаментализм” сўзи христианликни аслига қайтариш мақсадида радикал протестантлар томонидан ўртага ташланган. Бироқ протестантларнинг бу ҳаракатлари қанчалик радикал, яъни ҳар қандай йўл билан кўзланган мақсадга эришишга қаратилган бўлмасин, инсониятга унчалик катта хавф тугдирмади. Шу сабабдан протестантларнинг ҳаракатлари нафақат ўша давр сиёсий майдонидан, балки кейинчалик диний муҳитдан ҳам чиқиб кетди.

Протестантлар ҳаракати жуда катта шов-шувга олиб келадиган натижалар билан тугамаган бўлса-да, тарихда “фундаментализм” сўзини назарий жиҳатдан илк бор нутқ муомаласига киритганлиги билан ўзига хос из қолдирди. “Фундаментализм” сўзининг яна иккинчи бор тугилиши, аниқроғи ёзма манбаларда ишлатила бошланиши асрими з бошларига (1920 йиллар) бориб тақалади. Мазкур ибора илмий-назарий жиҳатдан илк бор баптистларнинг “Учмен

Икзэминер” газетаси редактори К. Ли Лоус томонидан қўлланилган. Ва бунда ҳам муаллиф “фундаментализм”ни ҳар қандай “модернизм” ва “либерализм”га қарши курашувчи, янгича диний ҳаракатларни тасвирловчи термин сифатида изоҳлайди.

Энди ислом фундаментализми ҳақида багафсилроқ тўхталишдан олдин фикрларимизни умумлаштириб олсак. Демак, жаҳон ёки миллий-худудий дин бўлишидан қатъи назар, динлар муайян даражадаги фундаменталистик кўринишга эга бўлади. Чунки И.Каримов айтганидек, “ҳозир мавжуд бўлиб турган диний тартибларнинг кўпчилиги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий бурилишлар, тангликлар даврида шаклланганлиги бежиз эмас. Шу тариқа дин инсоният тарихининг турли даврларида сиёсат билан озми-кўпми очик-ойдин муносабатга киришган”. Шунинг учун динлар бир-биридан қандай тамойилларга асосланиши, замон билан уйғун ёки ноуйғунлиги, сиёсатга нисбатан муносабати ва шу каби омиллар билан фарқланади ва диний фундаментализм тушунчаси лугавий жихатдан фақат ислом фундаментализмининггина синоними эмас. Чунки бу тушунча барча динларга хос бўлган умумий маънога эга (гарчи ислом фундаментализми бошқа динлардаги фундаменталистик шукуҳлардан ўта реакционлиги билан ажралиб турса-да).

2. Ислом фундаментализмининг тадрижий таракқиёти

Ислом фундаментализмининг тадрижий таракқиёти ҳақида сўз бошлашдан олдин, аввало “диний фундаментализм” ва “ислом фундаментализми” тушунчаларининг таърифига тўхталиб ўтсак.

Диний фундаментализм бу диний ақидаларнинг ўзгартирилишига қарши бўлган, диний китоблар матнини, уларнинг талқин ва тасниф этилишига мурасасиз, ақлий омиллар асосидаги фикрларни диний эътиқоддан устун қўювчи, маълум бир диний таълимотнинг юзага келиши босқичида кўрсатилган тартиботни тиш-тирноғи билан химоя қилишга қаратилган гуруҳларнинг амалий ҳаракатидир.

Ислом фундаментализми эса исломнинг ҳар қандай

жихатдан янгилашига, унда либерал мухитнинг очилишига йўл қўймасликка ҳамда мана шундай “бидъатчилар”дан исломни тозалашга йўналтирилган гуруҳлар мафкурасидир. Бироқ тарихан ислом фундаментализмининг юзага келиши ҳақида яқдил фикрлар мавжуд эмас. Шундай бўлса-да, яъни қийси даврдаги исломий фундаменталистик ҳаракатлар ҳақида фикр билдирилмасин (айрим ғарб олимларининг фикрларини ҳисобга олмаганда), уларда маълум даражада узвийликни кўриш мумкин.

Ислом дунёсида динга нисбатан фундаменталистик қарашларнинг шаклланиши борасида мутахассислар асосан қуйидаги даврларни қайд этишади. Булар:

- 1) эрамининг IX асри;
- 2) XVIII аср;
- 3) XX асрнинг I ярми.

Энди келтирилган қайдларга бирма-бир тўхталсак.

Ислом динини ҳар қандай “бидъатлардан тозалаш”га уринишлар дастлаб IX асрда Аҳмад ибн Ҳанбал бошчилигида тузилган диний-сиёсий ҳаракатнинг фаолияти билан боғлиқ. Мазкур ҳаракат кейинчалик ўзининг догматик кўринишига эга бўлган ҳукукий мактабга асос солган.

Аҳмад ибн Ҳанбал бошчилигидаги бу диний-сиёсий ҳаракат вакиллари ўта традиционализмга суяниб қолган консерватизм тарафдорлари эди. Аҳмад ибн Ҳанбал бошчилигидаги ҳаракатнинг бундай кайфиятга келиб қолишига ўша даврдаги сиёсий ва ақидавий ихтилофларнинг кучайганлиги сабаб бўлади. Негаки, ўша пайтда мўътазилий мазҳаби тарафдорлари ҳукуматга яқин бўлиб олиб, кўп бузғунчиликлар қилдилар. Мўътазилийларнинг ўша даврдаги бошлиқларидан бири Ибн Абу Довуд халифа Маъмунга одамларни мажбур қилиб, ҳаттоки, “Қуръон махлуқ” деб айттиришгача даъват этди. Мўътазилийларнинг мана шундай ва шу каби ҳаракатлари мусулмонлар дунёсининг илк бўлиниш куртакларини очиб берди. Мусулмонлар улкан фитнага учраб, умумислом ақидаларининг бузилиши хавфи тугилди. Худди шу вазиятда, аввало мўътазилийларга ҳамда бошқа бидъатчиларга қарши Бағдодда Аҳмад ибн Ҳанбал бошчилигидаги уламолар ҳаракати авж олди.

Бироқ Ҳанбал бошлиқ уламолар динни қатъий

“софликка” қараб тортмасин, барибир, уларнинг диний масалаларни тор доирада англаб етаётганлиги кўп ўтмасдан маълум бўлиб қолди. Аҳмад ибн Ханбал кўп масалаларда такво асосида ҳукм чиқарганлиги, шунингдек, мазҳаб уламолари шариат нормаларига риоя этишда қатъий мутаассиблиги билан ажралиб турган. Шунинг учун бўлса керак, бу мазҳаб иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан унчалик ривожланмаган, одамларнинг турмуш тарзи, тафаккур даражаси, шунингдек, шаҳар маданияти ўта заиф бўлган минтақаларда тарқалган. Масалан айнан ўша даврларда Арабистон ярим оролида одамларнинг яшаш тарзи, турмуш даражаси шундай бўлган. Хуросон ва Мовароуннаҳр волийликлари ҳудудида “бидъатчиликни тозалаш”нинг бундай дастлабки куртаклари тарқалмаган.

Бизнинг минтақамизда эса суннийликдаги тўрт мазҳабдан энг асосийси Абу Ҳанифа мазҳаби тарқалган. Мазкур мазҳабдаги диний-ҳуқуқий тартибот бизнинг урф-одатларимиз ва анъаналаримизга, мос бўлганлиги айниқса, масалаларни турмуш тақозасидан келиб чиқиб ҳал этишга, бошқа диндагилар билан ҳамжиҳатликда кун кечирришга ва шу каби жиҳатларга руҳсат берилганлиги боис Ҳанафия мазҳабига миллий руҳиятимизда ҳам, кундалик ҳаётимизда ҳам эҳтиёж тугилди десак муболага бўлмас.

Ислом фундаментализми тарихий-тадрижий тараққиётининг кейинги босқичи XVIII аср, яъни ваҳҳобийлик ҳаракати ва унинг амалиёти билан боғлиқ.

“Ваҳҳобизм” - ваҳҳоният(яккахудолик)ни тарғиб қилиш баҳонасида фан ва техника, санъат ва маданият ютуқларини, шунингдек, дунёвий билимни инкор этиб, исломни асл ҳолига қайтаришга, соф ислом динига эришишга қаратилган ҳаракатдир. “Ваҳҳобизм” ибораси XX аср ниҳоясига келиб сиёсий лугатлар тизимида қўшилган бўлса-да, бироқ унинг илдизлари IX асрдаги диний-сиёсий муҳит билан чамбарчас боғланган.

XVIII асрнинг I ярмида жаҳон сиёсий харитасида учта давлат ўзининг ҳадсиз ҳудудларга эгалиги билан ажралиб турарди. Бу давлатлар Буюк Британия, АҚШ ҳамда Туркия бўлиб, уларнинг маъмурий таркибида ўнлаб мустамлака давлатлар бўлган. Бироқ, Туркия ўз мустамлакалари билан

тез-тез урушлар олиб бориб турган. Бу эса АҚШ ва Англиянинг манфаатларига жуда-жуда мос келар эди. Негаки, уларнинг Туркияга қарам ерларни ҳам ўзларига бўйсундириш ниятлари йўқ эмасди. Охир оқибатда улар ўз максалларига эришишнинг ягона йўли сифатида - Туркия ва унинг мустамлакалари ўртасида ички ихтилофлар стратегиясини ишлаб чиқишга киришадилар. Маълум вақтда ўша стратегия ҳам ишлаб чиқилади ҳам - бу минтақа аҳолисини эътиқодий жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши қилиш тактикаси эди. Бунинг учун эса биринчи навбатда Усмонийлар империяси таркибидаги давлатлар халқлари урф-одатларини, маданиятини, энг асосийси ислом таълимоти ва араб тилини биладиган мутахассислар тайёрлаш ҳамда уларни шу ўлкаларга ташвиқот учун “сафар”га юборишни йўлга қўйиш зарур эди. Кўзланган режалар натижаси шундай бўлиб чиқди ҳам. Стратегик мақсад бўйича тузилган “мактабни намунали тугатган ўқувчи” - жосус инглиз Хемпер 1710 йил Истанбулга келади. У ўзининг бу ерга нима учун ва нима мақсадда келганлигини ҳамда қандай амалий “операция”лар олиб боришини яхши биларди. Қолаверса, унинг нафақат моддий таъминоти, балки султонлик географик тузилиши ва у ерлардаги ҳукмронлар рўйхати билан ҳам таъминланган эди. Хемпер Туркияда яшаган йиллари ислом динининг энг нозик жиҳатларини ҳамда турк, араб, форс тилларини ҳам тўлақонли ўрганади. Шундан кейин Хемпер 1913 йили султонликка қарам бўлган Басрага йўл олади. Негаки унинг мақсадлари учун бу кўҳна шаҳар муҳити жуда мос келарди. Басрада қўплаб мадрасалар бўлиб, у ерда ислом дунёсининг турли чеккаларидан келганлар таҳсил олар, унинг устига шаҳар аҳолисининг бир қисми сунний бўлса, бир қисми шиа йўналишига эътиқод қиларди. Булардан ташқари, Басра йирик порт шаҳар бўлиб, шаҳарда турк, форс ва араблардан ташқари дунёнинг турли чеккаларидан ҳам савдо кемалари узилмасди.

Инглиз “исломшуноси” Басрада ўзини Туркиядан келган Муҳаммад афанди деб таништиради ва шаҳарда асли хуросонлик бўлган исломнинг шиа йўналишига эътиқод қилувчи бир дурадгор кишиникида яшай бошлайди. Кейинчалик шу дурадгорга шоғирд ҳам бўлиб олади. Хемпер дурадгорни топиб адашмаган экан. Чунки унинг устахонасида

кечки пайтларда тез-тез эроний шиаларнинг “гапхонаси” бўлиб турар экан. Улар ислом таълимоти, иқтисод ва сиёсат соҳасидан баҳс олиб боришарди. Мана шу устахонада Хемпер талаба Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб билан танишади. Шу тариқа Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб билан унинг муносабатлари жуда яқинлашиб боради. Оқибатда Хемпернинг прозелестик ҳаракатлари ўз кучини ўтказиб, улар ўртасидаги ҳар қандай масала инглиз жосусининг ботиний манфаатлари ҳисобига ҳал бўлади. Ҳаттоки Хемпер Абдулваҳҳобни мусулмон аёл қиёфасида юрган инглиз жосус аёли билан таништириб, уларни бирга яшашгача ўз таъсирини ўтказа олган. Хуллас, Хемпер шу тариқа бир вақтлар Басра ва Дамашқ шаҳарларида ислом илмини олган ёш йигитга популистик муносабатда бўлиб, унинг қалбидаги исломий эътиқодни бидъат билан алмаштиришга урина бошлайди. Олдинига Абдулваҳҳоб Хемпернинг найрангларига унчалик жон жаҳди билан киришмайди. Чунки Абдулваҳҳобга художўй, исломий анъаналарга содиқ отаси ўлимининг охиригача бунга йўл қўймаган. Абдулваҳҳобнинг айнан 1740 йилдан кейин, аниқроғи отаси вафотидан кейингина амалий фаолиятга киришганлиги ҳам фикримизни исботлайди.

Кўпгина диний ва илмий китобларда ёзилишича, Абдулваҳҳобнинг қалбида бундай ҳис-туйғуларнинг тугилишига Хемпернинг унга айтиб берган бир туши сабаб бўлган. Эмишким, Хемпернинг тушида Муҳаммад пайгамбар Абдулваҳҳоб хузурига келиб:

- Эй, менинг адашим, биродарим. Сен менинг давомчим, диний ва дунёвий ишларда халифам бўлгайсан, - деганмиш.

Исломда яратилажак янги оқим - ростдан ҳам мувоҳидунлар ҳаракатининг назарий асосларини Абдулваҳҳоб қалбига илк бор Хемпернинг шу “доно” туши солган бўлса ажаб эмас. Шу ўринда айтиш керакки, мувоҳидунлар биз ишлатиб келадиган “ваҳҳобийлар” атамасининг асл номланиши. Яъни, мувоҳидунлар - яқка Оллоҳни тан олувчилардир. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб фаолиятининг асосини ҳам шу ташкил этади. Улар ўзларини “ваҳҳобийлар” деб аташмаган, балки бу атама Хемпер найрангларини англамасдан ўзини

якка Худонигина билувчи деб эълон қилган Абдулвахҳобга қарши бўлганлар ишлатишган.

Абдулвахҳобни бу вақтлар нафақат инглиз жосуслари балки, турк султонлигига қарамликдан норози бўлиб юрган маҳаллий араб амирлари ҳам маънан, ҳам моддий жиҳатдан олқишлаб турганлар. Масалан, Ал-Дарийя шаҳрининг амири Муҳаммад ибн Сауд сингари араб амирларининг султонликка қарши чиқишида Абдулвахҳоб таълимотини ўзларига мафкура сифатида қабул қилиши уларга жуда қўл келарди. Шунинг учун бу амир билан Муҳаммад ибн Абдулвахҳобнинг муносабатлари жуда яхши бўлган.

Хуллас, Муҳаммад ибн Абдулвахҳобнинг инглиз жосуслари, маҳаллий араб зодагонлари билан бўлган алоқалари ҳақида яна кўплаб маълумотларни келтириш мумкин. Ушбу ўринда уларнинг Муҳаммад ибн Абдулвахҳобнинг ўзига хос бир фундаменталистик оқим намояндаси бўлиб етишишидаги кўрсатган “хизмат”ларини инкор этмоқчи эмасмиз. Ёки Муҳаммад ибн Абдулвахҳоб айнан уларнинг кўрсатмаси билан иш юритган экан-да, деган фикрларни айтишдан ҳам йироқмиз.

Бизнингча, атаётганимиз ваҳҳобийлик инглиз жосусларининг ўз мақсадлари йўлида қилган ҳаракатлари, тузумдан норози араб амирларининг қандайдир кўмаги ёки ҳамкорлиги билан юзага келиб маълум даражада ривож топган бўлса ажаб эмас. Бироқ ислом фундаментализмининг XVIII асрдаги кўриниши бўлган ваҳҳобийлик, биз юқорида айтган ҳанбалий ақидаларининг тарихий - тадрижий тараққиёти давомидаги узвий бир кўринишидир, десак ҳам муболага бўлмас. Аҳмад ибн Ҳанбал билан Муҳаммад ибн Абдулвахҳоб бошқа-бошқа даврларда яшаган бўлса-да, исломни “софлик”га қайтаришда уларнинг фикрлари маълум маънода муштарак бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Агар ҳанбалия оқими намояндалари ўз даврида Қуръони Карим ва ҳадисларни эркин талқин этиш йўлидаги ҳар қандай уринишларга қарши қурашган бўлсалар, ваҳҳобий-лар бўлардан ташқари маънавий маданиятимизнинг ҳар қандай кўриниши ва тараққиётига қаршилиқ қилганлар. Ҳанбалия оқими бошқа мазҳабларга қарши қурашиб диннинг ўзгармасдан “олий ҳақиқат”лиги ва қолишини даъво қилган бўлса, ваҳҳобийлик ўша “ҳақиқат”

атрофидаги фикрларнинг бўлишини ҳам қоралайди. Демак, ваҳҳобийлик ҳар қандай ҳур фикрлиликнинг душмани. Шу ўринда савол туғилади. Ваҳҳобийликнинг коммунистик мафкурадан, фашистик диктатурадан нима фарқи бор? Бизнингча, ҳеч қандай фарқи йўқ.

Ҳўш, ваҳҳобийлар ягона ва ҳақиқий ислом дини умматлари ҳам дейлик. Унда “соф ислом”га қайтишни даъво қилаётган бу оким намояндаларининг Макка ва Мадина шаҳарларини босиб олишини ҳамда уларда жойлашган саҳобалар, Оиша ва Фотима оналаримиз каби Исломда мўътабар ҳисобланган шахслар қабрлари устига ўрнатилган қабртошларни бузишини, 1810 йилда улар томонидан Муҳаммад пайгамбар масжидининг таланишини ва бошқа шу каби кўплаб ваҳҳийна ҳаракатларни қандай изоҳламоқ керак?! Ахир бундай ҳаракатлар ислом дунёсининг энг муқаддас ва қимматли туйғуларига раҳна солиш эмасми?! Албатта, ўзини соф исломий муҳитни тиклаш ҳаракатининг намояндасиман деб юрган одамларнинг бундай хатти-ҳаракатлари, аввало уларнинг ўзлари, ўз ғояларига маълум жиҳатдан қарши чиқаётганлигининг ифодасидир. Бу эса ислом фундаментализмининг тўлиқ “ички” исломий муҳитда юзага келмаганлиги боис (исломга ташқи омилларнинг таъсири назарда тутилмоқда, лекин бу фикр фундаментализм исломнинг ички омиллари асосида ривожланганда яхши бўларди дегани эмас), унинг нафақат жаҳон динларига, балки исломнинг ўзига ҳам қарши қаратилганлигини англатади.

Ислом фундаментализмининг кейинги учинчи тўлқини тарихан XX асрга тўғри келади. 1928 йил Мисрда Х. Ал-Банна бошчилигида исломни тиклаш бўйича диний ҳаракат ташкил топди. Мазкур ҳаракат 1939 йилда сиёсий ташкилот тусини олиб фундаменталистик ғояларни илгари сура бошлади. Шу тариқа у “Мусулмон биродарлари” номини олди. Кейинчалик бир қатор давлатларда унинг намояндалари ҳам пайдо бўлди - Мисрда С.Кутба, Сурияда С.Хаво ва М.Аттара, Покистонда А.Ал-Моудуди ва бошқалар. Шу ўринда айтиш керакки, араб мамлакатлари II жаҳон уруши тугагунга қадар Ғарб давлатларининг мустамлакаси ёки ярим мустамлакаси бўлиб келган. Урушдан кейинги ўн йилликларда бу мамлакатлар ўз метрополияларига қарши миллий озодлик ҳара-

каллари олиб бориб, бирин-кетин ўз мустақил давлатларини туза бошлади. Мустақилликни қўлга киритгандан кейин деярли барча араб давлатлари олдидаги ягона муаммо ривожланишнинг қайси йўлидан бориш масаласи эди. Яъни, “Социалистик йўналишданми ёки капиталистик?” Бу жиҳатлар араб давлатлари ўртасидаги иккига бўлиниш “қонуният”и эди. Бироқ давлатлар ривожланишнинг қайси йўлини танламасин, ўз мамлакатида қарши кучлар тўлқинига дуч келарди. Бу куч умумараб дунёсидаги ислом феномени билан боғлиқ бўлган муайян гуруҳларнинг амалий ҳаракатлари эди. Бундай гуруҳлар ўзларини Ғарбу Шимолдан ўраб олган кучли давлатлар таъсирига ва ўз мустақилликларини йўқотиш хавфига қарши, “соф исломий” муҳитни тиклаш учун ҳаракат қилаётган диний-сиёсий гуруҳлар эди. Ислом дунёсининг мана шундай кўтарилиши, ислом оқимлари ва ташкилотлари сиёсий таъсирининг кучайиши асримизнинг 60 йиллари охирида бошланган бўлса, бундай гуруҳлар фаолияти 70 йиллар сўнгига бориб гоятда кучайиб кетди. Оқибатда ислом мафкурасининг ўта сиёсийлашуви амалиётда ҳам ўз аксини топиб, ислом фундаментализми ўзининг янги босқичи - ислом экстремизми либосини кийди. Ислом экстремизми - ислом динидаги мавжуд муайян гуруҳлар, оқимлар, йўналишларнинг мутаассибларча олиб бораётган фаолиятларининг мафкура-сидир.

Ислом дунёси мамлакатларида экстремистик кайфият билан фаолият олиб борган ҳаракатларга “Мусулмон биродарлари” (“Ал-ихвон ал-муслимин”) ташкилотини ва ундан ажралиб чиқиб бугунги кунда 30дан ортиқ мамлакатларда фаолият олиб бораётган экстремистик руҳдаги янги-янги гуруҳлар ва ташкилотларни (Жамоат ал-муслимин, Ал-жиход ал-исломий, Ислом озодлик партияси, Ислом жамоалари, Ат-такфир вал-ҳижрат кабилар) мисол тариқасида келтириш мумкин.

Агар ваҳҳобийлик ҳаракатлари Аҳмад ибн Ханбал таълимоти ва Ғарб жосуслари кўрсатмалари асосида юзага келган бўлса, “Мусулмон биродарлари” ташкилоти айнан ваҳҳобийлик мафкураси асосида биринчи марта Мисрда пайдо бўлган ва бошқа ерларга ҳам тарқалган. “Мусулмон биродарлари” ташкилоти ўз фаолиятининг илк давларида қуйидаги

шиорни олдиларига қатъий қилиб қўйишган, яъни “Аллоҳ - идеалимиз, пайгамбар - йўлбошчимиз, жиҳод - бош мақсадимизга эришиш воситаси, Аллоҳ йўлида шаҳид бўлиш - муқаддас тилагимиз”. Бугунги кунда “Мусулмон биродарлари” ташкилоти кўплаб фракцияларга бўлиниб кетган бўлса-да, ўз фаолиятларида илгари сураётган гояларига қараб умумийликни кўриш мумкин. Исломи экстремистлари мафкураларидаги асосий умумий гоялар қуйидагилардир:

- ислом дунёсида ҳеч қандай географик бўлиниш йўқ;
- мусулмонлар ҳеч қандай миллатларга бўлинмайди, чунки мусулмонларнинг миллати - ислом;
- ислом нафақат мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни, балки сиёсий ва соф дунёвий муаммоларни баргараф этишнинг бош омили;
- мусулмонларнинг диний ва дунёвий турмушини ўзида мужассалаштирган ягона ҳокимиятни барпо этиш;
- мусулмонлар ўзларидан бошқа ҳеч бир дин вакиллари билан ҳамкорликка бормайдилар;
- шариат қонунлари барҳақ, уни ҳеч бир замон муҳитига мослаштириш ёки енгиллаштириш бидъатдир ва ҳоказо.

Юқорида қайд этилган гояларга ислом фундаменталистлари ва экстремистларининг эътиқодлари деб эмас, исломни “бидъатлардан тозалаш” борасида айтиб келаётган фикрлари негаки, сифатида қараш мумкин, аксинча эътиқодлари асосида эмас. Зеро, эътиқод тафаккур билан эмас, балки иймон билан белгиланади. Яъни, у бажарилаётган ёки бажаришга киришилаётган амалнинг тўғрилиги ёки нотўғрилигини имон орқали белгилаб беради. Фикр билан эмас. Эътиқодга “фикр” сифатида қараш эса ўта кетган мутаассибликдир. Президент И.А.Каримов мутаассибликнинг “...ўзига хос хусусияти ва кўринишлари авваламбор ўз динининг ҳақиқийлигига ўта қаттиқ ишониш, бошқа диний эътиқодларга муросасиз муносабатда бўлишдан иборатдир,” - дейди ва бундай фикр ўз навбатида “...ўзининг шакл-шубҳасиз ҳақлигига, ҳақиқатни фақат ўзи билишига ишонч ҳисси сўнгги чораларга - зўравонлик ҳаракатларига мойиллиги билан ажралиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига замин яратади”.

3. Диний экстремизм ва фундаментализм

Маълумки, коммунистик мафкура узок йиллар давомида “дин — афъондир” деган нотўғри гоёни онгимизга сингдириб, бизни бутун маънавий меросимиздан, тарихий бойликларимиздан маҳрум этган эди. Айни ана шу коммунистик партия жазаваси тутиб, кичик халқларга ва миллий республикаларга мафкуравий тазйик ўтказаяётган бир пайтда Ислом Каримов диннинг афъюн эмаслигини, аксинча, унинг миллий маданиятимизнинг бир бўлағи, мамлакатда сиёсий-маънавий ва миллатлараро барқарорликни сақлаб туришда муҳим омил эканлигини аниқ-равшан кўрсатиб берди. Шу йўл билан диннинг тараққиётига кенг йўл очди. Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган ўндан ортиқ дин ва мазҳабларнинг кенг ривожланишига айни ўша СССР ҳукмрон бўлган, коммунистик мафкура қилич ялангочлаб майдонга тушган огир бир пайтда пойдевор қўйилган эди. Диний ҳайитларни миллий байрам сифатида эълон қилиш, бир неча юзлаб кишиларни давлат назорати остида ва унинг бевосита ёрдами билан муқаддас ҳаж сафарларига юбориш, диний асарларни чоп этиш, олий ва ўрта диний ўқув юртларида ўқувчилар миқдорини кўпайтириш чоралари кўрилган эди.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг фикрича, дин маънавий ҳаётимизнинг бир бўлағи, турмуш тарзимиз ва анъаналаримизнинг муҳим қисмидир. Шунинг учун ҳам у: “Кўхна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Уни оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган, бир-бирига меҳру оқибатли қилган.

Дин халқ маънавиятининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний кадрият сифатида эътиборда тутишимиз керак”, - дейди.

Муаллиф XX аср муаммолари, одамлар дунёқарашидаги жиддий ўзгаришлар ва унинг оқибатлари хусусида фикр

юритар экан, ана шу юз йиллик охирида “Ислом уйғониши”, “қайта исломлашиш”, “Ислом феномени” сингари бир қатор ибораларнинг пайдо бўлиш сабабларини излайди ва ўқувчи диққатини унинг оқибатлари нималарга олиб келиши мумкинлигига жалб этади¹.

Дарҳақиқат, айна ана шундай тушунчалар дунёнинг катта бир қисмини эгаллаб олган ислом дини, унинг тараққиёти, истиқболи ва жаҳон цивилизациясида тутган ўрни ва ролининг тобора кенгайиб бораётгани натижасида келиб чиққан, дейиш мумкин. Бу жараён инсоният тақдири, Ер шари истиқболи ва тараққиёти учун маълум бир таҳдид ва таҳликадан ҳам холи эмаслигига, унга хушёрроқ боқишга, зийракрок назар билан қарашга даъват этади. Чунки ҳамма вақт соф исломий назария, ислом фалсафаси, шариати, унинг инсониятни комилликка даъват этувчи буюк таълимоти билан бирга, уни сохталаштирувчилар, ундан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланувчилар ҳам йўқ эмаслигини, айна ана шу салбий ҳодисалар жамият тараққиётида кутилмаган фожиаларни келтириб чиқариши мумкинлигини ҳаёт кўрсатмоқда. Ана шу ҳаётий ҳақиқат ва жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларида ислом омилини ҳисобга олиб, Ислом Каримов “афсуски, ҳозирги замон тарихида ана шу ўта кескин кўринишлар жиддий можароларни, зиддиятларни келтириб чиқаришни, барқарорлик ва хавфсизликка таҳдид солиши мумкинлиги инсониятни чўчитаяпти. Шундан дарак берувчи фикрлар анча-мунча тўпланиб қолган. Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг хавфсизлигини таъминлаш зарурлиги нуқтаи назаридан қараганда, бу ҳодисалар бизда ҳам жиддий ташвиш туғдирмоқда”², дейди.

Муаллиф тасавуридаги диний тараққиёт ҳар қандай фанатизмдан холи, инсон тақдири ва олам бус-бутунлиги билан боғлиқ бўлган, мамлакат ички муаммоларига ҳам, дунёвий масалаларга ҳам илоҳий қувват, беқиёс ақл-идрок ва соғлом фикр билан ёндашишни тақозо этадиган, бунёдкорлик ва яратувчиликка даъват этадиган улкан фалсафадир.

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997, 34-бет.

² Ўша манба, ўша бет.

Зотан, худди ана шундай ёндашув, ана шундай дунёқараш. Динни ана шундай англаш ва унга эътиқод қўйиш улуғ бобокалонимиз Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг маъзи бўлган “Дил ба ёру — даст ба кор” деган таълимотига мос тушади. Айни ана шу ҳақиқат инсоннинг беқиёс иқтидорини, унинг кенг имкониятларини тобора ривожлантириб беришга, такомиллаштирадиган, ўзининг келажагини яратишга чорлайдиган ниҳоятда оддий ва айни пайтда мўъжизавий даъват, илоҳий қудратдир.

Жамият тараққиётини издан чиқариш, унинг ривожланишига тўғаноқ бўлиш, аслини олганда, унчалик ҳам қийин иш эмас. Бунинг учун фанатизм таянчи бўлган хом ҳаёларга озгина эрк бериш, ҳис-ҳаяжонларни жунбушга келтиришнинг ўзи кифоя. Сохта ақидапарастлик ҳаёт ҳақиқатини тан олмасликка, мавжуд ижтимоий-сиёсий жараснларни юзаки баҳолашга йўл очиб беради. Натижада одамлар фикрлаш, ақл-идрок билан иш тутиш ўрнига ортиқча ҳис-ҳаяжонга берилдилар. Турли даъватлару шиорлар билан майдонга чиқадилар. Буларнинг якуни жаҳолатнинг тантанаси, идолатнинг ҳалокати билан белгиланади.

Президент Ислоҳ Каримов диннинг жамият тараққиётида тугган ўрни ва роли, диний фанатизм ва экстремизмнинг фожиона оқибатлари хусусида фикр юритар экан, унинг Ўзбекистон мустақиллигини таъминлаш йўлида эътибор бериш лозим бўлган еттига омилини кўрсатиб беради¹.

Биринчидан, ақидапарастликни ёйиш орқали мусулмонларнинг давлат ислоҳчилик фаолиятига бўлган ишончини барбод қилиш, мамлакат ва халқ тақдирини белгилайдиган барқарорликни, фуқаролараро ва миллатлараро тотувликни бузиш йўлидаги хатти-ҳаракати кўзга ташланаётганини кўрсатади. Фанатизм ва экстремизм дунёвий давлатчилик тамойилларини тан олмайди, ҳақиқий демократияни, унинг сиёсий ва маънавий аҳамиятини инкор этади. Кўпмиллатли ва кўпдинли жамиятда маънавий худбинлик орқали ўз мавқеини кўтаришга интилади, бошқа динларни камситиш ва инкор қилиш йўли билан халқ ҳаётини жар ёқасига олиб боради.

¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таъмин барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. 44 - 46-бетлар.

Иккинчидан, “Фундаменталистларнинг адолат ҳақидаги оломонбоп, жозибадор, аммо бақироқ ва асоссиз даъватларига кўр-кўрона эргашувчилар ўзгалар иродасининг қули бўлиб қолишини англашимиз ло-зим”, дейди муаллиф. Дарҳақиқат, бу хайкириқ ва бақириқ-лар юзаки караганда, одамларни ўзига жалб этади, уларнинг қалбида ҳаётга нисбаган норозиликни кучайтиради, руҳиятида парокандалик ва паришонлик, охир-оқибатда эса таркидунёчилик кайфиятини уйғотади. Инсоннинг қудрати, меҳнат қилиш ва яшаш иқтидори сусаяди. Хонанишин кайфият қуршовида қолади.

Қолаверса, аллақандай хайкириқлар ва шиорлар гирдобига тушиб қолган киши ўзини руҳан эркин ҳис қила олмайди. Шахс эркинлиги, унинг яшаш эрки ва бутун фикрий-маънавий озодлиги кўзга кўринмас тор чегаралар доирасида бикиниб қолади. Натижада ўша қобикдан чиқа олмайди, бу кенг ва ранг-баранг оламни дикқинафас хонадангина иборат деб биледи ва ўша қобик доирасида фикрлайдиган бўлади. Хурфикрлилик, озод яшаш ва озод фикрлаш жозибасидан маҳрум бўлади. Натижада ўзи англамаган ҳолда кимларгадир муте бўлиб қолади. Тобелик уни бутунлай ўраб-чирмаб олади. Тараққиёт ана шу йўл билан тўхтатади. Ҳаракатсиз, тушқун ва мўрт ҳаёт шаклланиб боради.

Учинчидан, ақиданарастлик ҳақиқий диндорлар ва сохта диндорлар ўртасидаги қарама-қаршилиқни кучайтиради. Натижада бир мамлакат аҳолиси ўртасида бир-бири билан келиша олмаслик иллатлари пайдо бўлади. Бу иллатлар озгина ҳис-ҳаяжон билан бойитилса, қонли тўқнашувларга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Бундай салбий ҳодисаларни ён-атрофимиздаги мусулмон мамлакатларида юз бераётган воқеалар мисолида яққол кўришимиз мумкин.

Тўртинчидан, яқин кўшни - мусулмон давлатларида юз бераётган ҳодисалар бизни ҳушёрликка чақиради. Воқеалар ўз ҳаётимизга, ўз тақдиримизга ва келажагимизга жиддийроқ қарашимизни тақозо этмоқда. Биз ҳар қандай сохта шиорлар, баландпарвоз даъватлардан кўра кўпроқ ақл-идроққа, том маънодаги соғлом тафаккурга таяниб иш тутишимиз лозим. Ҳеч бўлмаганда “Биз инсонни муқаррам қилиб яратдик”, деган илоҳий даъватга муносиб ва ярашиқ хатти-

ҳиракатимизни кўрсатмоғимиз даркор. Муаллиф тасаввуридаги Ўзбекистон истиқболи фақат ақл-идрок тантанаси, соғлом фикр ва соғлом тафаккур ғалабасидир.

Бешинчидан, мамлакатимиз барқарорлигига таҳдид солаётган омиллардан яна бири номусулмон мамлакатлар аҳолисининг фикрини чалғитиш йўли билан Ўзбекистон ҳақиқидаги муносабатларини ўзгартиришдир. Буни муаллиф Ўзбекистон ҳукуматининг дунёвий давлат куриш йўлидаги ислоҳчилик фаолиятини сохталаштиришда, жаҳоннинг энг соғлом фикрли сиёсатдонлари, йирик давлат ва жамоат ирбоблари тан олаётган ҳамда жаҳон давлатчилиги тажрибасини бутунлай янги фикрлар билан бойитиб бораётган “Ўзбек модели”ни сохталаштиришга, обрўсизлантиришга ингилишларда кўради. Бу сохта фалсафа ижодкорлари Ўзбекистонни баъзан даҳрийлар мамлақати қилиб кўрсатишса, баъзан “давлатни исломлаштиришнинг яширинча тарафдорлари” деб таъриф беришмоқда.

Олтинчидан, энг муҳим таҳдид эндигина ривожланиш йўлига чиқиб олаётган Ўзбекистон учун икки олам - исломий цивилизация ва исломий бўлмаган цивилизация ўртасидаги зиддиятни кучайтиришдан иборат. Бу зиддият табиий равишда инсон руҳияти ва унинг оламга бўлган муносабатидан тортиб, жаҳон тараққиётини белгилаб турган дунёвий сиёсатнинг икки муҳим қутби ҳамдир. Зотан, ана шу ҳар икки қутб умуминсоний қадриятлар, Ер шари тақдири ва жаҳон цивилизацияси манфаатлари нуқтаи назаридан бир-бирига қўмаклашса, инсоннинг қайси дин ва мазҳабга мансублигидан қатъи назар, унинг “муқаррам”лиги таъминланган ҳаёти, яшаш ҳуқуқи қафолатланган бўлади.

Бундай ҳодиса Ўзбекистон сингари ёш мустақил мамлакатларнинг ўз стратегик мақсадларини белгилаб олишларида муҳим босқич ҳисобланади. Дарҳақиқат, бу, айниқса, ўндан ортиқ диний конфессиялар фаолият кўрсатаётган, 130дан ортиқ миллат ва элат яшаётган Ўзбекистон тараққиёти учун катта аҳамиятга эга.

Еттинчидан, хавфсизликка таҳдид Ўзбекистон ҳукуматининг дунёвий тараққиёт, туб ислохотлар, жамиятнинг бутунлай янгилаш ва диний эътиқод ҳамда фундаментализмга бўлган муносабатини сохталаштиришдан иборатдир.

Бу дунёнинг турли минтақаларидан туриб тўғридан-тўғри Ўзбекистонга гоёвий хуруж қилиш, унинг дунёдаги кўпдан-кўп шериклари ишончини барбод этиш, шу йўл билан Ўзбекистон миллий тараққиётига тўтанок бўлиш орзу-истагида дунёга келган.

Президент Ислам Каримов диннинг жамият тараққиётида тутган ўрни ва роли хусусида батафсил тўхталар экан, у фундаментализм иллатларини ўзига хос тарзда таҳлил этади ва айтиш мумкинки, ҳозиргача ҳеч қайси минбарда айтилмаган хулосаларини ўртага ташлайди. Янги дунёнинг бутунлай янги иллатларини, уни фожиаларга олиб келиши мумкин бўлган омилларини чуқур идрок этади ва асосли тарзда ифодалайди.

4. Конфликтми ёки консенсус

Бугунги дунё ривожланиши фавқулодда мураккаб йўналишдан бормоқда. Фавқулодда мураккаблик бу “совук уруш” тугаши билан жаҳоннинг турли минтақаларида хавфсизликка эътиборнинг қонуний равишда кучайганлигидир. Давлатлар хавфсизлиги ҳақида гап кетганда шуни айтиш ўринлики, давлатлар чегаралари хавфсизлигини белгиловчи географик шарт-шароитларнинг аҳамияти каттадир. Лекин 80- йиллар охиригача хавфсизлик борасидаги баҳсларда соҳа мутахассислари ўша шарт-шароитларнинг китъа ичи ва анклав ҳолатдаги давлатларга хос хусусиятларигагина кўпроқ тўхталарди. Бу бежиз эмас, албатта. Ўша даврлар халқаро муносабатлари тарихий-тадрижий тараққиётида, биринчидан, II жаҳон уруши нихоясигача бир давлатнинг бошқа бир давлатни босиб олиши; иккинчидан, урушдан кейин икки қутбли дунё шароитида “қутб”ларнинг ўз назорат доиралари учун курашиши ҳукмрон эди. 90- йиллар бошига келиб бундай жараёнлар ўз хотимасини топганлиги барчага маълум. XX асрнинг охирида жаҳон сиёсий системаси янги бир босқичга - кўп қутбли дунё шароитига ўтди. Бу эса назарий жиҳатдан юқорида давлатлар хавфсизлиги борасида айтилган “босиб олиш” ва “назорат доиралари учун кураш” даврларига ҳам яқун ясашиб, улар ўрнига халқаро муносабатларда давлатларнинг ўз таъсир доиралари учун кураш даври бошланганлигини билдиради.

Кўп кутбли дунё шароити давлатлар хавфсизлигини белгилловчи географик омилларнинг нафақат қитъа ичи ёки анклав ҳолатидаги давлатларни, балки ўша шарт-шароитларнинг барчаси - қитъа давлатлар, орол давлатлар ва қирғоқ бўйи давлатларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Бу кенг қимровлилик ўз навбатида ўзига хос геосиёсий майдонда ўз таъсир доиралари учун курашаётган томонларнинг геомафкуравий тўқнашувига олиб келиши табиий.

Агар маълум бир маконда ўз таъсир доиралари учун курашаётган статкчи хорижий давлатларни-субъектлар, ўша макон “эгаси” бўлган давлатларни эса - объектлар деб олсак томонларнинг геомафкуравий қарама-қаршилиги асосида ҳар бирининг миллий манфаатлари номувофиклигини кўришимиз шубҳасиз. Миллий манфаат, аниқроғи, давлатларнинг ўз ички сиёсати ва ундан келиб чиққан ташқи манфаатларига эга бўлиши жаҳон давлатчилиги тарихидан маълум бўлган давлатларга хос умумий бир қонуниятдир. Аммо бугунги сиёсий муҳит миллий манфаатга ёндашув борасида янгича босқичга кўтарилган. Маълум бир минтақалар - макон учун юқорида таъкидлагандек “субъект”лар ва “объект”ларнинг мавжудлиги ёки объект - давлатнинг ташқи оламдаги манфаатли ҳаракатлари у ёқда турсин, унинг ички миллий манфаатларидаги амалий дастурларнинг шаклланишида “субъектлар” ўрнининг сезиларли бўлаётганлигининг ўзиёқ, кўп кутбли дунё шароитининг нечоғли мураккаб хусусиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Демак, бугунги халқаро муносабатларда мавжуд ёки ўз ижроси пиллапоёсида турган ҳар қандай умумбашарий концепциялар, уруш ва тинчлик муаммолари кўпроқ геосиёсатнинг ўзгармаган географик унсурларию ўзгарган инсоний унсурларидан тортиб дунё ва минтақа сиёсий куч марказларининг географик ва геосиёсий жойлашувидан келиб чиққан ҳолда умумийликдан яққаликка томон тамойилига мос келаётганлигини кўришимиз мумкин.

Ана шу назарий асосларга таяниб бу борадаги амалий қарашларимиз йўналишини дунёнинг “оловли нуқта” ларидан бири бўлган Афғонистон муаммосига қаратсак.

Халқаро муносабатларда бугун консенсуснинг “Афғонистон варианты” ҳам пайдо бўлган десак муболаиа бўлмай

ди. Консенсусда “афгон варианты”нинг характери шундан иборатки, унда томонлар келишуви юзакичиликка асосланиб, амалда ўз билган йўлларида қолишмайди.

Шунинг учун ҳам Афғонистондаги гуруҳлар ўртасида шу вақтгача имзоланган ёки келишилган битимлар расмий ва назарий жиҳатдан бениқсон бўлиши мумкин, бироқ уларнинг амалиётга ярамаётганлиги афгон фожиасининг серкирралигини кўрсатиб турибди. Қарийб 20 йилдан буён жаҳон афкор оммасининг эътиборини ўзига тортиб келаятган Афғонистон воқеалари ўз кўлами жиҳатидан кўпқиррали характерга эга бўлса ҳам, улар Афғонистоннинг бири-бирига боғланган ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўзида тўла акс эттиради.

1989 йил собиқ СССР қўшинларининг Афғонистон худудидан чиқиб кетганлиги ҳамда олиб борилган советлар сиёсатининг номақбуллиги ҳақида кўп ёзилди ва яна гоҳида бу борадаги узундан-узун муҳоқасаларга дуч келишимиз мумкин. “Ғолиб” Афғонистон ҳақида эса реал ёндошувлар ўз ниҳоясини топмасданок баҳсу мунозаралар тўлкини бирдан давлатда юзага келган бир-бирига қарама-қарши кўплаб мужоҳид гуруҳларга “урилди”. Агар масалага шу тарзда ёндашсак, 1989 йил Афғонистонга голиблик нашидаси фақат давлат сиёсий ҳаётида қарама-қарши кучлар юзага келишинигина берди, десак ҳеч қандай лоф бўлмас. Негаки Афғонистон ички ҳаётидаги бундай бўлинишлар ривожининг кейинги босқичи кўп кутбли дунё давлатларининг ўз таъсир доиралари учун қурашишнинг дебочасига тўғри келганлиги, Афғонистонни халқаро муносабатларда Евросиё “нобарқарорлик ёйи”нинг таркибий қисмларидан бирига айлантирди холос. Бу ҳолат Афғонистон билан қўшни давлатлар учун табиий равишда хавфсизлик муаммосини келтириб чиқарди ва Афғонистон нафақат Шимол ва Жанубнинг балки Ғарбу Шарқ манфатлари тўқнашадиган кенг бир геомафкуравий майдонга айланди.

Афғонистон географик жиҳатдан анклав ҳолатида бўлиб Шимолдан Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон билан, Ғарбдан Эрон билан, Шарқдан эса Хитой ва Шарқий-Жанубдан Покистон билан чегарадошлиги маълум. Шубҳасизки, қўшни давлатларнинг барчаси Афғонистонда тезроқ

тинчлик ўрнатилишидан манфаатдор. Аммо Афғонистонда барқарорликни таъминлаш учун мавжуд бўлган ҳар бир гуруҳларнинг ўз “тинчлик модел”лари борлиги ва уларнинг қайсидир хорижий давлатлар манфатига мослиги ажабланарли ҳолдир. Масалан, Б.Раббонийнинг “тинчлик модели” - Эрон манфаатига, А.Маъсудники эса тожик муҳолифлари билан ҳамоҳанглигига, “Толибон” “тинчилиқ модели”нинг эса айрим етакчи хорижий давлатлар манфаатларига мослиги ва ҳ. Бундан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, Афғонистонда тинчлик ўрнатиш томонларнинг асосий мақсади эмас, балки уларнинг ўз манфаатлари йўлидаги воситага айланиб қолмоқда. Юқоридаги “тинчлик концепция”ларидан кўришиб турибдики, қайсидир моделнинг амалиёт юзини кўриши Афғонистон устидан етакчи хорижий давлатларнинг ҳам “хуфиёна муносабат”ларини бугунгидан-да чигаллаштира са чигаллаштирадики, лекин ундан ижобий натижаларни кутиш гумон.

Ўзбекистоннинг халқаро конференцияларда бир қанча халқаро ташкилотлар минбаридан, Афғонистондаги воқеаларга нисбатан объектив қарашларини баён этганлиги бутун жаҳон жамоатчилигига аён. Афғон муаммоси аввало, Афғонистоннинг ички иши бўлиб, Ўзбекистон давлати уни мураса йўли билан ҳал этиш тарафдори эканлигини таъкидлаб келмоқда. Бироқ Афғонистондаги урушнинг диний ва этник характерга эгаллиги Ўзбекистонни доимо ташвишлантириб келмоқда. Зеро, Ўзбекистон ҳукумати диний ва этник хусусиятдаги минтақавий низолар чегара билмаслигини жуда яхши англайди. Шу боисдан ҳам айтиш мумкинки, Ўзбекистон учун хавфсизликнинг биринчи занжири Афғонистондир.

Афғонистон бугунги кунда мустақил давлат сифатида ташқи оламда ўзининг муштарак миллий манфаатларига эга эмас. Тўғри, бунинг сабабини қисқача қилиб давлатдаги ҳарбий гуруҳларнинг фаолият йўналишлари турли хорижий давлатлар измида бўлиб, уларнинг таъсирига тушиб қолганлигидадир дейишимиз ҳам мумкин. Лекин муаммонинг сабаблари бу қадар оддий эмасдай кўринади. Бизнингча, Афғонистон муаммосида кўшни давлатлардан ташқари ва асосан “четдан қатнашувчи”лар кўпчилигининг сабабини геосиёсий нуктаи назардан давлатларнинг қуйидаги ман-

фаатли йўналишларида кўришимиз мумкин, яъни:

- географик омилларга таянган манфаатлар йигиндиси;
- сиёсий куч марказларига нисбатан йўналтирилган манфаатлар йигиндиси;
- ислом омилига таянган манфаатлар йигиндиси.

Манфаатлар мажмуасининг ҳар бири ўз навбатида иккита ёндашувдан иборат бўлиб, улардан биринчиси, бевосита Афғонистон билан боғлиқ бўлса, иккинчиси, ҳар бир манфаатлар йигиндисининг ўз ички қонуниятларига асосланади. Бирок учала манфаатлар йигиндиси ҳам томонлар қарашларининг қай йўсинда бўлишидан қатъи назар, бир - бири билан у ёки бу даражада ўзаро боғлиқдир.

Географик омилларга таянган манфаатлар йигиндиси бугунги кунда Афғонистон воқеаларига боғлиқ бўлса, тарихан қадимги Туркистон ҳудуди билан боғлиқдир. Қадимги Туркистон - бугунги Марказий Осиё давлатлари, Хитойнинг Шинжон-Уйгур вилоятини ҳамда Шимолий Афғонистон ҳудудларини ўз ичига қамраб олган макон. Қадимдан машҳур ўлкашунослар Туркистонни табиий қазилма бойликлар билан тўлиб тошган, хаттоки, денгиз императорлари забт қила олмайдиган буюк бир табиий қалъа сифатида кўрар эдилар. 90- йиллар бошига келиб, ривожланган мамлакатларнинг бу давлатларга нисбатан қизиқишининг тобора ортиб боришига Х.Маккиндер, Н.Спайкмен ва бошқа олимларнинг геосиёсий концепциялари марказида минтақанинг аҳамиятли ўрни таъкидланганлиги йўналтирувчи тарихий восита бўлган бўлса нежаб. Масалан, Х.Маккиндер бир томондан қадимги Туркистонга ўз вақтида ташқи кучларнинг қўли етмаганлигини ўша даврларда "...ахборот ва технологиянинг кучсизлиги ..." билан изоҳласа, иккинчи томондан, минтақада тарихан таркиб топган туркий марказлашган давлатлар системасининг мустаҳкамлиги то "ўзини-ўзи туркчасига кириш" ("тюркский самогеноцид"- Ч. Айтматов ибораси) давригача давом этганлигини уқтиради. XX аср ўрталарига келиб Х.Маккиндер умумий "Асосий ўлка"га нисбатан фикрини ўзгартирган бўлса-да, барибир "Асосий ўлка"даги табиий қазилма бойликларга нисбатан фикрини ўзгартирмади, яъни "... битмас туганмас бойликларга ким ҳоким бўлса, у бутун дунёга ҳам ҳоким бўлади ", - деганди.

Бирок ўтган ва бугунги сиёсий муносабатлар ботиний олами Х.Маккиндернинг бир давлатнинг “хокимлик қилини” назариясини инкор этади. Фақатгина унинг қарашларини “Асосий ўлка”да табиий бойликлар учун “манфаатлар бозори” шаклланишидан дарак берувчи бир фикр сифатида қараиш мумкин. Ёки бўлмасам, “Асосий ўлка”нинг жанубий қисмини ташкил этувчи қадимги Туркистондаги бугунги ўзгариш ва ривожланишлар Х.Маккиндер назариясини тарихий бир хоҳиш бўлишидан холи қилиб, узоқ муддатли амалий ёндашувларга ишорат қилган ишонарли бир манба ҳолига келтирди дейишимиз мумкин. Савол тугилиши табиий. Марказий Осиё минтақаси давлатлари ва Шарқий Туркистон(Хитойнинг Шинжон-Уйгур вилояти)даги кечаётган турмушнинг Афғонистон воқеаларига нима даҳли бор? Ахир уларнинг ҳудуди бир вақтлар “Туркистон” деб аталса-да, бугун ўз мустақилликларига эга бўлган давлатлар, қолаверса, халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъектлари-ку?!

Олдиндан айтишимиз керакки, Афғонистондаги ноҳуш воқеаларга Марказий Осиё минтақаси давлатларининг ва Шарқий Туркистоннинг ҳеч қандай бевосита алоқадорлиги йўқ. Улар фақатгина бевоситалик нуктаи назаридан минтақада бир географик маконни ташкил этади холос. Гап бу ерда Марказий Осиёнинг “битмас туганмас бойликлари...” учун ҳар қандай хавфсизликни четга суриб қулай иқтисодий йўлдан боришга интилаётган ташки субъектлар - стакчи хорижий давлатлар фаолиятининг билвоситалиги ҳақида бормокда. Масалага ёндашувдаги билвоситалик минтақа географик омилларига ва биринчи навбатда Афғонистон масаласида ҳам, минтақанинг умумий географик муҳитига нисбатан ҳам ранг - баранглигини кўришимиз мумкин. Етакчи хорижий давлатларнинг Афғонистон сиёсий майдонидаги манфаатли номувофиқликларини баён этишдан олдин шуни айтишни истар эдикки, бугунги халқаро муносабатларда ҳар қандай давлат учун ижтимоий ҳаётнинг коммуникациявий, алоқа, технологик қувват ва айниқса нефть-газ захираларига эгаллиги ёки алоқадорлигидаги ўрни аҳамиятлидир. Афғонистон муаммоси, у билан боғлиқ бошқа минтақавий муаммоларнинг ечими географик омилларга боғликлиги ва бунда томонлар

манфаатларининг ҳар хиллигини айтганимизда айнан ушбу имкониятларни назарда тутган эдик.

Афғонистонда ислом омили. Афғонистондаги ҳар бир сиёсий кучнинг асосий мақсадларида иккита ўхшашлик мавжуд бўлиб, улар ҳокимиятни қўлга киритиш ва Афғонистонда исломий режимни мустақкамлашдан иборатдир. Ҳокимиятга интилишни нафақат Афғонистон, бутун дунё мамлакатларидаги сиёсий гуруҳларга хос ижтимоий ҳодиса сифатида тушуниш мумкин. Аммо Афғонистондаги ҳар бир гуруҳнинг ўз исломий давлатчилик моделларига эга эканлигини қандай тушунмоқ керак? Бу борадаги бизнинг мулоҳазаларимиз:

- биринчидан, ислом ҳар қандай динлар каби фақатгина иймон-этикоддан иборат эмас. У ўз фалсафаси ва энг мақбул турмуш тарзи ҳақидаги ўз тасаввурига эга бўлган дунёқарашлар тизими бўлиб, у мафкура сифатида кўп қирралидир. Афғонистондаги бир-бирига қарама-қарши сиёсий гуруҳлар ислом ғояларини ўз фойдаларига ҳал қилиб, ўзларининг исломий давлатчилик концепциялари асосида “энг тақводор”лик муҳити ётганлигини пеш қилишмоқда. Ваҳоланки, ислом Афғонистонда қайсидир сиёсий куч марказининг таъсирида ҳокимият учун курашувчиларнинг қуролига айланиб қолган;

- иккинчидан, ислом сиёсатга нисбатан ўз исломий ҳаракатлар эволюцияга эга. Мазкур эволюция тўрт босқичдан иборат:

1) тинчлик-осойишталик - бундай давлатларда ислом ўз қонуниятлари асосида, давлат ҳокимияти билан ислом ажралган ҳолда ёки сиёсий муҳитда консенсус тамойили устувор бўлади;

2) сиёсатлаштириш - бундай давлатларда ҳам давлат бошқаруви ва ислом алоҳида-алоҳида, лекин бунда исломнинг қисман сиёсийлаштирилгани кузатилади;

3) экстремистик оқимларнинг мавжудлиги - бундай давлатда гуруҳларнинг сиёсий, диний ва бошқа масалаларда кескин чора-тадбирлар кўриши ва шу каби хусусиятлар кўзга ташланади;

4) милитаризациялашган - бундай давлатда исломий мақсад ҳарбий воситалар орқали амалга оширилади, мамлакатда демократия ҳукм суради.

Афғонистондаги бугунги муҳит тадрижий-эволюцион ислом ҳаракатларининг учинчи ва тўртинчи босқичларини ўзига қамраб олган. Бундай вазиятда ҳар қандай хорижий прадашувлар муаммони тобора кескинлаштирадики, лекин унинг акси бўлиши қийин.

Афғонистонда ислом омилидан баҳс кетганда гап, афғон воқеаларига муайян даражада алоқаси бўлган баъзи исломий лидерларга бориб тақалади. Эътиборли томони шундаки, бу шахслардан айримлари бир вақтлар Афғонистон фуқароси бўлган бўлса-да, бугун хорижий давлатларда (масалан, Зоҳир шох - Римда) кўним топган, айримлари эса, бевосита хорижий давлат (масалан, Асам бин Ладин - Саудия Арабистони) фуқароларидир.

Асам бин Ладин ўзига хос исломий гоёларни илгари суриши билан нафақат бу шахслар ўртасида, қолаверса, (бугун Афғонистон сиёсий лидерларининг қайси гуруҳга мансуб бўлишидан қатъи назар) исломга нисбатан муносабатларидан ҳам ажралиб туради. Хўш, бу шахс ким? Аниқроғи унинг Афғонистондаги исломий муҳитга қандай дахли бор?

Асам бин Ладин асли Саудиялик миллиардер. Унинг олдига қўйган мақсадларидан бири - дунёда эзилаётган ва хорзорликда яшаётган мусулмонларга кўмаклашишдан иборат. Шунга асосланиб у 1979 йилдан бошлаб исломий “жиҳод”-нинг ҳомийларидан бири сифатида Афғонистонда СССРга қарши курашаётганларга ёрдам бера бошлаган. Бу вақтларда бин Ладинда АҚШга нисбатан ҳеч қандай қаршилик қайфияти бўлмаган, балки совет кўшинларини Афғонистондан қувиб чиқаришда Вашингтоннинг кўрсатажак ёрдамини олқишлаган. Айрим хорижий ахборот воситаларининг таъкидлашича, Асам бин Ладин ва АҚШ ўртасидаги “ҳамкорлик” то 1991 йилнинг январисидаги Форс кўрфази воқеалари ва бу муаммога Саудия Арабистоннинг АҚШ “қўзи” билан қараган давригача давом этди.

1991 йили Ладин (1994 йилнинг февралидан у Саудия Арабистони фуқаролигини тарк этган) ўз “бизнес”ини янала ривожлантириш учун Суданга келади ва у ерда ислом дунёси учун “миллий ислом фронтини” ривожлантириш мақсадида банк таъсис этиб, унга 50 млн. АҚШ доллар атрофида дастлабки сармоясини беради. Лекин кўп ўтмай бин Ладин ўша

ахборот марказларининг айтишича, АҚШнинг зугуми билан Судандан ҳам чиқиб кетади ва ўзига макон қилиб миллиардерларбоп кошоналарни эмас, айнан уруш оловида ёнаётган Афғонистоннинг тоғу тошларини танлайди. Хорижий ОАВларининг маълумотларига қараганда, айни вақтда жаҳоннинг турли чеккаларида “жиход банкири” ҳисобланган Асам бин Ладиннинг 60дан зиёд компаниялари (шу жумладан Ғарбда ҳам) мавжуд бўлиб, унинг умумий бойлигининг миқдори 2,5 млрд. доллардан кўпроқдир.

Асам бин Ладиннинг фикрича, АҚШ Фаластин ва Ливанда ўлдирилаётган мусулмонларнинг асосий айбдори. У АҚШнинг барча мусулмон давлатларидан чиқиб кетиши тарафдори бўлиш билан бирга Саудия - АҚШ муносабатларини “АҚШ сиёсати Саудия нефти қийматини сунъий туширишга қаратилгандир” деб ҳисоблайди. Бин Ладин журналистларга берган охириги интервьюларидан бирида ўз ватани - Саудия Арабистонига нисбатан мулоҳазаларини қисқача баён этиб, шундай дейди: “Менинг Саудияга эътирозим унинг АҚШга бўйсунганлигидан келиб чиқади. Бугун Саудия раҳбарияти АҚШ измида ислом ва шариатга қарши чикмоқда”.

Шу ўринда яна бир мулоҳаза. Асам бин Ладиннинг Саудия Арабистони ҳукмрон доиралари ва АҚШ олиб бораётган сиёсатга муносабатини бир “миллиардер шахс”нинг фикри ёки уни исломга “ўта такводор” уммат сифатида изоҳлаш мумкин. Бироқ унинг Судан ва Шимолий Африка давлатларидаги, қолаверса, Афғонистоннинг тоғу тошлари орасида ўнлаб тузган ҳарбий ўқув лагерларини бин Ладиннинг қайси мақсадларини ҳосиласи сифатида тушуниш мумкин?! Халқаро экспертларнинг маълумотларига қараганда, “жиход банкири”нинг фаолияти Афғонистондаги “эзилган мусулмонларни ҳимоя қилиш” байроги остида Афғонистон билан ташқи дунё ўртасида воситачилик қилишдан иборат бўлиб, унинг асосида қурол-яроғ, нарқобизнес савдоси ва шу каби омиллар ётади. Масалага шу асосда ёндашсак, Саудия монархиясининг муҳолифати ҳисобланган, мусулмон давлатларининг АҚШ билан муносабатларини узишга ундаётган, қолаверса, жаҳондаги эзилган мусулмонларни “ҳимоя” қилишни ўзига мақсад қилиб Афғонистон тоғларида яшаётган “кенг камровли манфаатлар “сохиби Асам бин Ладин фаолияти ўзи интилаётган

исломий шароитга тўғри келармикин? Бунга қисқача жавоб битта - Йўқ!

Бугун Афғонистонни Осиёнинг юрагига қийслаш мумкин. “Осиё юраги” - Афғонистонда тинчлик қарор топмас экан нафақат Осиё, балки бутун “Асосий ўлка” давлатларида ҳавфсизлик муаммоси доимий муаммога айланиши табиий. Шунинг учун баҳсимизга мухтасар хулосаларни келтирсак:

1. Ҳокимият тепасига ким келишидан қатъи назар Афғонистон исломий бир давлат бўлиб қолаверади. Бироқ Афғонистондаги ҳеч бир гуруҳнинг ўз моделига таяниб давлат тепасига келиши хом хаёл. Қолаверса, бундай шароитда амалиёт етакчи хорижий давлатларнинг манфаатлар бозорига айланган Афғонистон муҳитини ўзида объектив акс эттириши қийин.

2. Тўғри, Афғонистон муаммосида этник, диний ва сиёсий гуруҳларнинг муросаси билан маълум даражада консенсусга келишиш мумкин (бирок ҳисобга олиш керакки, келишилган ахдларнинг амалиётга татбиқ этилмаслиги борасида Афғонистон 20 йиллик тажрибага эга). Бизнингча, ҳар қандай кўринишидаги консенсус давлат сиёсий тузумини федерация асосида шакллантиришни назарда тутиш керак. Шундагина Афғонистон етакчи хорижий давлатларнинг “манфаатлар тўқнашуви ” майдонидан холи бўлиб (нисбий маънода, албатта), ўзига хос бир давлатчиликни тузишга юзланган бўлади. Акс ҳолда Афғонистон бугунгидек сиёсий тузилиши тарқок, иктисодий жиҳатдан қолоқ бўлган ҳамда етакчи давлатларнинг сиқувидаги давлат бўлиб қолаверади.

3. Қандай имкониятга эга бўлишдан қатъи назар ўз ҳокимиятини бошқасига бериш Афғонистондаги сиёсий лидерларга ётдир. Баъзи афғон лидерларининг бутун Афғонистон ҳудудини ўзига бўйсундириш ниятининг йўқлиги, уларнинг Афғонистонда кўплаб майда давлатлар юзага келишидан манфаатдорлигини англатмоқда. Аниқроғи, ҳозир ҳамма яхши биладики, Қобулдаги ҳукмронлик бутун Афғонистон устидан ҳукмронлик дегани эмас. Амалиёт ҳам буни тасдиқламоқда. Бу эса Афғонистондаги фуқаролар урушининг хорижий давлатлар таъсирида этник ва диний характерда ҳали узок давом этишини кўрсатиб турибди.

VI боб

Конфликтология муаммолари тизимида миллий-этник муносабатлар

1. Миллий-этник конфликт тушунчаси

Икки кутбли дунёдан кўп кутбли дунёга ўтиш умумжаҳон миқёсида ўта сиёсий кескинликларга барҳам берилишига қарамасдан, бугунги кунда бир қанча мураккаб муаммоларнинг янгича тусда вужудга келишига ҳам муҳит яратди. Бундай жараёнлар ижтимоий конфликтлар тизимида юқорида биз кўриб ўтган диний муаммолардан ташқари, этник характердаги муаммоларда ҳам яққол кўзга ташланади. Негаки бугунги кўп кутбли дунё шароитидаги этник муаммолар халқаро алоқаларнинг ўтган муҳим босқичлари - давлатларнинг босиб олиниши ёки давлатларнинг назорат доиралари учун кураш муҳити ҳукмрон бўлган давлатлардаги этник муаммолардан тубдан фарқ қилади. Қолаверса, бугунги янгиланаётган жамиятда ижтимоий ҳодисалар динамикасининг юксалаётганлиги ва миллий-этник жараёнларнинг интенсив ўзгараётганлигини ҳисобга олган ҳолда миллатлараро муносабатларга оид конфликтларни конфликтологиянинг муҳим бир йўналиши сифатида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Хўш, миллатлараро конфликтлар деганда нимани тушуниш керак?!

Бунинг учун энг аввало “этник умумийлик” ва “этнос” тушунчаларини таҳлил қилиш лозим, чунки улар ўзига хос жиддий услубий аҳамиятга эгадир. Фанда узоқ давом этиб келаётган мунозараларга қарамасдан “этник умумийлик” тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин: этник умумийлик - кишиларнинг жамоа бўлиб яшаш тарзининг тарихан вужудга келган ижтимоий гуруҳ шаклидир. Кишиларнинг бундай жамоаси табиий тарихий йўл билан унга мансуб кишиларнинг хоҳиш иродаларидан мустақил равишда қарор топади ва ривожланади. “Этник умумийликнинг” энг муҳим объектив хусусиятларидан бири этник мансубликнинг белги-

лари ҳисобланган - тил, урф-одатлар, анъаналар, динлар, этнос аъзоларининг маданий бирлиги, улар хулқ-атворларининг ўзига хос жihatларини ўзида акс эттиради.

“Этнос” нисбатан барқарор ривожланган, умумий тил ва маданиятга, шунингдек, бошқа шу сингари ўзини-ўзи англаш асосида бирлашган умумлашмалар(этнонимлар)га, эга бўлган муайян ҳудудда тарихан таркиб топган кишиларнинг барқарор жамоасидир. Мазкур таърифдан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин: этнос - кишиларнинг ҳар қандай жамоаси эмас, балки у шундай кишилар уюшмасини ундан бошқа шу сингари бирлашмалардан ўзини-ўзи англаши билан фарқ қиладиган кўриниши. Этнос ўзи мансуб бўлган мажмуавий бирлик номида ўзини аталиши билан ажралиб туради.

“Миллатлараро конфликтлар” тушунчаси дефинитив таърифланиши лозим, чунки у этнослар орасидаги тарихан таркиб топган зиддиятларнинг моҳиятини ва сабабларини аниқлашда жиддий амалий аҳамиятга эгадир.

Конфликтларни билиш доимо унда намоён бўлувчи зиддиятларнинг пайдо бўлиш сабабларини ўрганишни, бу зиддиятларнинг турларини ва муқобил шаклларини ўзига камраб олади. Шундай ҳам бўладики, конфликтга асос бўлиб келувчи зиддият ечилиши мумкин, аммо конфликт яширин ёки очик шаклда сақланиб қолаверади. Ва, аксинча, конфликт ҳал этилса ҳам зиддият қолаверади. Масалан, Грузия ва Абхазия ўртасидаги конфликт бостирилди, аммо Абхазиянинг автономия бўлиб чиқиш масаласи хануз муаммо сифатида қолмоқда. Арманистон ва Озарбайжон, Чеченистон ва Россия ҳукумати ўртасидаги муносабатларда ҳам шундай ҳолат рўй бермоқда.

Этник конфликтлар миллатлараро муносабатлар соҳасидаги зиддиятларнинг муайян бир ҳолати ва шакли сифатида намоён бўлади. Шу сабабли юқорида келтирилган вазиятлар асосида “конфликт” тушунчасининг моҳиятини қуйидагича таҳлил қилиш мумкин:

Миллатлараро конфликтлар - миллатлараро муносабатлар соҳасидаги, этник гуруҳлар ўртасидаги зиддиятларнинг аниқ мазмунини ва кишиларнинг хилма-хил шаклдаги ижтимоий хатти-ҳаракатларида намоён бўлувчи у ёки бу социал-сиёсий ё иқтисодий мазмундаги манфаатлари, мақсадлари ва

позицияларини акс эттирувчи мураккаб социал сиёсий ҳодисадир.

Миллатлараро конфликтлар икки ёки ундан ортиқ томонлар ўртасидаги социал муносабатларнинг инъикосидир. Бу муносабатлар ва уларнинг иштирокчилари ўртасидаги ўткир зиддиятлар мазкур конфликтда ўз аксини топади. Миллатлараро конфликтларнинг илдизида турли этник гуруҳлар ўртасидаги манфаатлар тафовути ётади. Кўпинча бу манфаатлар бир-бирига қарама-қарши йўналган бўлади. Бундай конфликтлар жумласига иқтисодий, социал, сиёсий, ҳудудий, ер-сув можароларини киритиш мумкин.

Мазкур конфликтлар ўзига хос муайян белгиларга эгадир. Бу белгилар конфликтларнинг бошқа турдаги конфликтлардан фарқ қилдирувчи хусусиятларини ифодалайди. Миллатлараро конфликтларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири уларнинг қутилмаганда тезда (портлаб) пайдо бўлиши ва ривожланишидир. Миллатлараро конфликтларда эса яширин равишда кечади. Бундай конфликтларни пайқаб олиш жуда қийин. Аммо этнослар муносабатлари ички кескинлашувининг ташқи намояна бўлиши, кўпинча, тез ўтувчан хусусият касб этади.

Кишиларга кенг миқёсда психологик таъсир кўрсатиш мақсадида вужудга келган зиддиятларга нисбатан нотўғри ахборот ва нотўғри йўналиш бериш, конфликт ташкилотчиларининг асл мақсадларини яшириш ва ниқоблаш каби ҳолатлар бундай конфликтлар учун хосдир.

Миллатлараро конфликтлар мавжуд куч ва воситалардан, халқаро ҳуқуқ нормаларида таъқиқланган усул ва воситалардан чегарасиз фойдаланиш оқибатида тинч аҳолига нисбатан зўравонлик қилиш, ҳатто геноцидга йўл қўйиш каби ўта кескин шаклларга ўсиб ўтиши мумкин. Бундай конфликтларда қуйидаги қонунга зид акциялар содир бўлади. Улар жумласига, террор, гаровга олиш, оммавий қиргин, талончилик, асирларга нисбатан шафқатсизлик каби гайриинсоний муносабатлар киради.

Миллатлараро конфликтларнинг амал қилишида, гарчи улар конфликтнинг дастлабки босқичида унинг вужудга келишига сабабчи бўлмаган бўлса ҳам, этнослар ўртасидаги анъанавий зиддиятлар яна жамланиши мумкин. Муноса-

батларнинг кескинлашуви оқибатида конфликтдан сўнгги синдром рўй берадики, у ҳолда гарчи конфликтни ҳал этишга эришилган бўлса ҳам конфликт бошқа йўналишга бурилиб, янги босқичда, (ўзгача сабабларга кўра) бошқа қатнашчилар иштирокида яна давом этиши мумкин.

Миллатлараро конфликтларнинг яна бир характерли хусусияти шундаки, бу конфликт фуқароларнинг конституцион ҳуқуқ ва эркинликларига хавф солувчи, ҳамда қонунга зид хатти-ҳаракатларга йўл очиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 141- моддаси). Миллий, ирқий ёки диний адоватни кўзгаш, аҳоли гуруҳларига миллий, ирқий, этник ёки диний белгиларига қараб уларни четлаш ёки камситиш жинойий фаолият ҳисобланади.

Миллатлараро конфликтларнинг яна бир хусусияти шундаки, унинг таъсир доираси миқдорлари мавжуд бўлиб, унга қараб конфликтнинг жамият учун хавфлилиқ миқёсини олдиндан чамалаш ва шунга қараб унинг ривожланиш кўламини башорат қилиш мумкин. Жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий тузумида конфликтлар даражаси, миқёси, кескинлиги, пайдо бўлиши соҳалари, қатнашчилар сони, интенсивлиги, томонларнинг ўзаро душманлик даражалари, жамиятдаги социал-сиёсий ва ахлоқий-психологик ҳолатнинг кескинлик вазияти билан бир-биридан фарқ қилади.

Конфликтнинг яна бир параметри жумласига унинг иштирокчилари, ташкилотчилари ёки ташаббускорларининг мақсади киради. Зеро, мақсад унга эришиш учун қандай воситани танлаш йўлини кўрсатади. Ундан ташқари, мақсад конфликтлашувчи томонларнинг манфаатларини белгиловчи компонентдир. Манфаат эса, ўз навбатида шаклланган ёки шаклланаётган мақсаддир. Конфликт иштирокчиларининг манфаат ва мақсадлари заминида конфликтнинг мазмуни акс этади.

Албатта, конфликтнинг ўзаро таъсирга киришувчи барча элементларини бир пайтнинг ўзида ҳисобга олиш қийин, лекин шунга қарамасдан унинг асосийларини эътиборда тутиш керак. Бунинг учун аввало мазкур белгиларнинг қатъий илмий асосланган тизимини тузиб чиқиш. уларнинг структуравий-функционал муносабатларидаги, миллатлараро конфликтларда тутган ўрнини аниқлаш зарур.

Конфликтнинг мазмунини белгилаш уни илмий тадқиқ этиш, мақсадга мувофиқ равишда бошқариш ва унга сиёсий баҳо бериш жиддий аҳамиятга эгадир. Конфликт мазмуни, бир томондан, миллатлараро конфликтларнинг табиати ва сабабини ўзида мужассамлаштиради, иккинчи томондан у конфликт иштирокчиларининг мақсадлари ва манфаатларида акс этади.

Конфликт мазмуни унинг структураси билан чамбарчас боғлиқ, улар бир-бири билан боғланган бўлиб, бир-бирини тақозо қилади. Конфликт структураси ўз ривожланишида конфликт мазмунига таъсир этибгина қолмасдан, уни ҳатто ўзгартириши ҳам мумкин. Бу қонуният эса конфликтларни бошқаришда алоҳида аҳамиятга эга.

Конфликт мазмуни кўпинча асосий зиддиятларни ҳал этиш усуллари белгилайди. Конфликтнинг структураси айнан шу конфликтгагина хос бўлган ўзига хос социал системадир. Бу системанинг элементларини эса иштирокчилар, сиёсий ва этник гуруҳлар, бирлашма ва ҳ.к.лар ташкил қилади. Конфликт структурасининг ҳар бир элементи мазкур конфликтга ўзига хос таъсир кўрсатади. Шунингдек, улар конфликтни ривожлантириш ва бошқаришга таъсир этиш кўлами ва самарадорлигига қараб ҳам турличадир.

Шундай қилиб, этник конфликтлар - муайян келиб чиқишга, мазмун ва шаклга, система ва структурага, миллатлараро муносабатлар соҳасидаги социал-сиёсий жараёнлар ривожланишида муайян босқичларга эга бўлган аниқ ходисалардир.

Яна бир мураккаб ва мунозарали масала конфликтларни фарқлаш ҳисобланади. Конфликтларни таънланган асосга кўра у ёки бу турга киритиш бўйича турлича ёндашишлар мавжуд. Конфликтларни ҳудудий тарқалиши бўйича локал ва минтақавий конфликтларга бўлинади. Локал конфликтларнинг кенгайиш радиуси, унинг иштирокчилари таъсир доирасининг кучсизлиги туфайли чекланган бўлади. Минтақавий конфликтлар эса катта кучга, салоҳиятга эга бўлиб жуда кенг миқёсда ёйилиш имкониятига эга бўлган ва турли шаклларда ифодаланадиган конфликтлардир.

Минтақавий конфликтларни БМТнинг собиқ Бош қотиби Бутрос Ғолий бошқачароқ таърифлайди. Унинг фикрича,

“совук уруш” даврида жаҳоннинг биполяр яъни, икки қутбли конфронтацияси даврида минтақавий конфликтлар ҳокимият учун глобал миқёсдаги курашнинг бир қисми сифатида намоён бўлади. Бундай конфликт иштирокчиларига қарама-қарши мафкура вакиллари сифатида қарашган. Бу конфликтларнинг географик ўрни эса уларнинг учинчи ҳукмрон давлат учун стратегик аҳамиятига қараб баҳоланар эди. Улар ўзида катта миқёсдаги ҳарбий интервенция хавфини сақлайди.

Шу билан биргаликда Бутрос Ғолий “минтақавий конфликт” атамасига янги таъриф бериш лозим деб ҳисоблайди, чунки уларнинг сони тобора кўпайиб, оқибатлари эса мураккаблашиб, ҳатто башорат қилиб бўлмас даражада чигаллашиб бормоқда.

Шунингдек, ноантагонистик (келиштириб бўладиган) ва антагонистик (келиштириб бўлмас) конфликтлар ҳам мавжуд. Ноантагонистик конфликтлар ўз вақтида ҳал этилмаса, улар антагонистик конфликтлар босқичига ўсиб ўтиши мумкин. Шу сингари мавҳум ва реал конфликтлар ҳам бўлади. Агар сиёсий ва ахлоқий таъсир этиш мақсадида конфликт ҳолати имитация қилинса, бундай конфликт мавҳум конфликт дейлади. Реал конфликтларда эса конфликт иштирокчилари реал вазиятдаги шарт-шароитларни англаб, уларни ўз онгида икк эттирган ҳолда бу можарода қатнашади.

Испаниялик политолог Л.С.Санестебан икки хил турдаги конфликтларни бир-биридан фарқ қилишни тавсия этади: “Жамият асосларига путур етказмайдиган ва унинг иштирокчилари бу конфликтни счиш учун мазкур социал системи бутунлай ўзгартириш керак эмас деб ҳисоблайдиган ва жамиятни тубдан ўзгартиришни талаб қиладиган конфликтлар мавжуд”.

Н.Косолаповнинг фикрича, конфликтларни фарқлаш асосида табиий жараён ётиши керак. Шунингдек, субъектлар орасидаги ҳар қандай хатти-ҳаракатлар, уларнинг характери ва бу омилларда конфликтнинг тутган ўрни масалалари ҳисобга олиниши лозим.

Конфликтлар ички (давлат ичидаги) ва ташқи (давлатлараро) конфликтлар сифатида ҳам фарқланадилар. БМТнинг маълумотларига кўра дунёда давлатларнинг ичида миллатлараро конфликтлар кўпроқ ёйилган бўлади. Бундай конфликтлар

миллатлараро муносабатларнинг тўғри бошқарилмаганлиги ва шу соҳадаги муаммоларнинг ҳал қилинмаганлигидан келиб чиққандир.

Конфликтлар социал структураларни қисман қамраб олиши мумкин, бундай конфликтлар жужий конфликтлар дейилади, аммо улар ҳам муайян шарт-шароитларда умумий конфликтларга ўсиб ўтиши мумкин. Бундан ташқари, очик ва яширин, тинч ва куч ишлатиладиган конфликтлар ҳам бўлиши мумкин. Баъзида улар тинч ҳолдаги мулоқотлар даражасидан очик тўқнашув даражасигача бўлган ораликда ўзгариб туради.

Баён этилган конфликт турларини аниқлашга қаратилган ёндашувлардан миллатлараро конфликтларни ажратишда ҳам фойдаланиш мумкин. Аммо реал социал воқеликда, амалиётда фақат битта конфликт туригагина мансуб бўладиган бирорта ҳам конфликт учрамайди. Миллатлараро конфликтларни таҳлил этишдан шу нарса маълумки, конфликтлар айна бир вақтда ҳам очик, ҳам зўрликка асосланган ва табиийки, антагонистик бўлади. Яна шуни ҳам инобатга олиш лозимки, конфликт иштирокчилари мавжуд социал-сиёсий системани ўзгартиришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйишмайди.

Улар сиёсий ҳуқуқларини кенгайтириш, хусусан, қонун чиқарувчи органларда этносларнинг сонларига мутаносиб равишда ўринлар ажратиш каби мақсадларни илгари сурадилар. Шундай ҳолат 70- йилларда Белгияда бўлиб ўтган эди.

Бу муаммолар узил-кесил ҳал қилинмаганлигига қарамай, шундай ҳулоса чиқаришга ҳақлимиз: миллатлараро конфликт турини белгилаш учун мазкур конфликтнинг социал-сиёсий табиати ва мазмуни дастлабки асос ва мезон бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, қуйидаги конфликт турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- сиёсий-ҳуқуқий конфликтлар, улар ҳал этилмаган ва ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинмаган сиёсий муаммолар асосида вужудга келади. Масалан, Россия ва Чеченистон ўртасидаги конфликт. Бу конфликтда бир томондан Россиянинг федерацияни сақлаб қолиш манфаати ва иккинчи томондан Чеченистоннинг ажралиб чиқиш ва ўз суверенлигини, мустақиллигини ҳимоя қилиш манфаати ётади;

- муайян ҳудуддаги жойни бир давлатдан бошқа халққа олиб бериш ёки бу жойдаги бошқа этноснинг ҳуқуқларини тан олдириш билан боғлиқ бўлган ҳудудий этник конфликтлар;

- бошқа жойга кўчириб юборилган, депортация қилинган халқлар билан туб жой аҳолиси ўртасидаги конфликтлар, масалан Фарғона ҳодисалари;

- турли хил динларга мансуб бўлган аҳолига эга бўлган жойдаги кишилар гуруҳи ўртасидаги этноконфессионал конфликтлар. Буни, Ливанда мусулмонлар ва христианлар ўртасидаги конфликт мисолида кўриш мумкин;

- кланлараро (уруғ-аймоқлараро) этник конфликтлар, бу Тожикистон, Конгода(Киншасада)ги ҳокимият учун турли уруғ-аймоқлар вакиллариининг кураши бунинг мисолидир.

Юқорида номлари зикр этилган конфликтлардан ташқари жамиятда, унинг элитаси, аслзодалар ва жамиятнинг бошқа қатламлари ўртасидаги, турли хил сиёсий элиталар ўртасидаги конфликтлар ҳам борки, уларда баъзан умумий мақсад бирлиги бўлишига қарамасдан, айрим конкрет масалалар хусусида улар орасида кескин кураш боради. Албатта, бу конфликтлар бир сиёсий муҳитда рўй берса-да, лекин уларнинг ҳудудий, иқтисодий, диний ва бошқа манфаатларининг бир-бирига тубдан мос келмаслиги ҳамда келиштириб бўлмаслиги уларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Табиийки, конфликтнинг ҳар қандай тури ҳам “соф” ҳолда жуда камдан-кам учрайди, улар асосан бирлашиб кетган бўлади. Бир конфликтнинг ўзи айни пайтда юқорида айтилган икки ёки ундан ортиқ конфликтларнинг белгиларини ўзида қамраб олади. Кўпинча, бир турдаги конфликт бошқа турдаги конфликтга ўтиши мумкин. Конфликтнинг турини тўғри тавсифлаш, яъни квалификациялаш унинг вужудга келиш сабабларини, табиатини, мазмуни ва структурасини тўғри аниқлаш жуда катта аҳамиятга эгадир.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги(МДХ)нинг айрим минтақаларида рўй берган ҳодисалар ҳақидаги маълумотларнинг таҳлили натижасида, миллатлараро конфликтларнинг қуйидаги шаклларида аниқланди:

- ҳокимият органлари томонидан расмий равишда рухсат берилмаган норозилик митинглари, намойишлар ва юриш-

лар ўтказиш, рақиб томонга у ёки бу масала бўйича муайян талаблар қўйиш;

- у ёки бу масала бўйича ён беришга мажбур қилиш мақсадида иқтисодий чоралар кўриш, масалан, ўзга этник гуруҳ вакилларига нисбатан иқтисодий блокадалар (қамаллар) ўрнатиш;

- ҳаракатланиш эркинлигига гов қўйиш, ҳарбий кучлар воситасида муайян этнос вакиллари яшаш жойларидан қувиб чиқаришга интилиш. Бундай ҳолат Жанубий Осетия аҳолисига нисбатан Грузия томонидан қўлланилган;

- у ёки бу миллатга мансуб бўлган фуқароларнинг оммавий равишда бошқа жойга кетишига руҳсат беришга мажбур қилувчи талаблар қўйиш;

- оммавий безорилик ва бошқа шу сингари жамиятга қарши хатти-ҳаракатларни амалга ошириш. (Бу ҳаракатлар оммавий тартибсизликларни вужудга келтиради. Фарғонада, Ўш вилоятида рўй берган ҳодисалар бунга мисол бўла олади;

- диндорларнинг экстремистик кайфиятдаги қисми ниқоби остида ягона Ислом давлати ўрнатиш зарурлиги ҳақидаги талаблар билан чиқишларини уюштириш;

- этнослар ўртасида вужудга келган зиддиятларни энг кескин ва ҳаддан ошган шаклда ечиш усули қуролли конфликтлардир. Ушбу ўринда Арманистон-Озарбайжон ва Грузия-Абхазия ўртасидаги қуролли тўқнашувларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Юқорида санаб ўтилган конфликтлар ҳам мустақил ҳам комплекс ҳолда намоён бўлиши мумкин. Аммо бу ҳолатда айрим кишилар ёки этник гуруҳлар ўртасида турмушдаги маиший заминда вужудга келадиган конфликтлар билан миллатлараро конфликтларни аралаштириб юбориш ёки айнанлаштириш керак эмас. Тўғри, мазкур конфликтлар маиший аҳволдаги ечилмаган муаммолар замиридан ҳам ўсиб чиқиши мумкин.

Яққол антагонистик ва конфронтацион характерларда намоён бўлган миллатлараро конфликтлар зўравонлик, шунингдек мақсадга ҳарбий йўл билан эришиш сингари кескин шаклларга ўсиб ўтиши мумкин. Зўрлик, сиёсий, социал, иқтисодий омиллар билан биргаликда психологик омилга ҳам эгадир. Бунга мисол тариқасида гаровга олиш,

террористик акциялар ўтказиш кабиларни кўрсатиши мумкин, бундай акциялар сиёсий арбобларни, тинчликни қарор топтирувчи структуралар вакилларини ўзгартириш сингари конкрет мақсадларни эмас балки, аҳолини қўрқитиш, омма орасида дахшат ва ваҳима уругларини сочишни кўзлайди. Будённовскда гаровга олинганларни қўлга олиш ва уларни озод қилишга интилиш сиёсий масалаларни ечишда зўравонликдан фойдаланилганлиги бунга яққол мисол бўла олади.

Зўрлик - бир ёки бир қанча шахснинг бошқа бир шахс ёки бир қанча шахсларни оилада, ҳукмдорда, сиёсатда, давлатда, гуруҳда, элитада, синфда, ҳукмрон миллат ва миллий гуруҳларда ўз тазйиқ остига олиш ва ўз манфаати йўлида уларга зулм ўтказишидир. Зўрлик бу, қонунга қарши, демократияга қарши бўлган ва кишиларнинг эркинликларини чегараловчи ноинсоний ҳаракатдир.

2. Миллатлараро конфликтларнинг сабаблари

Конфликтларнинг сабаблари ва уларнинг олдини олиш йўллари, шунингдек, ривожланиш босқичларини таҳлил ва тасниф этиш ҳамда улардан тегишли хулосалар чиқариш ҳозирги шароитда алоҳида аҳамиятга эга бўлган муҳим масаладир.

Конфликтларнинг сабабларини англаш уларнинг шаклланиш механизмларини таҳлил этиш учун назарий аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, балки шундай вазиятларнинг ички ва ташқи сабабларини фарқлаш, уларни бартараф этишга жиддий ёндашиш имконини берганлиги туфайли ҳам муҳим.

Миллатлараро конфликтларнинг сабаблари жуда кенг доирада бўлиб, этник мунозаралар, социал-иқтисодий тенгсизликлардан тортиб, мафкуравий рақобатгача ва ҳатто ҳокимият учун очикдан-очик курашгача бўлган ҳодисаларни ўзига қамраб олади. Конфликтларни вужудга келтирувчи кўпгина тарихий, иқтисодий, географик ва экологик омиллар кейинчалик ҳам сақланиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Конфликтларнинг сабабларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф этиш учун тегишли чоралар кўриш жамиятда

барқарорликни сақлашнинг муҳим омилidir. Конфликтларга мойил бўлган ҳудуд аҳолисининг социал-иқтисодий, сиёсий ва миллий хусусиятларини ўрганиш миллатлараро конфликтларни илк куртаклари кўринишиданок олдини олишга, пишиб етилаётган қарама-қарши вазиятнинг кескин конфликтга ўсиб ўтишига йўл қўймасликка ёрдам беради. Бундай тенденцияларни, конфликтнинг шаклланиш механизмини билиш жамиятга қарши оммавий ҳаракатларнинг шаклланишига асос ва сабаб бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган вазиятларни оқилона бартараф этиш йўллари аниқлаш ва социал-этниқ кескинликнинг юзага келишига йўл қўймаслик имконини беради.

Ҳар бир муайян конфликтнинг тарихий манба, миллий-психологик хусусият, у ёки бу этнос менталитетининг ўзигагина хос бўлганлиги учун миллатлараро конфликтлар сабаби классификациясини тавсия қилиш мумкин эмаслиги, аниқдир. Шунинг учун ҳам конфликтни вужудга келтирувчи ҳар бир сабаб ўз мазмунига кўра конкретдир.

Миллатлараро конфликтлар энг аввало миллатлараро муносабатларнинг ҳолатини акс эттирса-да, уларни баҳолашнинг ўзига хос мезонидир. Миллатлараро муносабатлар - ижтимоий муносабатларнинг энг нозик, сезгир ва тез жароҳатланувчи, тури, кўпинча у қутилмаган ўзгаришларга учраши мумкин. Айнан шу муносабатлар ўзига хос миллий манфаатларни адекват ёки ноадекват акс эттирувчи турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларининг тўқнашуви соҳасини белгилайди. М.С.Юнусовнинг фикрича, миллатларнинг иқтисодий, социал ва маданий қадриятларини тақсимлаш ва истеъмол қилиш, тили, маданияти, анъаналари, одат ва маросимларини ривожлантириш билан боглик, ўзларига хос бўлган манфаатларининг қондирилиши бўйича ўзаро таъсир жараёнини ифодаловчи миллий муносабатлар моҳиятидан келиб чиқади. Бундан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин: миллатлараро конфликтларнинг сабабларини аниқлашнинг методологик асоси миллий манфаатлардир. Уларнинг зиддиятга киришган ҳолатига қараб, конфликттолди вазият шаклланишининг бошлангич босқичини аниқлаш мумкин. Демак, миллатлараро конфликтларнинг сабабларини турлашнинг асоси сифатида миллий манфаатларни ҳисоблаш мумкин.

Бу конфликтлар - тасодифий ҳодисалар эмас, балки улар чуқур тарихий жараёнларни акс эттиради. Шу туфайли конфликтларнинг сабабларини таҳлил этишда тарихий омилни ҳисобга олмаслик асло мумкин эмас. Постсовет худудида вужудга келган этносоциал мураккабликларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

1918 йиллардан бошлаб, Россияда сиёсий раҳбарлар ва партия йўлбошчилари орасида миллий муаммоларга тор, догматик социал-синфий ёндашиш мавжуд эди. Бундай қарашларда реал воқелик талаблари зўр бериб инкор қилиниб келинди. Иттифок таркибида миллий-маданий автономиялар тузиш ҳақидаги гоялар ҳам шу туфайли унутилиб, расман федератив деб эълон қилинган давлат моҳияти жиҳатидан қатъий марказлашган бошқарувга асосланган унитар давлат бўлиб қолаверди. Бу охир-оқибатда мамлакатда тоталитар режимнинг ўрнатилишига, иттифокдош республикаларнинг автономлашуви у ёқда турсин, ҳатто улар мустақилликларининг чекланишига олиб келди.

Узоқ вақтлар мобайнида мантиққа ва тарихий далилларга зид равишда, турли этносларни ташкил этувчи кишилар онгида ва этносоциал жараёнларда рўй бераётган ўзгаришлар ҳақида лом-мим дейилмади.

Ўз вақтида ечимини қутаётган миллий муаммолар куч ишлатиш воситасида тинчтилди, миллий муносабатларнинг аҳволи эса шу қадар сиёсатлаштирилиб ва мафқуралаштирилиб баҳоландики, оқибатда уларнинг ҳолатига реал воқеликка губдан зид бўлган тус берилди.

Шундай қилиб, постсовет худудидаги миллий муаммолар, кескинлашувининг асосий ва жиддий сабабларидан бири, бу миллатлараро муносабатлар соҳасидаги йўл қўйилган хатолар ва бузилишлар ҳисобланади. Бундай ишларнинг энг қўпол ва огир шакллари жумласига бутун бошли халқларга нисбатан 30-50 йилларда қўлланилган оммавий қатағонларни киритиш мумкин. Бу ерда гап ўн минглаб, юз минглаб аҳолиси бўлган бутун бошли этник гуруҳлар ва халқларни бир жойдан бошқа жойга мажбуран депортация қилиниши, кўчирилиши ҳақида бормоқда. Бундайлар ичида корейс, немис, чечен, татар, латиш, украин ва бошқа халқ вакиллари бор эдики,

уларни Сибир, Ўрта Осиё, Урал ва собиқ СССР Европа қисмининг шимолий районларига кўчиришди.

Бу ҳам етмаганидек, иккинчи жаҳон уруши даврида бир қанча халқларнинг, Волга бўйи немисларининг, қалмоқлар, чеченлар, ингушлар, қорачойлар, болгарларнинг миллий давлатчилиги, ҳамда аҳолисининг бешдан бирини қрим татарлари ташкил қилган Қрим АССР тугатилди.

СССР Халқ комиссарлари Совети қошида бундай кўчиришларни уюштириш, ташкил этиш учун махсус кўчирма бошқармаси ташкил этилди, ҳамда бу ишларни амалга ошириш НКВД зиммасига юкланди. Бунинг устига, бундай кўчиришларнинг сабаби, реал воқеликка мос келмас, атайин ўйлаб чиқарилганлиги шундоқ кўриниб турар, соғлом ақлни лол қолдирувчи ишлар эди. Аҳолини мажбуран кўчиришда уларга фақатгина энг кам микдорда зарурий нарсаларнигина олишга ижозат берилар эди. Янги жойларда эса кўчирилганлар учун, уларнинг фуқаролик ҳуқуқи ва эркинликларини чекловчи алоҳида режим ўрнатилган эди. Вазият ўта қалтис тус ола боради, яъни кўчирилганларнинг кўпчилиги бу янгича шароитларга мослашмаган, уларнинг кўплари, ҳатто, кўчиб бориш пайтида йўлдаги қийинчиликлардан, овқат стишмаслиги, очликдан қирила боришарди. Кўчирилганлар орасида кексалар ва гўдаклар, айникса, кўпроқ нобуд бўлишди. Шундай қилиб, кўчиб борганлар орасида ўлим микдори кучайиб кетди.

Боз устига бундай ҳолат депортация қилинганлар кўчирилган жойида мураккаб социал вазият, маҳаллий халқлар билан уларнинг орасида миллатлараро низо чиқишига асос бўларди. Бу ҳақда СССР Халқ комиссарлар Советининг 1938 йил 5 январда қабул қилган “Ўзбекистон ССРга кўчирилган корейсларнинг хўжалик ишлари билан шуғулланиши бўйича тадбирлар” ҳақидаги қарорининг мазмуни билан танишиш кифоя. Мазкур қарорнинг 3 бандида шундай деб ёзилган: “СССР Наркомземига қуйидаги мажбурият юклансин: Ўрта Чирчиқ районидаги шоли совхози ва Стрелков номли пахта совхози тугатилсин ва уларнинг ери корейс совхозларига берилсин. Шунингдек, “Пятилетка” пахтачилик совхозидан 1700 гектар ер ажратиб олиниб, улар ҳам корейс совхозларига топширилсин... Тугатилган совхозларнинг барча қури-

лишлари, совхоз буюмлари, моллар, уруғлар ва барча мулклари корейс совхозларига олиб берилсин”. Собиқ СССР олий давлат органларининг бундай хатти-ҳаракатлари ва қарорлари маҳаллий аҳолининг онги ва кайфиятига салбий таъсир этмай қолмасди, албатта.

Тоталитар система халқларни мажбуран депортация қилиш орқали ўз бошқариш режасини мустаҳкамлашга интилди, бу интилиш планли асосда олиб борилиб, ҳатто давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Масалан, 1937 йилнинг 21 августида СССР Халқ комиссарлар Совети ва ВКП(Б) МКнинг “Корейс халқини Узоқ Шарқ ўлкасининг чегара районларидан кўчириш ҳақидаги” №1428-326 қарори қабул қилинди. Мазкур қарорга биноан корейс халқи Қозоғистон ва Ўзбекистонга, қисман, Қирғизистонга, Астрахан ва Сталинград вилоятларига кўчирилиши лозим эди.

Мазкур қарорда бу гадбирни зудлик билан амалга ошириш ва 1938 йил 1 январигача якунлаш ҳақида кескин шаклдаги кўрсатма бор эди. Шунингдек, қарорда кўчиришнинг бориши ҳақида, кўчирилганлар сони ва қанча киши кўчиб келганлиги ҳақидаги маълумотларни ҳар 10 кунда телеграф орқали ҳабар қилиб туриш талаб қилинган эди. 30 йилларнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга мажбуран депортация қилинган корейслар сони 175 мингдан ошган эди.

Расмий ҳокимият органлари бу акцияни СССР билан Япония орасида вужудга келган зиддиятлар туфайли амалга оширилди, деб изоҳлашарди. Гўёки Узоқ Шарқнинг Япония томонидан босиб олиниш хавфи бўлганлиги сабабли чегараларни мустаҳкамлаш учун бундай чора кўриш зарур эди. Бу тезисни далиллаш учун корейс аҳолисига нисбатан, уларни жосусликда, сотқинликда, душманга ёлланганликда айблаш ва шубҳа қилиниши атайлаб бўрттириб кўрсатилди.

Волга бўйида яшовчи немис аҳолиси бошига ҳам шундай қисмат тушди. Уларни СССР ХКС ва ВКП (б) МКнинг 1941 йилнинг 12 августида қабул қилинган 2060-935с сонли қарорига асосан қувгин қилишди. Немислардан ҳаммаси бўлиб 1209430 киши қувгинга учради, уларнинг аксарияти яъни, 500 мингга яқини Қозоғистонга кўчирилди. Мазкур қарорни қонуний тус бериш мақсадида 1941 йил 28 августида СССР Олий Советининг “Волга бўйи районларида яшовчи немис

ларни кўчириш ҳақида” деб аталган №21-160 сонли Фармони эълон қилинди. Бу фармонда ҳарбий органларнинг Германиядан олган маълумотларига қараганда гўёки Волга бўйи районларида минглаб, ўн минглаб жосуслар ва кўпоровчилар бўлиб улар мазкур жойларда портлашлар содир этишга тайёрланаётган эмиш деган фикр асоссиз равишда илгари сурилган эди. Гўёки, шу сабабли барча немис аҳолисини бошқа жойга кўчириш лозим деб топилган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, кўчирилган немисларга қўйилган ҳуқуқий чекланишлар 1955 йилдагина олиб ташланди, 1964 йилга келиб улар маъмурий кузатувдан озод қилинди, келган жойларига қайтиб кетиш ҳуқуқини эса немислар 1972 йилдагина қўлга киритишди.

1944 йилнинг май ойига келиб қрим татарларидан (ўша пайтда қримда 218 минг киши яшаган) 180014 кишини кўчириш иши якунланди. Бундан ташқари Қримда яшовчи греклар, арманлар, Грузия ССР нинг чегара районларида яшовчи курдлар ҳам кўчирилган.

СССР НКВДси нинг махсус кўчирув бўлими маълумотномасига қараганда, 1946 йилнинг октябрида махсус кўчирилган жойларда яшовчилар 2463940 кишидан иборат бўлиб, улардан 655.674таси эркаклар, 829084таси аёллар, 979182таси эса 16 ёшгача бўлган болаларни ташкил қилган.

Бугунги кунда илмий истеъмолга киритилаётган янгидан-янги архив маълумотлари И.Сталин миллий сиёсатининг нафақат мамлакат олий ҳокимият органлари, балки мамлакатнинг кўпчилик аҳолисига нисбатан репрессив хусусиятини фoш этишга кўмаклашади. Бундай мажбуран кўчиришларни “айрим ишчи кучи етишмаётган жойларни иқтисодий жиҳатдан ўзлаштириш”, деган тезисга асосланиб “оқлаш”га интилишган. 1927 йил март ойида кўчиришлар иши бўйича ўтган I Бугунроссия кенгашида СССР Марказқўми Президиуми кўрсатмасига ишора қилиниб, “Кўчириш тадбирлари асосан Узок Шарқ, Сахалин, Сибирь ва бошқа районларнинг аҳолисини кўпайтиришга йўналтирилиши лозим”, - деб қайд этилди.

Бу тадбир айниқса, коллективлаштириш даврида кенг қулоч ёйди. 1931 йилнинг 1 феввалида СССР СНК ва ЦИК “Ўлка (вилоят) ижроия комитетлари ва автоном респуб-

ликалар ҳукуматларига кулоқларни яхлит коллективлашган жойлардан кўчириб юбориш ҳукуқини бериш” ҳақида қарор қабул қилган, бунинг оқибатида 1932 йилга келиб, депортация қилинганлар сони 3,4 млн. кишига етди.

Бу билан бир қаторда планли равишда вилоятлараро ва республикалар ичида кўчиришлар амалга оширилган. Бу асосан СССР худудида II жаҳон уруши даврида ҳарбий ҳаракатларнинг бошланиши билан айрим районларни “ишончсиз” кишилардан “тозалаш” баҳонасида янада кучайди. “Анти-советчи”, “бегоналар”, “шубҳалилар”, “давлатга хавfli ун-сурлар” ва бошқалар қувгин қилинди.

1937-1939 йилларда қонунчиликнинг қўпол равишда бузилиши оқибатида қарийб барча иттифокдош республикалар жиддий зарар кўришди. Сталин шахсига сизиниш йиллари Ўзбекистон халқлари ҳаётида оғир жароҳат қолдирди. Фақат 1937 йилдан 1939 йилгача Ўзбекистон ССР НКВД “учлик”лари 41 минг кишини қўлга олди, улардан 37 мингдан ортиқ киши жазоланди, 6 910 киши отилди, 1939-1953 йиллар ичида 61 799 киши қўлга олинган, улардан 56 112 киши турли муддатларга қамалган, 7 100 киши отилган.

Миллатлараро конфликтларнинг сабабларидан бири миллатчиликнинг намоён бўлиши ва шовинизмдир. Ўтмишдаги аразлар билан алангаланган миллатчиликнинг авж олиши тезда агрессив тус олади, бу серблар ва хорватлар ўртасидаги конфликтда яққол намоён бўлди.

Шуни ҳам эътиборда тутиш лозимки, этник хусусиятларнинг бир ёклама бўрттириб кўрсатилиши, гарчи этноцентризмнинг гносеологик илдизлари бўлишига қарамасдан ҳам ўзича миллатчиликни тугдиравермайди. Бошқа миллатларга нисбатан нописандлик билан қарашда, уларни камситиш, уларга нисбатан мурасасиз бўлиш ва ишончсизлик билан қараш бир халқнинг бошқа халқдан афзаллигини таъкидлаш, ўз миллатини удуглаш, миллий адоват ва ирқчилик руҳиятини қўзғатиш каби ноинсоний ҳаракатларда миллатчилик сиёсати, дунёқараши, мафқураси ва психологияси шаклланади. Баъзи ҳолларда эса миллатчилик диний заминга таяниб келади. Диний устуворликни таъкидловчи бундай миллатчилик клерикал миллатчилик деб аталади.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов миллатчиликни

Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлигига раҳна солувчи жиддий таҳдидлардан бири, деб қарар экан, шундай дейди: “Ҳозирги замон тарихи шуни яққол кўрсатмоқдаки, ўзларининг сиёсий ва бошқа мақсадлари йўлида миллий масалани дастак қилиб олишга интиладиган кучлар, энг аввало, одамларни юксак даражада сафарбар этадиган ҳиссиётларга умид боғлайдилар. Кейинчалик уларни ҳар қандай сиёсий донишмандлик ва соғлом фикрни инкор этадиган жангари тажовузкорлик йўлига буриб юбориш мумкин, деб ўйлайдилар”.

Инглиз тарихчиси А.Тойнби миллатчилик - дунёдаги энг кучли мафкурадир, агар миллий манфаатлар конфликт пайдо бўлса, бошқа ҳеч бир мафкура миллатчиликка қарши тура олмайди, деб ёзган. Умуман олганда, миллатчилик кўпқиррали ва турли хил комбинацияларда ва турлича шаклларда учрайди: анъанавий, диний, этномаданий концепцияларга (панисламизм, панславянизм, пантуркизм, панарабизм, панроманизм, панамериканизм, негритюд ва бошқалар).

Миллатчиликнинг яна бир хавfli томони шундаки, у улуг ҳокимиятчилик шовинизмига, иркчилик ва фашизм сингари сиёсий фанатизмнинг ўсиб чиқишига энг қулай замин бўлиб хизмат қилиши мумкин. Америкалик профессор Фрэнсис Фукуяма ёзганидек, “дунёдаги аксарият миллатчилик ҳаракатлари ўз сиёсий дастурларига эга бўлмай, бирор аниқ-равшан социал-иқтисодий ташкилий режани илгари сурмай, қандайдир бошқа кишилар гуруҳидан мустақил бўлишга салбий интилиш билан чекланишади”.

Шу муносабат билан собиқ СССРда миллий ўзликни англашнинг ўсишини миллатчиликнинг намоён бўлиши деб талқин этилган бошқа бир ҳолатни эсга олайлик. Ўша даврда тоталитар режим халқларнинг ижтимоий ҳаётидаги “барча-барча”ни иқтисод, маданият, санъат, ҳаёт тарзи ва бошқа кўп жиҳатларини унификация қилиш, яъни ягоналаштириш ишини амалда қўллай бошлаган эди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъқидлаганидек, бу ҳол маънавий соҳага катта талофат етказди. Ун йиллар мобайнида тор синфий ёндашиш билан социалистик реализм концепциясининг, ҳар бир халқда ягона совет маданияти ва миллий маданиятдек икки хил

маданият бўлиши ҳақидаги назариянинг ҳукмронлик қилиши шундай мафкуравий замин яратдики, ундан бир хил тарздаги ҳаёт, бир хилда фикрлаш, бир хилда маданий рух сингари зерикарли бир хиллик ва миллий маданиятларни писанд қилмасликдек дард униб чиқди. Йиллар мобайнида “душманлик руҳидаги синфий маданият билан” курашиш шиори остида маданият ва санъатнинг анъанавий шакл ва жанрлари уриб чиқарилди. Ўзбек маданияти ва адабиётининг энг илғор намояндалари антисовет руҳидаги ижоди намунаси деган тамға остида қувгин қилинди, йўқотилди.

Унификациялашга интилиш одати ўша пайтда миллий ўзликни англашнинг ҳар қандай ўсишига, миллий маданиятга алоҳида эътибор беришнинг ҳар қандай кўринишига нисбатан салбий муносабат билан биргаликда олиб бориларди. Бундай одат кўпинча нафақат ижодий зиёлилар вакиллари, балки айрим маҳаллий ҳокимият раҳбарларини ҳам очикдан-очик “миллатчиликда”, “сиёсий хушёрликни йўқотганликда” айб-лашга айланиб кетарди. Шу сабабли мустақил Ўзбекистон халқи миллий ўзлигининг равнақи кўп ҳолларда ўтмишда бўлиб ўтган миллий ҳаёт, миллий сиёсат соҳасидаги чекинишларга ва кўпол хатоларга нисбатан норозилик сифатида намоён бўлар эди.

Ҳозирги даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки, жаҳон халқларининг ҳам моддий, ҳам маънавий ҳаёти тобора байналминаллашиб бориши, ҳамма жойда этник ўзликни англаш билан, уйғунлашиб бормокда.

Миллатлараро конфликтларнинг таҳлили ҳар бир конфликтнинг заминиде демографик, тарихий ва географик омиллар мавжудлигини кўрсатади. Шу билан биргаликда ўтмиш ва келажакнинг нисбатини аниқлаш зарур, чунки, этник конфликтларнинг кечишида кўпинча халқларнинг тарихан кўчирилиши натижасида вужудга келган сиёсий давлатнинг миллий давлатчилик тузилишини аниқлашда йўл қўйилган анъанавий зиддиятлар, хато ва камчиликлар қайта жонланиши мумкин.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида “Бундай шароитда Марказий Осиёнинг

хамма давлатларида турлича нисбатларда яшаётган, турли соҳаларда ва турли даражаларда кўп асрлардан бери таркиб топган, тарихий ўзаро алоқалари намоён бўлиб турган асосий этносларнинг жойлашиш хусусиятини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Минтақадаги ҳар бир давлат этник жиҳатдан ранг-баранг бўлгани сабабли, ҳар қандай танглик кескинлашиб, кўшни мамлакатлар фуқаролари ўртасидаги тотувлик ва барқарорликка путур етказди” дейди.

Миллий гуруҳларнинг ҳозирги тақсимланиши шундан далолат берадики, Ўрта Осиёда миллий белгиси бўйича давлат тузиш анъанаси бўлмаган. Ўрта Осиёда Россия колонизациясигача бўлган даврда давлатчилик ёки сулолалар белгиси бўйича (Қорахонийлар, Темурийлар, Шайбонийлар), ёки ҳудудий белги бўйича (Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари) бўйича шаклланган эди. Ўрта Осиё республикалари ўртасида 20 йилларда чегараларни белгилаш пайтида вазият янада мураккаблашди, чунки бундай чегараланишлар этник группалар ва халқларнинг ҳудудий жойлашувига ҳар доим ҳам мос келвермас эди. Умуман олганда, Ўрта осийлик миллат вакиллари кўпчилиги ўзи яшаётган Республиканинг чегарасидан ташқарида қолиб кетишди. Натижада, кўпчилик туб жой аҳолиси ўз ота-боболари ўтган тупроғда яшаётган бўлишига қарамасдан кам сонли миллат вакилига айланиб қолишди. Масалан, кўшни Тожикистонда 1 млн. 200 минг, Қирғизистонда - 332 минг, Туркманистонда - 317 минг ўзбек миллатига мансуб аҳоли яшайди. Ўз навбатида Ўзбекистонда - 933 минг тожик, 808 минг қозок, 175 минг қирғиз ва 322 минг туркман миллатига мансуб аҳоли яшайди.

Миллатлараро конфликтларнинг сабабларидан яна бири жамиятнинг Хиндистондагидек касталар (алоҳида гуруҳлар) бўйича қатламларга ажралиб кетганлигидадир. Юртимизда жамиятнинг касталар бўйича табақаланиши жуда қадимдан шаклланган эди. Қадимги Далварзинтепа харобаларидан топилган археологик қазилмалар ҳам Марказий Осиё ҳудудида қадимги буддавий монастирлар бўлганлигидан ва халқнинг турли хил социал қатламларга ажралганлигидан далолат беради. Шунингдек, энг қадимги минг йиллар мобайнида халқнинг онгига сингиб кетган диний урф-одатлар ва анъаналар ҳозирги кунгача ҳам халқнинг кундалик ҳаётида сақланиб

келмоқда. Бундай одатлар ичида халқнинг касталарга ажралиши ҳам бор, улар давлатнинг сиёсий, социал-иқтисодий ҳаётига таъсир этмасдан қолмайди.

Ҳиндистондаги вазиятга қайтайлик. Ҳиндистонда бугунги кунда шундай бир мураккаб диний-этноик вазият қарор топганки, у билан боғлиқ бўлган сиёсий муаммолар мамлакат ичидаги вазиятга жиддий барқарорликни издан чиқарувчи таъсир кўрсатмоқда. Айниқса, Ҳиндистоннинг шимоли-Шарқда жойлашган Ассам штатида вазият анча оғир бўлиб, миллатчилар гуруҳининг, фаолияти кескин кучайиб бормоқда. Мамлакатнинг гарбида жойлашган Гужарат штатида касталараро зиддиятларга боғлиқ ҳаракатлар, шимолида - Жамма ва Кашмир штатларида эса жамоалараро можаролар авжига чиқмоқда. Панжоб штатида сикх сепаратистлари давом эттираётган мураккаб вазият ҳамон сақланмоқда. Улар ўнлаб террористик актларни амалга оширишмоқда. Ҳиндистоннинг собиқ бош вазири Индира Гандининг ўлдирилиши ҳам сикх сепаратистлари томонидан ташкил этилган.

Этноик конфликтларнинг сабабларидан бири кланлар ўртасидаги ҳокимият учун курашда намоён бўлади. Тожикистон, Африка, Жанубий-Шарқий Осиё ва бошқа минтақалардаги ёш давлатларда ана шундай ҳол рўй бермоқда. Африка мамлакатларида қабилалараро кураш - трайбализм кўринишида намоён бўлиб, то ҳозирги пайтгача ривожланиб келмоқда. Масалан, шу асосдаги ҳокимият учун кураш Нигерияда, бугунги кунда эса Конго(Киншаса)да яққол намоён бўлмоқда.

Миллатлараро конфликтларнинг яна бир манбаи ҳудудларга даъво қилишда, ўзидаги ва ўзга давлат чегараларидаги ерларни даъво қилиб чиқишда намоён бўлади. Бундай кураш ҳам давлатнинг ичидаги, ҳам давлатлараро ҳудудий-маъмурий бўлиниш миқёсида рўй беради.

Бунга XVII асрдан буён Португалия, Нидерландия ва Буюк Британиянинг Кабиндани - Африканинг Атлантик океани соҳилларида жойлашган қуруқликни эгаллаш учун олиб борган курашини мисол сифатида келтириш мумкин. Ярим асрдан кўпроқ вақт ичида алоҳида мустамлака ҳисобланган анклавни 1950 йили португаллар Анголага бирлаштирди, сўнгра 1963 йилдан бошлаб, Кабиндада нефть қонлари очилгач,

Кабинда анклавини озод қилиш fronti (ФЛЕК) ўз харақатини бошлади. Мана 35 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам у ерда ҳамон уруш давом этмоқда.

Кўпинча ҳудудий даъволар қуролли кўзғолонлар кўри-нишидаги конфликтларнинг бошланиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Бундай конфликтлар кўпинча, ўтмишда чегараларни белгилашда йўл қўйилган хато ва камчиликлар туфайли вужудга келади. Ливия ва Чад ўртасидаги ҳудудий можаро бу давлатлар орасидаги Аузу чегара чизиги туфайли бошланиб, ҳарбий конфликтга айланиб кетди. Ливия ҳаёт асари йўқ бу Саҳрои Кабирнинг энг шафқатсиз, тап-тақир чўл-биёбонида жойлашган мазкур ҳудудга бўлган эгалик ҳуқуқини, ўзининг бу жой билан бўлган қадимги тарихий-этник алоқаларига ва айрим колониал давлатлар орасидаги шартномаларга асосланган ҳолда даъво қилди.

Ҳал қилиниши мушкул бўлган ҳудудий баҳслар муаммоси кўпгина давлатларга, айниқса, ўтмишдаги мустамлака зулмидан қутулиб чиққан, аммо ундан чигал ҳудудий муаммоларни мерос қилиб олган Африка ва Осиё мамлакатларига хосдир. Бундай муаммоларнинг кўпчилиги сиёсий ва иқтисодий, шунингдек, аҳолининг миграцион жараёнлари билан боғланган демографик омиллар бўлиб, уларга асосланган конфликтлар узок тарихий ўтмишга бориб тақалади.

Агар ҳудудий муаммоларга кенг маънода конфликтларнинг потенциал манбаи деб қаралса, унда кўп миллатли давлатларнинг таркибидаги кам сонли миллат вакиллари-нинг чиқишлари ва мустақил давлат ёки автономия тузиш учун интилишларини сепаратизм деб айтмаслик мумкин эмас. Бунга Шри-Ланкада тамил миллатига мансуб аҳоли ўртасида рўй берган сепаратизм мисол бўлиши мумкин. Тамиллар мамлакатда федератив автономия тузиш шиорини илгари суришди ва Тамил Илам сепарат давлати тузишни талаб қилиб чиқишди. Марказий Шри-Ланка ҳукумати тамилларга автономия беришни рад этганлиги учун улар террор йўлига ўтиб, ўз ҳуқуқларини қонунга зид усулда ҳимоя қилиб чиқишга мажбур бўлишди. Шунга ўхшаш ҳодиса, баскларга нисбатан, Испанияда ҳам рўй берди. Басклар ҳам Испания ҳукумати билан рўй берган конфликтни ечиш манбаи сифатида террор йўлини танлашди.

Собиқ Югославия Социалистик федератив республикасининг Косово ўлкасида худди шу борадаги вазият кескинлашди. Масалан, Сербия таркибига кирган Косоводаги албан миллатига мансуб бўлган аҳолининг ҳаёти билан боғлиқдир. Косоводаги конфликтнинг сабаблари Болқон халқларининг ягона давлатга бирлашиши фақат XX асрнинг бошларидагина рўй берди ва бу жойда уларнинг ҳарбий Европанинг бошқа қўпгина мамлакатларида бир неча асрлар муқаддам бўлиб ўтган миллий идентификациялаш (тенглаштириш) жараёни ҳозиргача давом этмоқда.

Югославиядаги воқеалар муносабати билан полиэтник мамлакатларнинг тарихий ривожланиш хусусиятларига эътиборни қаратиш зарур. Мазкур федерациянинг парчасланиб кетишининг сабабларидан бири вужудга келган бошқаришнинг муқаррар равишда тоталитар марказлашувга айланувчи маъмурий буйруқбозлик системасининг федерация принциплари билан мос келмаслигидадир.

Масалан, 1946 йилдаёқ Чехословакияда асимметрик давлат системаси шакллانганлиги равшан эди. 1948 йилги Конституция бўйича словак миллий ҳокимият органларига фақат маҳаллий ўз-ўзини бошқариш, соғлиқни сақлаш, таълим ва бир қанча бошқа соҳалардаги ҳуқуқларгина берилган эди. Бу эса 1960 йилдан бошлаб Чехословакияда давлатнинг федератив тузилиши учун миллий ҳаракатнинг ёйилиб кетишига сабаб бўлди. 1970 йилдан бошлаб мамлакат қонунчилигига яна барча ҳуқуқларни марказга ўтказувчи, федерализмга зид бўлган маъмурий-буйруқбозлик системасини қарор топишига олиб борувчи ўзгартиришлар киритилади.

Миллатлараро конфликтларнинг сабабларидан яна бири сепаратистик ҳатти-ҳаракатлардадир, яъни айрим миллатларнинг ажралиб чиқишга, мустақил давлат ёки автономия тузишга интилишларидадир. Сепаратизмнинг ривожланишига омма онгида давлат суверенлиги билан миллат суверенлигининг идентификация қилиб англаниши жиддий таъсир кўрсатади, бу эса конкрет шарт-шароитларда аҳоли орасида сепаратистик кайфиятнинг шаклланишига олиб келувчи муайян омилларда яққол намоён бўлади.

Масалан, Канададаги Квебек вилоятида рўй берган миллатлараро конфликтга тил муаммоси ҳам баҳона бўлган.

чунки, у ерда сепаратистик хагги-ҳаракатлар етарли даражада кескин ва очикдан-очик кўриниб қолганди. Мазкур вазиятда воқеалар қуйидагича ривожланди: ҳукумат француз тилида гаплашувчи аҳоли яшайдиган провинцияда рекламалар, эълонлар ва кўча номлари ҳамда бошқа ёзувларни француз тилидан бошқа тилда ёзилишини таъқиқловчи қарор чиқарди. Бироқ Канада Олий суди 1988 йили мазкур қарорни бекор қилди, бу эса охир оқибатда аҳолининг француз тилида сўзлашувчи қисмининг ўзлари яшаб турган давлат таркибидан ажралиш талаби билан майдонга чиқишига сабаб бўлди.

Миллатлараро конфликтлар кам сонли миллат вакиллари ҳуқуқларининг чекланиши ёки камситилиши сабабли ҳам вужудга келиши мумкин. Трансильванияда руминлар ва венгрлар орасидаги конфликтнинг илдизи шунда эдики, венгрларга берилган бир хил ҳуқуқ ва эркинликлар, айти пайтда миллий жиҳатдан кам сонли бўлган руминлар учун амалга оширилмаган эди. Бу эса этник камсонли аҳолини камситишларга олиб келди. Чаушеску режими эса, нафақат венгрларнинг, айти пайтда бошқа камсонли миллатларнинг ҳам миллий ўзига хосликларини юзага чиқармай, миллий манфаатларини камситиб, руминлар оммаси орасида эса миллатчилик уруғларини ёйиб келди. Бу ҳол ўз навбатида очик норозиликларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Кавказорти, Молдова ва МДХ давлатларининг бошқа ҳудудларидаги конфликтлар умумсоциал зиддиятларнинг ўзига хос конкрет этник ифодаланишидир. Шунини ҳам айтиб ўтиш жоизки, бу конфликтларда камсонли миллатлар билан тубжой аҳолиси ўртасидаги зиддиятлар яққол кўзга ташланади. Бундай муаммолар юқорида қайд этилганидек, Канадада французлар, Руминияда венгрлар, Сербияда албанлар, Хорватияда эса серблар қаршисида кескин турибди. АКШда, Япония, Хитой, Корея, Вьетнам ва бошқа Осиё мамлакатларидан келган америкаликлар орасида ҳам шунга ўхшаш муаммолар рўй бермоқда.

Этник кўпчиликни ташкил этувчи аҳоли билан бир жойда тўп бўлиб яшовчи этник камчиликни ташкил этувчи аҳоли ўртасидаги конфликт грузинлар билан абхазлар, Молдовадаги гагаузлар ўртасидаги муносабатлар, Болтиқ бўйидаги руслар мисолида содир бўлмоқда. Кўпчилик социологлар бу ҳодисани

энг аввало моддий неъматлар ишлаб чиқаришдаги зиддиятлар билан боғлаб тушунтиришади.

Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, америкалик олим Илтон Эсманнинг фикрича, мамлакатдаги юксак иқтисодий даража ҳам, юксак иқтисодий ўсиш суръати ҳам этник конфликтларга қалқон бўла олмайди. Кишиларнинг иқтисодий даражаси қанчалик юксалса, улар шунчалик кўп норози бўлиб қолаверишади, чунки уларнинг талаб ва эҳтиёжлари шу қадар тез ўсиб боради.

Баъзи олимлар қайси минтақада этник гуруҳлар ўртасида фарқлар катта бўлса, ўша жойда этник конфликтлар пайдо бўлиши мумкин деб ҳисоблайдилар. Ҳали ечилмаган эски конфликтлар туфайли ҳам яна янги конфликтларни вужудга келиши мумкин. Масалан, иккинчи жаҳон уруши даврида депортация қилинган қримлик татарларнинг ўз ватанига қайтиши масаласи. Тартибга солинмаган, бошқарилмаган миграция, ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш, руҳсатсиз уй-жой қурилишлари маҳаллий аҳоли билан қрим татарлари ўртасида конфликт вазиятни туғилишига олиб келди.

Келтирилган таҳлилдан келиб чиқадиган хулоса шуки, этник конфликтларнинг шаклланишига битта эмас, балки бир қанча омиллар таъсир кўрсатар экан. Ушбу ўринда ҳуқуқий даъволар, конфессиялараро зиддиятлар, миграцион жараёнлар, камсонли этник гуруҳлар ҳуқуқларининг камситилиши, туб жой аҳолисининг миллий тили, урф-одатлари, маданиятига нисбатан ҳурматсизлик, иқтисодий инқирозларнинг кучайиши ва бошқаларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Шунингдек, 60 йилларнинг ўрталарида Буюк Британияда кескин кучайиб кетган миллий муаммолар конфликтларни келтириб чиқарган. Бу айниқса, Шимолий Ирландияда яққол намён бўлди. Ҳозирги Шимолий Ирландия конфликтини нафақат иқтисодий шарт-шароитлар яна кўплаб миллий, социал-иқтисодий ва диний омилларнинг чирмашиб кетишининг оқибатидир. Бу конфликт мамлакатни 20 йил мобайнида титратиб туради.

Бу конфликтни ҳал қилишга ҳалигача давом этиб келаётган зўравонлик ва террористик актлари, аҳолининг камсонли

католиклари билан кўпсонли протестантлари ўртасидаги зиддиятлар халақит бериб келмоқда. Шимолий Ирландияда икки мамлакат манфаатлари - Ирландия ва Буюк Британия манфаатлари тўқнашди. Масала шундаки, конституцион ҳуқуқий вазият бўйича Шимолий Ирландия Бирлашган қиролликлар таркибига киради. Аммо 1920 йилги Англо-Ирландия шартномасига кўра Шимолий Ирландия кўпчилик аҳолининг хоҳиш иродасига биноан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгадир. Айни пайтда эса, Ирландия Республикаси Шимолий Ирландияни ўзининг миллий ҳудуди деб ҳисоблайди.

Конфликтларнинг кескинлашуви, тинч можаронинг қуролли конфликтга айланиб кетишига у ёки бу томонда ўқотар ва бошқа турдаги қурол-яроқларнинг мавжудлиги, ёки уларга учинчи томондан бундай қуролларнинг етказиб турилиши сабаб бўлмоқда. Ҳарбий ёрдам кўрсатиш этник кескинликни пасайтирмайди, балки бу ҳол конфликт қатнашчиларининг янада фаолроқ ва ҳатто агрессивроқ ҳаракат қилишига йўл очади.

Айниқса, қурол-яроғ билан савдо қилиш ўта салбий оқибатларга олиб келади: ўтмишда қуролланмаган минтақаларни қурол-яроғ билан таъминлаб вазиятни беқарорлаштиради, кескинликни, шубҳаланишни кучайтиради, янги-янги душманлик ўчоқларини тугдиради. Кўпинча химоя учун мўлжалланган қурол-яроғлар агрессия учун хизмат қилади (Масалан Афғонистон, Эфиопия ва бошқа жойларда). Айниқса, инқироз ёки конфликт пишиб келаётган вазиятда жойларга қурол-яроғ экспорт қилиш хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ҳозирги пайтда конфликтлар айнан қурол-яроғ бозоридан озикланади. Кейинги тўрт йил ичида, бундай молларни сотиш ҳажми ошиб бораётганлиги кузатилмоқда. Масалан, Стокгольмдаги тинчлик муаммоларини тадқиқ этувчи халқаро институтнинг йиллик маърузисидаги маълумотларга қараганда, 1997 йили жаҳонда қурол-яроғ савдосининг ҳажми 1996 йилдаги 22,54 миллиард доллардан 25 миллиард долларга кўтарилган.

Кўриниб турибдики, агар Чеченистонда етарли миқдорда ҳозирги замон қуроллари бўлмаганда, қуролли конфликт ҳам бўлмаган бўлар эди. Бу қурол-яроғларнинг кўпчилик

қисми чеченистонлик жангариларга қуролларни хийлакорлик билан пуллаш натижасида бориб қолган. Масала шундаки, 1990 йилнинг октябрида “Ҳарбий гуруҳ қўшинларини Германиядан узил-кесил олиб чиқиб кетиш ҳақида”ги қарор қабул қилингандан сўнг собиқ ГДР дан Совет ҳарбийларининг аслаҳоналаридан қисқа вақт ичида 60 минг ўқотар қуроллари йўқолади. Кейинчалик маълум бўлишича, сербиялик ва чеченистонлик ҳарбий бўлинмаларнинг кўпчилиги қисми ўша қуроллар билан таъминланган экан.

Собиқ СССРнинг парчаланиш шароитидаги айрим қуролли конфликтлардан шундай хулоса чиқдики, аҳолида, айниқса, уюшган жиноятчи гуруҳлар қўлида кўплаб қурол-яроғларнинг тўпланиши конфликтларнинг қуролли зўравонлик шаклига айланишига шароит яратди.

Конфликтлашувчи томонлардан бирининг қурол-яроғ етказиб бериш ёки қурол-яроғ сотиб олиш учун молиявий ёрдам беришларга кескин чек қўйиши конфликтларнинг авж олишига тўсиқ бўлади ва унинг олдини олишга шароит яратади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мазкур омилга эътиборни қаратиб, Олий Мажлиснинг XII сессиясидаги нутқида яна бир бор таъкидлаганидек, Афғонистонга қурол-яроғ етказиб бериш, толибларга ҳарбий техник ёрдам деб аталган “хайр-эҳсон” ўн минглаб бегуноҳ кишиларнинг, болалар, аёллар, кексаларнинг қурбон бўлишига олиб келмоқда. Ўзбекистон БМТ Бош Ассамблеясининг 48 сессиясидаёқ Афғонистонга қурол-яроғ етказишга эмбарго эълон қилиш ташаббуси билан чиққан эди. Агар ўтган 4 йил ичида эмбарго механизми ишга тушганда Афғонистонда бугунги кунда қанча миқёсда олиб борилаётган ҳарбий ҳаракатлар тўхтарми?

Миллатлараро конфликтлар учун сиёсатчилар, миллий элитачилар ёки дин уламоларининг ўйламай туриб, ёки атайлаб чалғитиш мақсадида айтган ёлғон, провокацион гапи, ёки қандайдир бир ҳодиса, ҳатто олди-қочди уйдирмалар ҳам чакмоқ тош вазифасини ўташи мумкин. Ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд қилувчи) ва бошқарув органларининг сиёсий жихатдан хато қарорлари ҳам миллатлараро конфликтларга баҳона бўлиши мумкин. Реал вазиятни ҳисобга олмасдан у ёки бу қарорни чиқариш, ёки тегишли қарорларни

уз вақтида чиқармаслик ҳам конфликтларнинг авж олишига туртки бўлиши мумкин.

Масалан, Арманистон ва Озарбайжон аҳолиси ўртасидаги социал-сиёсий кескинликнинг кучайишига Тоғли Қорабог автоном Республикаси Олий Совети Мажлисида республиканинг Озарбайжон таркибидан чиқиб, Арманистон ҳукумати структурасига бўйсунушига мўлжаллаб қабул қилган қарори сабаб бўлди. Зеро, мазкур қарордан Озарбайжон ҳукуматининг хабари бўлмаган.

Қайд этилган вазиятларда этнослараро, конфессиялараро конфликтлар дастлаб ўзидан-ўзи, сўнгра эса ташкилий равишда то катта миқёсдаги ҳарбий ҳаракатлар даражасигача бўлган қуролли можарога айланиб кетиши мумкин.

Бир ёки бир неча давлатлар доирасида миллатлараро конфликтларнинг пайдо бўлиш хавфи манбаларидан бири табиий заҳиралар танқислиги ҳам бўлиши мумкин. “Халқаро ҳаёт” журнали (АҚШ) ва хавфсизлик муаммоларини ўрганивчи “Шарқ-Ғарб” институти вакиллари 1989 йили “давра столи” атрофидаги мунозара пайтида АҚШ Конгресси вакиллари палатасининг Европа ва Яқин Шарқ бўйича комитети Раиси Ли Хэмилтон “минтақавий конфликтларнинг сабаблари табиий бойликлар, қочоқлар ва аҳолининг катта миқёсда кўчишлари бўлиши мумкин, айрим экологик муаммолар эса икки томонлама ва кўп томонлама конфликтларни вужудга келтириши мумкин”, - деган нуқтаи назарни илгари сурди.

Америкалик сиёсатшунос Ральф Петерс ҳам “Параметрлар” журнали саҳифаларида шундай нуқтаи назарни илгари суради: ресурсларнинг тақчиллиги келажакда қарама-қаршилиқларнинг бевосита сабабчиси бўлиб келиши мумкин. Унинг фикрича, энг зарур бўлган хомашё бойликларига эгалик қилиш ҳуқуқи учун курашиш маҳаллий ва минтақавий конфликтларга олиб боради. Бугунги кунда, деб таъкидлайди у, конфликт нефть учун кураш кўринишида, келажакда эса сув учун кураш кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Миллатлараро конфликтларни оммавий ахборот воситалари ҳам кўзгатиши мумкин. Матбуот органларида миллий эҳтиросларни қайнатувчи дезинформацион (чалғитувчи) маълумотларнинг эълон қилиниши миллий туйғу уйғотиш ёки сепаратистик кайфиятнинг ёйилишига сабаб бўлиши

мумкин. Ёлгон ахборотларни оммавий ахборот воситалари орқали ҳам тарқатиш мумкин, оқибатда айрим тажрибасиз журналистлар бундай ахборотни ўйламасдан, мантиқан таҳлил этмасдан, ўз нуқтаи назарларини асослашда далил сифатида фойдаланишлари мумкин.

Ўтмишдаги вазиятдан андоза олиб, ё турли хил ижтимоий системалар нуқтаи назаридан баҳо бериш оқибатида оммавий ахборот воситаларининг ўзи ҳам конфликтнинг ташаббускори бўлиб қолиши мумкин.

Конфликтда иштирок этувчи қарама-қарши томонларнинг тўқнашиш эҳтимоллигига ишора қилувчи фикрларни оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилиниши оқибатида, у социал ва миллатлараро кескинликларнинг доимо жиддийлашувида ҳам беихтиёр ташаббускор ролини бажариши мумкин. Шундай қилиб, жамоатчилик фикри конфликтнинг юзага келиши муқаррар эканлиги, унинг кескинлашуви, ҳатто қуролли қўзғолонга айланиши мумкинлиги ҳақидаги фикрга кўникаб қолади. Оқибатда конктга қарши туриши мумкин бўлган кучларни интеллектуал, ахлоқий ва психологик жиҳатдан қуролсизлантиради.

Миллатлараро конфликтларнинг юқорида баён этилган сабаблари бир-бири билан ўзаро боғланган, шу сабабли ҳар бир конфликтни таҳлил этишда қандайдир бир сабабни эмас, балки бир қанча сабабларни қараб чиқишга тўғри келади. Маълум даражада бу сабабларнинг бири асосий бўлиб, қолганлари эса унга эргашиб келади. Аммо шунга қарамасдан конфликтларни бартараф этишда уларни вужудга келтирувчи сабабларни бир бутун яхлит ҳолда ва комплекс ўрганиш лозим.

Конфликтларни бартараф этиш

1. Музокаралар конфликтларни бартараф этишнинг асосий омилидир

Этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишда қарама-қарши томонларнинг ўзаро музокаралар олиб бориши муҳим ўрин эгаллайди. “Демократия шароитларида эса, - деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, - давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.”

Баҳсталаб муаммоларнинг тинчлик йўли билан, ҳеч қандай қон тўкилишларсиз ҳал қилишнинг бугунги кундаги бирдан бир ва синалган йўли музокаралар олиб боришдир.

БМТнинг Бош қотиби Кофи А.Аннан ташкилотнинг бир йиллик иш фаолияти ҳақида сўзлай туриб, ҳар қандай яхши уюшган ташкилот пойдеворининг мустаҳкамлигини белгиловчи омил, бу унинг аъзоларининг ҳар қандай баҳс-талаб муаммоларни куч ишлатиш ва зўравонликларсиз, тинч йўл билан ечишга тайёр эканликларини билдирувчи қафолатларидир, деб таъкидлади. Бугунги кунда дунёнинг турли минтақаларида давлатлараро, давлат ичкарисадаги кескин конфликтлар билан бир қаторда тинчлик, осойишталик ўрнатиш мумкинлигига қатъий ишонч, умид тугдирувчи ҳудудлар ҳам мавжуд. БМТнинг бирламчи мақсадларидан бири конфликтларни тўхтатиб туриш, томонларни муросага келтириш, уларнинг келиб чиқиш асосларини бартараф этишга қаратилган маблағларни ажратиш орқали тинчлик, осойишталик ўрнатишга қаратилган ўзгаришлар кўламини кенгайтиришдан иборатдир.

Конфликт ва конфликт ҳолатлар социал жамиятлар тутган ўрин (позиция)ларининг инъикосигина эмас, балки, бошқача қилиб айтганда, ҳар бир инсоннинг йўлдошидир. Шунинг учун ҳам, конфликтларни ечишдаги музокара усулининг моҳияти унинг социал-сиёсий аҳамияти билангина чегара-

ланмайди. Сиёсатчилар, дипломатлар, ҳуқуқшунос ва гал биркорлар, касаба уюшмалари лидерлари, шу жумладан, оддий олди-сотди билан шуғулланувчи фуқаролар ҳам музокара олиб борадилар. Маълум бўладики, музокаралар жараёни ер юзида истиқомат қилувчи ҳар бир шахсга бегона бўлмаган, умумий нуқталарга эга бўлган фаолиятдир. Музокараларни олиб боровчи шахсларга нисбатан бўлган қизиқиш ижтимоий эҳтиёж сифатида юзага келади. Табиийки, уларнинг характери ҳам, бу қизиқишларнинг кўлами ҳам бутунлай фарқлидир.

Музокаралар жараёни ҳақида билимларга, шунингдек, музокаралар олиб боришнинг тактикаси ҳақида тасаввурларга эга бўлишлик ҳар бир сиёсатчи, дипломат ва ҳарбий шахс учун зарурдир. Улар, ўз фаолиятлари давомида, ишлаб чиқилган, синалган методик тавсияларга суянган ҳолда юзага келган ҳар бир ўзига хос ҳолатга нисбатан ўз билимларини қўллаш олиш малакасига эга бўлишлари лозим.

Америкалик олим, профессор Г.Райфф Гарвард университетининг Ж.Кеннеди номидаги давлат бошқаруви мактабида “Баҳсалаб муаммоларни музокаралар ёрдамида ечиш усуллари” тўғрисида махсус курс олиб борарди. Музокаралар ҳақидаги унинг фикрлари алоҳида диққатга сазовор. Унинг фикрича, музокаралар инсон билимлари ва фаолиятининг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Г.Райффнинг “Ҳар бир соғлом фикрловчи киши ўзаро баҳс ва келишмовчиликларни муваффақиятли ҳал этишга эришишни ўрганиши зарурлиги, баҳс ва музокаралар жараёнида иштирок этувчиларнинг ҳар бири эгаллаши зарур бўлган фан ва санъат” ҳақидаги фикрлари кўпчилик олимлар, сиёсатшунос ва дипломатлар томонидан эътироф этилгандир. “Бу шунинг учун ҳам зарурки,- деб ҳисоблайди Х.Райфф,- бирон бир конфликт сабаб бўлиб ижтимоий ҳаёт ўз барқарорлигини йўқотмасин. Аксинча, умумий манфаат ва қизиқишларни излаб топиш ва ривожлантириш орқали ижтимоий ҳаёт ўз турғунлигини кўпроқ сақлаб қолиш имкониятига эга бўлсин”.

Г.Райфф музокаралар ҳақидаги билимларни ва қарорларни ишлаб чиқиш, ҳамда қабул қилиш соҳасидаги тизимли фан ютуқлари билан ҳамкорликда олиб бориш усулини жорий этди. “Интерактив жараён” тушунчасини илмий истеъмолла

киритди. Интерактив жараён тарафларнинг ҳеч бири томонидан зўрлик билан ўтказилмайдиган, аксинча ҳар икки тарафнинг диалог асосида ўзаро келишуви натижасида ҳосил бўладиган ёндашувларнинг мажмуи, ҳосиласидир.

Демак, юқорида қайд этилганлардан мантиқий хулоса сифатида айтиш мумкинки, музокаралар конфликтлар туғунини ечиш ёки уларни ҳал этиш усулларидан биридир. Бу усулнинг бошқаларидан фарқли жихати шундаки, муаммонинг ечими ва бир қарорга келишлик ҳар икки тарафнинг бевосита иштирокида ишлаб чиқилади. Улардан юқори турувчи ёки суд ташкилотларининг бу жараёнга аралашмасликлари музокара усулининг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Музокаралар ҳамкорликда бир қарорга келиш жараёнидир.

1990 йил Самарқанд вилоятининг “Жума” қишлоғида содир бўлган ачинарли бир ҳодисани муаммога томонлар манфаатини тенг қўймай ёндашишликнинг оқибати сифатида баҳолаш мумкин. Воқеа содир этилган вақтда Республика раҳбарларидан бири конфликтга киришган тарафлар билан музокара олиб бориб, томонлардан бирининг тазйиқи остида масалани уларнинг фойдасига ҳал қилади. Устига устак, уларнинг хоҳиш-истаклари чизигидан чикмай туриб, тегишли тилхат ҳам беради. Бу ҳолат иккинчи тарафнинг сабр қосасини тўлдириб юборади ва оммавий тартибсизликларнинг бошланишига сабаб бўлади. Юқоридагига ўхшамаган воқеа 1991 йилнинг декабрида Президент И.А.Каримов билан бўлиб ўтган эди. У қутурган фанатик(мутаассиб)лар ўртасида қолиб кетган бўлса ҳам “Ислом лашкарлари”нинг лидерлари билан бевосита, тўғридан-тўғри музокаралар олиб боришга киришади.

Экстремистик характердаги хатти-ҳаракатларни авжига чиқа бошлаган оломон билан муомала қила билишлик, оломоннинг психологияси, кайфиятини яхши билиш, ўта жиддий хавфли ҳолатни жуда тез баҳолай билиш қобилияти, ушбу вазиятдаги энг унумли ва яқкаю ягона, тўғри қарорга кела билишлик, тўда раҳнамолари билан тўғридан-тўғри мубоҳасага киришишлик, уларни оммадан ажратишда шаркменталитетига хос бўлган барча урф ва удумларга тўла амал қилишлик, учрашув иштирокчиларини алоҳида, хавфсиз жойга таклиф қилмай, аксинча уларнинг уйида, бир пиёла чой устида муаммоларни ечишга интилишлик ҳамда Президи-

дентнинг жасур иродаси каби компонентлар мажмуи Юкка воқеалари пайтида музокаралар жараёнининг бошлангани ва муваффақиятини белгилаб берди. Айнан шу чора-тадбирлар ҳамда онгли таваккалчилик минглаб кишиларнинг қурбон бўлишларини олдини олди. Акс ҳолда, машхур “қулунмай” ҳодисасининг такрорланиши ҳеч гап эмасди.

Музокаралар давомида ечиладиган энг муҳим муаммо аста-секинлик билан фикр(нуқтаи назар)лар ўртасидаги фарқларни енгиб боришлик, у ёки бу муаммонинг ечими юзасидан бир қарорга келиш, бир хил йўл тутиш учун қатнашчиларнинг хатти-ҳаракати, тутадиган йўли - позицияларининг яқинлашувиға эришишдир. Бошқа сўз билан айтганда, конфликтни бартараф этиш мақсадида юзаға келган муаммони ҳал этишнинг ҳар икки тараф манфаатларига мос келадиган ечимини топиш - музокаралар жараёнининг асосий моҳият илдизига айланиб қолади.

Музокаралар олиб бориш жараёни ҳар бир шароитда ўзига хос хусусиятға ва турли ҳолатларда ҳар хил кўринишларға эға бўлса-да, илмий ва расмий манбаларда бу жараённинг мукамал ёки аниқ бир тўхтамға келинган таснифи берилмайди. Музокаралар қатнашувчиларининг таркиби, сони ёки муҳокама қилинаётган муаммонинг характериға кўра фарқланадилар. Агар тасниф учун айнан шу мезонлар асос қилиб олинадиган бўлса, музокаралар: икки ёқлама, кўп томонлама, ички сиёсатға оид, тижорат билан боғлиқ ва бошқа... турларға ажратилиши мумкин. Музокаралар, эришилган натижаларға кўра муваффақиятли ва самарасиз (барбод бўлган), давомийлигиға кўра - узокқа чўзилган ва ўз вақтида ўтказилган, қатнашувчилар сонига кўра - фақат алоҳида ваколатли қатнашувчилар иштирокида ёки кўпчилик иштирок этган каби турларға бўлиниши мумкин.

Ечилиши лозим бўлган муаммоларнинг мураккаблигиға кўра музокаралар қуйидагича бўлиниши ҳам мумкин:

1. Ўта мураккаб - уларда эришиладиган битимнинг аниқ ечими (характери) ҳақида олдиндан аниқ фикр билдириш жуда мушкул;

2. Мураккаб - музокараларнинг бундай турида айрим масалалар юзасидан аниқ битимға келишилган, тўхтамға келинган бўлади;

3. Оддий - музокараларнинг бундай турида тарафларнинг ўзаро бир битимга келишишлари учун ортиқча куч, саъй-ҳаракат талаб этилмайди, аксинча, ҳал этилган муаммо ҳуқуқий нормалар асосида мустаҳкамланади, холос.

Тарихий фактлар шуни кўрсатадики, авваллари, музокаралардан минтақавий ёки ундан ҳам катта микёсдаги кучлар қарама-қаршилиги, урушлар, қуролли тўқнашувлар натижаларини қайд этишдагина истифода этилган. Бундай ҳолатларда музокаралар ғалаба қозонган тарафга мағлубиятга учраган томон устидан ўз ҳукмини ўтказиш учун бир восита (шакл) вазифасини ўтаган.

Этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишда қўлланадиган музокараларнинг ўзига хослиги шундан иборатки, улар конфликтлар натижаларини қайд этувчи ҳолатгина эмас, балки, конфликт ҳолатдан чиқишнинг муқобил (альтернатив) усули сифатида ҳам баҳоланади.

Икки ёқлама қабул қилиш мумкин бўлган қарорларни излаб топишга йўналганлик, мослашувчанлилик, тарафларнинг қонуний манфаатларини ҳисобга ола билишлик, музокаралар олиб боришдаги икки ёқлама келишилган тамойилларга сўзсиз амал қилишлик каби ҳолатлар юқорида қайд этилган музокаралар учун хосдир.

Барча музокаралар, шу жумладан этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишга қаратилгани ҳам, икки жихатдан холи эмасдир. Яъни, мазмун (предмет) ва процессуал (жараён) жихатдан.

Музокаралар асосини ташкил қилувчи муаммоларни таҳлил қилиш орқали музокаралар концепциясини ишлаб чиқиш ва музокаралардаги аниқ позицияни тайёрлаш - музокараларнинг мазмун жихатини ташкил этади.

Процессуал (жараён) жихати эса у ёки бу мазмун жихатига эришишнинг восита (йўл)ларидан иборатдир.

Яқиндагина бир-бирига манфаатлари бутунлай зид бўлиб турган тарафларни бир умумий фикрга келишувга келтириш, муҳокама қилинаётган мавзу юзасидан уларнинг позиция ва қарашларини мувофиқлаштириш каби миллий хавфсизлик масалаларига тегишли қарашларни бир нуқтага келтириш музокаралар жараёнининг энг муҳим ва асосий ҳалқа-

сидир. Музокараларнинг бу механизми қуйидагиларни ўз ичига камраб олади:

- музокараларнинг стратегияси;
- тактикаси;
- техник жиҳатлари;
- олиб бориш тартиби.

Гарчи бу механизм музокара қатнашчиларини иккига ажратиб турувчи тўсиқларни бартараф эта олмаса-да, бир тўхтамга келиш йўлидаги қарама-қаршиликларни аниқлаш ва фарқлашда самарали хизмат қилади. Баъзан, шундай бўладикки, музокара қатнашчиларини турли муҳолиф гуруҳларга ажратиб турувчи муаммолар сиёсий ҳам, ижтимоий ҳам эмас, балки, техник хусусиятга эга бўлиб чиқмоғи мумкин. Музокараларнинг бош мақсади, низолашувчи тарафларнинг баҳсталаб муаммони ечиш йўллари ва усуллари тўғрисида бир хил тўхтамга келишувларидир. Келишув - музокаралар жараёнидаги ҳамкорона ҳаракат ва меҳнатнинг натижаси. У тарафлар бир-бирини тушунувини шу даражага етказадикки, бу даражадан туриб ўзаро ҳамкорликни янада ривожлантириш учун янги имконият ва омиллар пайдо бўлади.

Эришилган келишув, бир вақтнинг ўзида, тарафларнинг кейинги режа, хатти-ҳаракатларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамловчи ҳолат ҳамдир. Бу, айни вақтда, тарафларнинг куч ишлатиб қиладиган ҳаракатларининг олдини олиш воситасидир.

БМТ Бош Котиби Кофи Аннанинг юқорида номи зикр этилган маърузасида қайд қилинишича, Тожикистонда тинчлик ва миллий келишувни ўрнатиш тўғрисидаги умумий битимнинг имзоланиши жанговор ҳаракатларнинг бутунлай тўхтатилишига олиб келмаган бўлса-да, музокаралар Тожикистондаги муҳолиф кучларнинг ўртадаги низоларни тинчлик билан бартараф этиш истаклари мавжудлигини намойиш этди. Айнан шу музокаралар Эрон Ислом Республикаси ва Россия Федерацияси каби давлатларнинг шундай ижобий натижага эришиши учун ўз ёрдам қўлларини чўзишга тайёр эканликларини ҳам намоён этди.

Афғонистонда эса бутунлай бошқача ҳолат. У ердаги

карама-қарши кучлар можароларни тинчлик йўли билан бартараф этишга унчалик ҳам истак билдирмадилар.

У ердаги мантиқсиз, биродаркушлик жанглари ҳамон давом этмоқда. Айрим мамлакатларнинг эса, уларга сиёсий ва ҳарбий ёрдам кўрсатиш орқали бу курашларни рағбат-лантираётганликлари ғоятда ачинарлидир.

Мухолифат тарафлар вакилларининг мунозаралари жараёнида муаммоларнинг таҳлил қилиниши - музокаларнинг асосий услубидир. Этнослар ўртасидаги конфликтлар сиёсий ва ижтимоий соҳалардаги миллий хавфсизлик масалаларини қамраб олар экан, томонларнинг сиёсий масалалар юзасидан фикр алмашмоғига асосий эътиборни қаратмоқ лозим.

Сиёсий масалалар юзасидан фикр алмашиш дейилганда - интерсубъектив (субъектлараро) коммуникатив ўзаро алоқа услуби; сиёсий мазмунга эга, ҳар икки тараф манфаатларини аниқлашга қаратилган, умумий позицияларни излаб топиш, муаммоларнинг ўз вақтида ечилиши, ўй, мақсад ва ҳаракатларнинг мослашуви каби тил воситалари билан амалга оширилувчи икки ёқлама мулоқот (кўп томонлама мулоқот-полиологдан фарқли ўлароқ) эътироф этилади. Сиёсий мунозара томонларнинг барча масалалар юзасидан очик-ойдин бўлишликлари билан концептуал равишда боғлиқ бўлиб, айрим муаммолар, масалан, конфликтларни бартараф этиш, ҳаракатларни мувофиқлаштириш, ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш каби ҳолатларни ечишда ўзаро бир-бирини тушунишлик ва томонларнинг биргаликдаги ҳаракатларини бошқара олишлик каби имкониятлар мавжудлигини назарда тутуди. Мунозара “келишув ва келишмаслик” тамойиллари асосига қурилади.

Музокаралар - куч ишлатиш йўли билан олиб бориладиган ҳаракатлардан ҳамкорликка, муаммоли масалалар ечимидаги консенсусга, тарафлар манфаати ва позициялари юзасидан ўзаро битимга келишишга қаратилган йўл демак. Томонлардан бирининг фақатгина ўз манфаатларини амалга оширишга қаратилган интилишлари конфликт асосида ётган у ёки бу ижтимоий муаммоларнинг ечими юзасидан бир қарорга келиш имкониятини йўққа чиқаради. Бундай вақтларда музокаралар муваффақиятли тугамайди. Аксинча, улар конфликтнинг авж олиши (эскалация)га хизмат қилади.

Конфликтни бартараф этиш мақсадида олиб бориладиган музокараларда керакли битимга келишишнинг ягона нурни консенсус, яъни икки томонлама келишувдир. Айни вақтда сўз, музокараларда фақатгина бир тўхтамга, битимга келишиш ҳақидагина эмас, балки конфликтни бартараф этиш юзасидан олиб бориладиган кейинги ҳамкорлик ҳақида бораётир.

Консенсус бу ҳали тарафлар инсонпарварлигининг намоиши ҳам, ўзларининг эгаллаб турган принципиал позицияларидан воз кечиши ҳам дегани эмас. Консенсус, ушбу вазиятда, қарама-қарши тарафлардан бирининг (ҳар иккиси бўлса нур устига аъло нур) муросага келишувини англатади. Аммо бу муроса ақл билан йўғрилган, миллий хавфсизлик манфаатларига зарар стокмайдиган бўлиши керак.

Қатор хорижий мутахассисларнинг ҳисоблашларича, музокаралар олиб боришнинг рационал-ижобий (позитив) даражаси музокара қатнашчилари фикрининг қуйидаги масалаларга кўпроқ жалб қилинишини галаб этади:

- конфликтни бартараф этишнинг асосий муаммоси;
- юзага келган низоларни ҳеч қандай куч ишлатмасдан, конструктив диалог воситасида бартараф этиш мумкинлигига катъий ишончнинг борлиги.

Бундан келиб чиқадиган мантикий хулоса шуки, тарафлар ўртасидаги қарама-қаршилиқларни бартараф этишда куч ишлатиш, мажбурлаш ва эзиш каби усуллар истифода қилинмайди. Яқин кунларимизда ҳам қарама-қаршилиқларни бартараф этишнинг устунликка эга усули сифатида қаралган бу усулни бугунги кундаги ижтимоий ҳаётнинг нормаси сифатида қараш мумкин эмас. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, авваллари, совет жамиятшунослари кураш ва куч ишлатишлиқни қарама-қаршилиқларни бартараф этишнинг ягона усули сифатида тан олардилар. Бундай қарашнинг сабабини англаш учун антогонистик синфлар манфаатининг анъанавий социалистик концепциясини тушунишнинг ўзи кифоя. Унда ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар ҳам синфий кураш нуқтаи назаридан келиб чиқиб кўриларди. Бир синфнинг галабаси, сўзсиз, иккинчисининг маглубиятини англатар эди.

Конфликтларни бартараф этишнинг бундай усули ўша вақтда мавжуд бўлганлигининг сабабини ҳамкорлик ва

биргаликда ишлашнинг назарий концепцияси ишлаб чиқилмаганлиги билан асослаш мумкин. В.А.Кременюк томонидан билдирилган иккинчи бор қарашга ҳам эътироз билдириш мумкин. У СССР ва АКШ ўртасидаги музокаралар муаммоларини таҳлил қила туриб, шундай хулосага келади: “Музокаралар - қарама-қарши кучлар курашининг яширин шакли. Унинг иштирокчиларининг биринчи мақсади - “Ғалаба”. Бу Ғалабага музокаралар жараёнида, унинг шартлари асосида эришилади. Музокаралар тарафлар кучларининг муносабати билан тўғридан-тўғри боғлиқдир. Шунинг учун ҳам, фақатгина ҳар иккала томон учун ҳам қабул қилиниши мумкин бўлган ҳолат юзага келгандагина музокараларга киришиш мумкин. Акс ҳолда улардан қочиш керак”.

Ушбу формула дипломатик музокаралар жараёнида қўлланиши мумкин бўлса ҳам уни этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишга татбиқ этиш сира мумкин эмас. Ҳозирги замон шароитларида, музокаралар, қарама-қарши тарафларнинг биргаликда ҳаракат қилишликларининг асосий шакли сифатида қаралади. Ўзаро келишув кимнингдир “Ғалаба” қилишидан кўра кўпроқ аҳамиятга эга бўла бошлади. “Рақиб”га эса бир ишга бел боғлаган ҳамкор, шерик сифатида қарала бошлади.

Ушбу ҳолат муаммоларни ечишда куч ишлатиш ва урушлар олиб боришдан тинчлик йўли билан ҳал қилишга, конфронтациядан консенсусга ўтишга қаратилган халқаро муносабатларнинг бугунги кундаги умумий анъаналарини ифодалайди. Қарама-қаршиликларнинг консенсус имкониятлари шу билан асосланадики, “конфликт, муносабат ва социал алоқаларнинг алоҳида шакли сифатида томонларнинг фарқли, мувофиқ бўлмаган жиҳатларини, зиддиятларинигина таъкидлаб қолмасдан, уларни биргаликда ҳаракат қилишга ундовчи қандайдир ҳолатлар ҳам борлигини кўрсатади. Бу ҳолатларсиз кураш ҳам, келишув ҳам, бирдамлик ҳам йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас”.

Муроса, ўзаро келишув ва бир-бирини тушунишлик музокара жараёнининг асосий мақсад йўналишларидир. Улар нафақат мамлакат ичидаги низоларни, балки, минтақавий ва улкан халқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этиш билан

боғлиқ ҳолатларда ҳам объектив характердаги кенг имкониятларни яратади.

Конфликтга киришган томонлар қачон ва қайси вақтда музокаралар олиб боришга ўтишлари лозим? Савол алоҳида асос эътиборга эга бўлиб, унга бирдай жавоб бериш мақсадга мувофиқ бўлмасди. Конфликт ёки бўҳрон(кризис)лар ҳолатида “музокаралар мана бу ерда, мана бу вақтда олиб борилиши лозим” дейилган бирор низом ёки қонун-қоида халқаро тажрибада ҳам йўқ. Юқорида таъкидланганидек, миллий муносабатларда ижтимоий тангликнинг юзага келиши этнослар ўртасида муайян конфликт мавжудлигидан дарак беради. Бу босқичда олиб борилган музокаралар, одатда самарасиз ва натижасиз бўлади. Фақатгина этнослар ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг асослари маълум бўлиб, уларни келтириб чиқарувчи муаммо ва сабаблари аниқланганидан сўнггина ўтказилган музокаралар самарали хусусиятга эга бўлиши мумкин. Бошқа сўз билан айтганда, конфликт олди ва ҳагтоки, конфликт ҳолати бошланган вақтда музокаралар олиб борилиши мақсадга мувофиқ эмасдир. Чунки, бу вақтда қарама-қаршиликларнинг моҳият ва сабаблари ҳали аниқланмаган бўлади. Бундай ҳолатларда ижтимоий тангликни юмшатиш учун бошқа чора-тадбирлар асосида иш кўрилади.

Конфликт воқсаларининг ривожидан руҳсат этилмаган намоёишлар, митинглар уюштириш, оммавий тартибсизликлар, зўравонлик қилиш (масалан, шахсларни гаровга олиш), қурол ишлатиш каби конфликт шакллариининг юзага келиш хавфи туғилган чоғда конфликтнинг олдини олиш мақсадида музокараларни ташкил қилишга ўтиш лозим.

Бордию, конфликт ривожланиб, юқорида қайд қилинган ҳолатлардан бирига ўтгудек бўлса, музокараларнинг қанчалик тез бошланиши миллий хавфсизлик манфаатларига шунчалик мос келиб, кўриладиган зарарларнинг олдини олиш имкониятини беради.

Халқаро, сиёсий, дипломатик муносабатлар тажрибасида музокаралар олиб боришнинг куйидаги уч босқичи фарқланади: Биринчи босқич - музокаралар мавзуси, томонлар қарашларининг баён этилиши, музоқара катнашчилари томонидан кун тартибига киритилиши лозим бўлган масалалар

ва музокаралар тартиби каби ҳолатларнинг мазмун доираси шакллантирилади.

Иккинчи босқич - тарафларнинг тутган ўрни ва уларнинг далил-асосларининг баён этилиши. Бу босқичнинг ўтиши учун тарафлар тузилажак шартнома (битим)нинг асосий, умумий ҳолатлари юзасидан аниқ фикрга эга бўлишлари ва бир-бирларини тушуниб ёндашишлари лозим бўлади. Тегишли ҳужжатларни тайёрлаш учун махсус ишчи гуруҳи ташкил қилинади. Тарафларнинг навбатдаги ишларига асос бўлиб хизмат қилувчи шартнома (битим) лойиҳасининг ишлаб чиқилиши ушбу босқич ўталаётганлигининг ташқи ифодасидир.

Учинчи босқич - тарафларнинг тутадиган йўли, эгаллайдиган ўринларининг келишуви, ҳужжат матни устидаги ишлар, унинг таҳрир ва муҳокама қилиниши, шартнома таркибий қисмлари юзасидан келишув, шартноманинг энг сўнгги якуний матнини тайёрлаш.

Музокара иштирокчилари бир битимга келишиш зарурлигига баробар эҳтиёж сезганларидагина тарафлар ўзаро келишишлари мумкин. Масалан, қон тўкилишларнинг олдини олиш учун босқинчилик, талон-тарож қилиш каби жиноятларни содир қилмаслик, фуқароларнинг яшаш шароитларини бир маромга келтириш ҳамда уларга осойишта ҳаёт яратиб бериш каби ҳолатлар ҳақида келишиб олинади.

Музокаралар олиб боришга рози эканлигини билдириш, ҳар доим ҳам, тарафлардан бирининг шартнома (битим)га эришиш истагини, интилишини ифодалайвермайди. Агар:

- тарафлардан бири ишнинг бошланишидан оқ музокаралар жараёни билан боғлиқ муаммоларни четлаб ўтишга ҳаракат қилса;

- музокаралар олиб боришдан мақсад жамоатчилик фикрига таъсир этиш ёки халқаро жамоатчиликни жалб қилиш бўлса;

- тарафлардан бири иккинчи тарафнинг далил-исботларини қабул қилмай, конфликтни келтириб чиқарган айбдорларни топишга интилиб, музокаралар олиб боришда масофа ушлаб туриш (конфронтация) йўлини танласагина юқоридагига ўхшаш ҳолат вужудга келади.

Баъзан, музокаралар муддатининг чўзилиб кетиши уларни

боши берк кўчага олиб келиб қўйган ҳолатлар ҳам бўлади. Уларнинг давом этиши ўртага тушадиган кафилларга боғлиқ бўлиб қолади. Кафиллик конфликтларни ечишда учинчи тарафнинг ҳам иштироки бўлиши лозимлигини талаб этади. Томонларнинг хоҳиши ва розилигига кўра қўшилган учинчи тараф музокаралар жараёни ташкилий аспекти ва тартиби билан боғлиқ масалаларни ишлаб чиқишда иштирок этади. Ҳар иккала тараф учун ҳам мақбул бўлган музокаралар счимини топишда қатнашиб, ушбу масалалар юзасидан ўз таклиф ва мулоҳазаларини ҳам киритиш ҳуқуқига эгадир. Аммо, унинг таклиф ва мулоҳазалари ўзаро низода бўлган тарафлар учун мажбурий қарор деб қабул қилинмайди.

Айрим хорижий мамлакатлардаги сиёсий ва этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этиш амалий тажрибасидан йигилган айрим умумий тавсияларга эътибор берайлик.

- Музокараларда гапни кўпайтирмаслик, тарихга узундан-узук сафар қилмаслик, аҳамиятсиз нарсаларга ортикча таъриф бермаслик лозим. Асосий масаладан ўзини четга олиб қочиб, қутилмаган томондан яна қайтиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлмайди.

“Тилга ортикча эрк бериш, - дейди Гарвард университети бизнес мактабининг профессори Майкл Уилер, бирор иш, масала юзасидан музокаралар олиб боришга қодир бўлмаган инсонни тезда ажратиб қўяди. Потенциал шерик билан бирон-бир шартномани муҳокама қилаётганда орага тушган ҳар бир жимликни тўлдиришим зарур деб сира ўйламаслик лозим. Айтиб ўтилган ҳолатларга яна бошқа, зарур бўлмаган қўшимчаларни киритишга ҳаракат қилгандан кўра сукут сақлаш афзалроқдир”.

“Америкалик экспертларнинг маслаҳатига кўра, музокара столи атрофида “60га 40” формуласига амал қилингани маъқул. Яъни, музокара давомида 60 фоизини тинглаб, 40 фоизини сўзлаб ўтказиш лозим.

- Музокара иштирокчилари кўнгилли равишда, яъни ўзлари келишган ва истаган ҳолда ўзаро муносабатларнинг самимий этик нормаларга амал қилиш мажбуриятини олишлари ҳамда конфликт муносабатларнинг эмоционал - ортикча

хис-туйғуга берилиш билан боғлиқ йўналишидан воз кечишлари лозим.

Музокараларда қатнашувчи тарафларнинг вакиллари бир-бирларига нисбатан одоб ва хушмуомалада бўлишлари; киши шахсини ҳақоратловчи ибораларни, ўхшатишли эпитетларни қўлламасликлари; кучли тарафнинг вакили сифатида такаббурлик ва манманликка берилмасликлари, руҳан эзилишга олиб келувчи хатти-ҳаракатларни амалга оширмасликлари лозим. Ҳар бир музокара иштирокчиси ўзаро миллий муносабатлар масаласини сечаётганда юқори, маданиятли бўлиши, тарихдан амалда бўлиб келаётган урф-одат ва расм-русмларга катта ҳурмат билан қарай олиш фазилатларига эга бўлиши ниҳоятда муҳимдир.

- Шунинг ҳам назардан қочирмаслик керакки, илгари, музокараларда кучсизроқ тараф кучли тарафга ён босиб келган бўлса, бугунги кунга келиб вазият ўзгарди. Энди тарафлардан қайси бири бошланишиданоқ шериги (2- тараф) томонидан қабул қилиниши мумкин бўлмаган, реал бўлмаган, унинг қонуний талабларини қондира олмайдиган, икки томонлама муносабатлар характерини тўлиқ ифодаламайдиган талабларни қўядиган бўлса, шу тараф ён босади.

- Музокаралар ишчанлик ва конструктив руҳида бўлишлари лозим; тарафлар аниқ таклифлар киритиш билан биргаликда музокара иштирокчилари томонидан ишлаб чиқилиб, келишиб, кун тартибига киритилган барча масалалар юзасидан ўзаро фикр алмашишга тайёр бўлишлари лозим.

- Бирон бир масала юзасидан келиша олмаслик ёки аниқ бир фикр, тўхтамга эга бўлмаслик иккинчи тарафга жуда қўл келиши мумкин. Бу эса ҳеч қандай ақлга сигмайдиган фикр ва талабларнинг ўртага тушишига асос бўлади. Шунинг учун ҳам ўз позициясини аниқ ва равшан баён қилиш, ҳар бир гапни далиллар билан асослаш, шерикни устомонлик билан алдашга ҳаракат қилмаслик лозим. Айниқса, сўнггиси, музокаралардаги вазиятнинг оғирлашуви ва зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келиши мумкин.

Юқоридаги тавсияларнинг музокаралар жараёнида қўлланиши, сўнгги натижада, уларнинг муваффақиятли ўтишини таъминлашда ёрдам беради.

Музокараларнинг самарадор бўлиши қатнашчиларнинг “сиёсий иродаси” билан ҳам бевосита боғлиқдир. Агар қатнашчилар сиёсий стук, ақлан баркамол кишилардан ташкил топган бўлса, шубҳасиз, жараён муваффақиятли кечади. Қабул қилинган битим эса ҳамкорликни мустаҳкамлаш йўлидаги муҳим босқич бўлиб қолади.

Музокаралар муваффақияти кўп жihatдан уларнинг назарий ишлаб чиқилганлигига, яъни ушбу муаммони тадқиқ қилиниш даражасига, илмий ўрганилганлигига боғлиқдир. Бу тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб музокараларни олиб боришда қўллаш мумкин бўлган, асосли, амалий тавсиялар ишлаб чиқилади. Аммо буларнинг барчаси ҳам қонуний характерда бўлмай, шартли хусусиятга эга. Чунки музокаралар олиб боришнинг ягона назарияси ҳали амалда мавжуд эмас. Шунга қарамай, дипломатик, сиёсий, савдо-иқтисодий музокараларни олиб бориш жараёнида тўпланган тажрибалардан келиб чиқиб берилган тавсиялар музокаралар механизми самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- музокараларда қатнашувчиларнинг энг мақбул сонини танлаш;

- музокаралар олиб боришнинг вақтинчалик доирасини кенгайтириш;

- энг муҳим масалалар юзасидан экспертлар сонини кўпайтириш;

- соф техник такомиллашув - музокаралар жараёнида таржима сифатини ошириш, ёрдамчи ишчи органлар сонини кўпайтириш.

Қайд қилинган тавсияларга қўшимча сифатида яна қуйидаги икки бандни ҳам қўшиш мумкин бўларди:

- музокараларга тажрибали, чиниққан музокарачиларни йўллаш;

- музокараларга аввалдан, пухта тайёргарлик кўриш.

Юқоридаги ва уларда қайд этилмаган яна бошқа кўнгина сабабларга кўра:

- мавжуд музокара жараёнлари тартибига оид билимлар ҳажми ва даражасини жиддий равишда чуқурлаштириш;

- анъанавий ва ноанъанавий таҳлил услублари ёрдамида музокаралар жараёнини тадқиқ қилиш;

- ушбу жараёни такомиллаштириш юзасидан амалий тадбирлар ишлаб чиқиш лозимдир.

Музокара олиб бориш тажрибалари шуни кўрсатадики, музокараларда максимал даражада Ғалаба қозониш эмас, балки, муаммоларни ҳал этиш тамойили қўйилса, музокара жараёнининг самарадорлиги кескин суръатларда кучаяди.

Музокаралар жараёнини таъминлашнинг оптимал - ҳар иккала тараф манфаатларига мос келадиган вариантини танлаш учун унинг модели, аввалдан, тайёрланган бўлиши керак. Шунини ҳам унутмаслик лозимки, музокараларнинг ўз ҳаракат чизиги, окими, маълум ўйин қоидалари ҳам мавжуд. Ўйинли андоза (ёки моделлаштирув) - музокаралар жараёнини гавдалантирувчи ўйинли ҳолатларни яратиш дмақдир. Модель абстракт хусусиятга эга бўлмасдан аниқ бир конфликт ҳолатга (айнан) мос бўлиши керак. Уни ишлаб чиқиш чоғида воқеалар ривожининг оддий мантиқ учун аввалдан айтиб бериш қийин бўлган томонларини ҳам ўйлаб, тарозига солиб, таҳлил қилинади. Шунингдек, музокараларни олиб бориш учун зарур бўлган барча шарт-шароит ва замин ҳозирланади.

Моделлаштирув бўлажак иштирокчини музокара жараёнига тайёрлаш билан боғлиқ бир қанча ҳолатларда синаб кўриш имконини беради. У ўзини музокара иштирокчиси ўрнида кўриш орқали бахслашаётган томонларнинг олдидарида кўндаланг бўлиб туриши мумкин бўлган барча муаммолар комплекси билан ҳам танишиш имкониятига эга бўлади. Олдиндан ишланган музокаралар сценарийси моделлаштирувнинг ҳақиқатга яқинлашувини кучайтиради. Бунда ҳар икки тараф манфаатларининг тенг қўйилиши энг мақсадга мувофиқ иш бўлади.

Моделлаштирувни оддий ўйин деб қабул қилиш тўғри бўлмасди. Чунки, аслини олганда, бу бўлажак музокараларнинг айнан ўзини тиклаш ва тасаввур этишга қаратилган, катта куч ва меҳнат талаб этиладиган ҳолат бўлиб, амалда ҳам шундай бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмасдир.

Музокаралар жараёнини моделлаштириш учун, бўлажак иштирокчи, конфликтга асос бўлган муаммоларнинг барча сабаблари ҳақида ҳамда низолашувчи тараф томонидан вакил бўлиб қатнашадиганларнинг портретлари ҳақида ҳам тўлиқ

ахборот ва маълумотларга эга бўлиши керак. Бу шерикларнинг музокаралар вақтида ўзларини қандай тутишлари мумкинлигини; улар эгаллаган позицияларининг нозик ва бўш жойларини аниқлаш, уларга тегишли таъсир кўрсатиш орқали конфликтни бартараф этишга кўндириш имкониятларини яратади.

Хулоса қилиб айтганда, музокаралар жараёнини ташкил этишнинг бош мақсади - низолашувчи тарафлар бир-бирларига қарши туришдан воз кечиб бир битимга келишувлари ва уни тегишли ҳужжатлар асосида мустаҳкамлаб, биргаликда, ҳаётда амалга оширишга киришувларини таъминлашдан иборатдир.

2. Конфликтлар ечимида инфор­мацион воситаларнинг аҳамияти

Бугунги кунда ахборот майдони, коммуникация воситалари замонавий жамият ҳаётига ўзининг жиддий таъсирини кўрсатмоқда. Қолаверса, инсоният умумжаҳон инфор­мацион муҳитида яшамокдаки, унда ахборотнинг мавқеи ва долзарблиги кучайиб бормокда. Шундай экан давлатнинг миллий манфаатлари ва хавфсизлигини таъминлаш, бошқа сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий вазифаларни бажаришда ахборотнинг тўғрилиги, тўлалиги ва долзарблиги муҳим роль ўйнайди.

Бу маънода конфликтлар (авваламбор миллатлараро йўсиндаги) ечимида уларнинг ўзгариши ёки динамикаси­га бевосита таъсир кўрсатаётган оммавий ахборот воситалар­нинг ўрни ва мавқеи катта аҳамиятга эгадир. Айрим тадқи­қотчиларнинг фикрларига кўра, бугунги кунда тинчликни ўрнатиш операцияларининг ўтказилишида тинчликсевар кучлар ва оммавий ахборот воситаларининг параллел манфа­атлари ёки уларнинг бирдамлиги мавжуд экан.

Генерал Льюис Маккензининг сўзларига қараганда - “менинг ихтиёримдаги қурол-яроғ мажмуасида энг кучлиси оммавий-ахборот воситалари бўлган. Тинчликни ўрнатиш ва зўравонликни йўқ қилишда ҳарбий кучларга нисбатан улар­нинг таъсири анча устунлик қилган”. Босниядаги инглиз ҳарбий контингентининг раҳбари ўз фикрини бундан ҳам аниқроқ билдириб шундай дейди: “БМТнинг операциялари

ўтказилганда, оммавий ахборот воситалари фаол ишти-рокчилар сифатида бўлишлари лозим. Вазиятни бошқа йўналишга ўзгартириш учун фото ва кинокамера бўлишининг ўзи етарли бўлади... Улар бизнинг қурол-яроқларимиз билан биргаликда фойдали қўшимча куч сифатида ишлатилади. Ундан ташқари, ҳарбий операцияни бошлашдан аввал ҳар сафар уларнинг қоидаларини қўшимча ўрганиш керак, оммавий ахборот воситаларини ушбу операцияда ишлатишда эса бундай ҳаракатларнинг ҳожати йўқ”.

Айнан шундай фикрлар ва умуман оммавий-ахборот воситаларини бошқа конфликтлар ечимида қўллаш таҳлили информацион таъминотнинг алоҳида ва муҳим ўрнини ифодаламоқда. Фикримизча, конфликтларнинг бартараф этилишида “информацион таъминот” эмас, балки “инфор-мациянинг тарғибий таъминоти” тўғрисида сўз юритиш керак.

Бу ҳолда иккала сўзнинг (“информация” ва “тарғибот”) бир мақсад йўлида ишлатилишини англаганимизда, инфор-мацион-тарғибий таъминот шундан иборат бўладики, ахбо-рот тарқатилишида индивид, аҳоли гуруҳлари ва жамият фикрига муайян таъсир ўтказиш тушунилади.

Аҳолига, умуман жамиятга маълум йўсинда катта таъсир ўтказиш ёки уни онгли равишда сусайтириш - бундай ҳара-катларнинг замонавий коммуникатив техникаси ва омма-вий-ахборот воситаларининг катта таъсирли куч эканлиги ва салоҳиятини ифодалайди.

Шу боисдан ахборот воситаларининг ижтимоий мавқеи ва масъулиятини баҳолашда асосий мезон ёки ўлчов уларнинг одамларга, кенг жамоатчиликка, шу жумладан халқаро жамоатчилик фикрига ўтказас்தган таъсири билан белгиланади. Демак, информацион-тарғибий таъминот нималигини билиш учун шундай хулосага келишимиз мумкин: бу конфликтли вазият, унинг сабаблари, ижтимоий кескинликни бартараф қилиш ва тўқнашас்தган томонларни яраштириш йўнали-шидаги операция ва бошқа ҳаракатлар тўғрисида индивидуал, гуруҳий ва оммавий онгга қаратилган объектив тадбирлардир.

Информацион-тарғибий таъсир объектлари сифатида қуйидагилар бўлишлари мумкин:

конфликт содир бўлас்தган минтақада яшас்தган муайян ижтимоий гуруҳлар (зиёлийлар, ёшлар, диний бирлашмалар,

сийсатчи, тадбиркор, уй бекалари ва х.к.);

конфликтда иштирок этмаётганлар; этник конфликтни бошлаган томоннинг тарафдорлари ва уларга ўз ҳамнафаслигини билдираётган аҳоли гуруҳлари;

конфликт ҳудудига чегарадош бўлган минтақада яшаётган ва шу боисдан кейинчалик конфликтга алоқадор бўлиши мумкин бўлган аҳолининг маълум қисми ва нихоят, мамлакатдаги ёки хориждаги жамоатчилик фикри.

Шунинг учун информацион-тарғибий таъсирнинг мазмун ба вазифалари конфликтнинг кескинлик даражаси нечоғлиги ва объектлари билан белгиланади. Ундан ташқари, миллатлараро конфликтларни локаллаштириш ва бартараф этиш операцияларининг ёритилиши албатта ростгўйлик, ҳозиржавоблилик, максимал эҳтиёткорлик ва аниқ палла ўлчовини талаб қилади.

Объектив бўлмаган ахборот фожиали натижаларга олиб келиши мумкинлигини доимо назарда тутиш керак. Ундан ташқари ошқор ахборот инсон ҳуқуқларини таъминлаш жараёнининг зарурий таркибий қисми эканлигини ҳам эътироф қилиш зарур. Айнан тўла ва ҳаққоний маълумотга (ахборотга) эга бўлиш ҳуқуқи БМТ Бош Ассамблеяси қабул қилган конвенциялар ичида биринчи масалалар қаторидадир.

Конфликт жараёнларини ёритишда нотўғри тушунтириш ва ёритувчининг касб маҳорати йўқлиги ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Баъзан ноҳақ ахборот тарқатилиб, реал фактлар ва аслида бўлмаган ҳодисаларнинг қарама-қаршилиги пайдо бўлади. Шу ўринда яна битта нарса эътиборга моликки, бу баъзан ўз тушуниши бўйича қабул қилинган ёки “узун кулоқдан” келган (масалан, миш-миш, қариндош, қўшнилардан ёхуд нотўғри талқин қилинган фикрлардан) ахборот аҳолига тарқатилиб, ноҳуш ҳолатлар янада чигаллашиши мумкин.

Мана шуларнинг барчаси ахборот тарғиботини самарали ташкил қилиш мақсадида ахборот стратегияси белгиланиб, аҳоли информацион ахборотларни тўғри ва онгли равишда қабул қилиши учун тегишли дастур ишлаб чиқиши зарурлигини кўрсатмоқда. Бошқа сўз билан айтганда, миллатлараро конфликтларни муросага келтириш ва уларни счиш учун

информацион-тарғибий таъминот концепциясини ишлаб чиқиш керак.

Бу дастур замирида қуйидаги тамойиллар бўлиши шарт: ахборот ҳаққонийлиги, тўлалиги ва долзарблиги; конфликт объект ва босқичларини эътиборга олган ҳолда информацион таъсир ўтказишда дифференциал ўлчов; информацион ижрочиларнинг касб-маҳорати, уларнинг юқори савияси ва маданияти.

Информацион-тарғибий таъсир ўтказилишига қўйилаётган асосий талаблар шундан иборатки, тўқнашаётган томонларни яраштириш, ижтимоий-сиёсий вазиятни барқарорлаштириш ва икки томон ўртасида тинчлик воситачиси бўлган миллий хавфсизликни таъминловчи тизимни яратишдир.

Ушбу дастурнинг амалга оширилиши аҳоли турли гуруҳларининг ахборот эҳтиёжларини қондириш, тўқнашаётган томонларнинг субъектив ахборотлари олдини олиш актуал далилларни қўллаб дезинформацияни фож этиш ва бошқа услублардан иборат бўлиши керак.

Информацион-тарғибий таъсир ходисаларни ёритишда тўқнашув иштирокчиларининг ташвиқотидан ўзиб кетиши зарур ҳамда тарбиявий, бирлаштирадиган, тўғри сиёсатга йўналтирадиган ва тарғибий-тушунтириш вазифаларни бажариши керак.

Маълумки, конфликтнинг кулминацион нуқатаси - тўқнашув рўй берганда одатда уни локаллаштириш ва бартарф этиш учун ҳокимият, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг махсус штаби ўз ишини бошлайди. Ушбу штабнинг вазифаларидан бири ягона мақсад ва режа бўйича информацион-тарғибий таъминотни ташкил қилиш ва мувофиқлаштиришдан иборатдир. Шу билан биргаликда бир неча асосий вазифалар мақсадда тугилади. Улар тегишли таъсир ўтказиб мамлакатда ва хорижда позитив (ижобий) фикр яратиш; содир бўлаётган воқеаларнинг аҳолига бўлган салбий таъсирини ўтказмаслик; халқ иродасини мустаҳкамлаш ва конфликт ечилиши учун фойдали бўлган шарт-шароитларни яратиб беришдир.

Шунда яна бир эътиборга молик масала мавжуд: конфликт ечилишининг информацион-тарғибий таъминот

тизимда ҳар хил хусусий ёки тадбиркорларнинг таъсири остидаги радио-телевизион марказлари бўлиши мумкин. Худди мана шу тузилмалар ичида конфликт бошлаган томоннинг тарафдорлари фаолият кўрсатишлари мумкин. Бу ҳолда улар албатта, тегишли ташвиқот олиб боришлари ёки нейтрал (бестараф) томон бўлишлари ҳам табиийдир. Шундай вазиятда миллий хавфсизлик манфаатлари мақсадида ҳокимият органлари превентив (олдини олиш) чораларни қўллашлари мумкин. Масалан, ушбу хусусий радио ва телевизион станцияларнинг фаолиятини вақтинча тўхтатиш, (Чеченистонда фавқулодда ҳолат эълон қилинганда Грозный шаҳар харбий комснданти айнан шундай чорани ишлатганди).

Информацион-тарғибий таъминотни ташкил этишда яна битта муҳим омилни эътиборда тутиш керак. Бу конфликт иштирок этаётган маълум бир томоннинг ташвиқот ҳаракатларидир. Ушбу томон ўз талаблари билан чегараланиб, фақат манфаатлари қондирилгунча қаршилик кўрсатади деб умид қилиш - бу соддалик ва гўлликдир. МДХ давлатларидаги (Чеченистон, Доғистон, Гуржистон, Абхазия) воқеалар шуни кўрсатадики, тўқнашаётган томонлар конфликт жараёнида бир-бирига нисбатан кучли психологик таъсир ҳам ўтказишмоқда. Шу мақсадда расмий ахборотларга жавобан ҳар хил миш-мишлар, сиёсий латифа, бўхтон, игволар тарқалади. Шуларнинг ичида мантиқ қонунларини ўзларича талқин қилиб, ахборот бошқача акс этирилади. Масалан, ваҳми ёки баҳонани сабаб сифатида ишлатиш; ҳеч қандай асоссиз хулосалар чиқариш; қалбаки ўхшатиш; сабабларни сохта-лаштириш; яккаю-ягона ваҳми ёки баҳонани қўп маротаба ишлатиш; маълум шахснинг обрўидан фойдаланиш; далил ва рақамларни чалғитиш мақсадида ишлатиш. Буларнинг ҳаммаси конкрет мақсадларга эришиш учун йўналтирилган алоҳида шахслар дунёқарашларига салбий таъсир ўтказиш, халқнинг ахлоқий-психологик иродасини бўшатиб, қонунга хилоф бузгунчилик ҳаракатлари ва оммавий тартибсизликларни бошлашга мажбур қилиш.. Назарий маънода буни қандай талқин қилиш мумкин? Бундай ҳаракатлар конфликтни инсоннинг ҳаётий онгига сингдириб, мантикий далиллардан чалғитади ва унинг хис-туйғуларига (миллий гуруҳ, давлатчилик, ўз-ўзини сақлаш) таъсир этади ҳамда

нотўғри иркий, миллий тушунчаларга олиб келади. Миллатлараро карама-қаршилик ва конфликтларни кўзгатиш мақсадида замонавий электрон воситалари, илм-фан ютуқларининг коммуникация ва информатика усул ва услублари ҳам ишлатилиши мумкин.

Миллатлараро конфликтлар ечилишининг инфор­мацион-тарғибий таъминотини таҳлил қилар эканмиз, яна битта муҳим тушунчани ҳам англашимиз лозим. Бу “инфор­мацион-тарғибий таъминот” ва “контртарғибот” (қарши тарғибот олиб бориш) тушунчаларининг фарқланиши ва уларни фарқлай билишдир. “Совуқ уруш” давридаги “контртарғибот” атамаси собиқ совет мафкурачиларининг муҳим услубларидан бўлиб, умуман КПССнинг мафкуравий ишлар замирида асосийлардан бўлган.

Ушбу икки атама ташқи томондан бир-бирига ўхшаш бўлса-да, асосида ташвиқот, тарғибот бўлишига қарамасдан, мазмун жиҳатидан анча фарқланади. Юқорида айтгани­миздек, контртарғибот эски сиёсий фикрлашнинг таркибий компоненти бўлиб, унинг маъноси буржуа идеологияси ва сиёсати­га қаршилиги деган тушунчани билдирган ҳамда ушбу услубда олиб борилган ишлар коммунистик партия мафкуравий ва оммавий-сиёсий фаолиятининг узилмас қисми деб ҳисобланган эди. Бу фаолият “мафкуравий кўпоровчилик”га қарши кураш билан яқиндан боғланган бўлиб, турли “синфий душман антисовет ҳаракатларини фoш этишга” қаратилган эди.

Ҳақиқатда эса, собиқ СССРнинг парчаланиб кетишини ва иктисодий инқироз, жамиятдаги тургун аҳволни нико­б­лаб собиқ совет халқлари онгини чалғитиш мақсадидаги сиёсий ва мафкуравий сафсатабозлик мавжуд бўлган. Шунга оид СССРнинг Афғонистон ишларига аралашуви тўғрисида битта мисолни келтирайлик. Афғонистон уруши ҳақидаги ҳужжатли ахборотларни оммавий-ахборот воситаларида акс эттириш, маълумки, ман қилинган эди.

Ўша пайтда аслида бўлган воқеалар фақат яқиндагина, тегишли ҳужжатлардан махфийлик даражасини олиб ташлагандан кейингина маълум бўлди. Масалан, 1979 йил 27 декабрда КПСС Сиёсий Бюросининг “Афғонистондаги вазият ва бизнинг тадбирларимиз тўғрисида” номли ҳужжатини

олайлик. Ушбу ҳужжатда “Афғонистондаги бизнинг ҳаракатларимизнинг тарғибий таъминотини” олиб боришда “Афғонистон ишларига шўроларнинг аралашуви деган қалбаки ахборотларга тегишли зарба берилиш лозимлиги” тўғрисида гап кетаётир.

“Ташвиқот ишларимизда Совет Иттифоқи томонидан кўрсатилган ҳарбий ёрдам ўз хоҳиши билан эмас, балки афғон раҳбариятининг расмий илтимосига кўра бўлган. Афғонистон раҳбариятида бўлган ўзгаришларга Совет Иттифоқининг ҳеч қандай алоқаси йўқ деб таъкидлаш лозим” ва ҳ.к. Битта нарсани таъкидлаш жоизки (ҳамма буни тан олган), Афғонистон ички ишларига СССР томонидан агрессия ҳаракати бўлиб, бу қўшни мамлакатга совет қўшинларини киритиш тўғрисидаги қарор енг ичида, яъни хуфийна қабул қилинган бўлиб, халқаро ҳуқуқ нормалари кўпол равишда бузилган эди.

Шундай “контртарғибот ишларнинг” таҳлили мафкуравий ва сиёсий детерминантлардан бўшатилишни ва умуман инкор қилишни ҳамда инфор­мацион-тарғибий таъминотнинг янги методология, омил ва баҳоларини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Конфликт майдонида жамоатчилик фикрини ўрганиш масаласи ҳам катта аҳамиятга эгадир. А.Г.Здравомисловнинг ёзишича “конфликтнинг сабаб ва вазлари ташқи кўри­нишдан кўринмас бўлиб, конфликт иштирокчилари то­монидан тўғри ан­гланмайди”. Шунинг учун содир бўлаётган воқеаларга нисбатан жамоатчилик фикри ҳамда тўкнашаётган томонлар ҳаракатларини баҳолаш ҳар сафар ҳам объектив ҳолатни тўғри ан­глатмаслиги мумкин. Шу боисдан можаро бўлган жойда жамоатчилик фикрининг чуқур ўрганилиши, албатта, инобатга олиниши керак.

Инфор­мацион-тарғибий таъминот жараёнида оммавий ахборот воситаларида конфликт ёритилиши ҳамда журна­листлар билан ишни ташкил этиш яна битта мураккаб масалалардан ҳисобланади. Маълумки, фавқулодда вазиятлар ўрганилганда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ом­мавий ахборот воситалари вакиллари билан алоқаларининг (расмий муносабатлари) ҳуқуқий нормалари деярли ҳамма мамлакатларда ҳанузгача ишлаб чиқилмаган. Айрим давлат-

ларда (масалан, АҚШда) бу муаммони хал қилишга уринишлар бошланган: махсус тадқиқот марказлари томонидан можароларнинг бартараф этилишида иштирок этаётган БМТнинг тинчлик ўрнатиш кучлари учун муайян тавсиялар ишлаб чиқияпти, аммо улар мажбурий мақомга эга эмас.

Шунга кўра журналистлар учун конфликт вазиятида уларнинг фаолиятини белгиловчи қоидалар ишлаб чиқилиши лозим. Бундай қоидаларга биноан, масалан, воқеа, ходисаларни ўзигича талқин қилиш, фақат бир томонлама изохлаш, миллий ёки диний аломатларга кўра дискриминацион баҳолашларни ман қилиш жоиздир.

Тушунмовчилик ёки мурасасизлик фактлари пайдо бўлмаслиги учун можаро счилиши мақсадида тузилаётган штаб қошида оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик билан алоқада бўлишнинг махсус гуруҳи ташкил қилиниши керак. Ундан ташқари ушбу гуруҳнинг можарони бартараф этиш мақсадида газета ва телевидение орқали ёритиш учун маълумот ва хужжатларни тўплаш билан машғул бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Учинчи қоида: ушбу гуруҳ тўпланган маълумотларнинг ҳаққонийлигини текширгандан сўнг уларни ошқор қилишга рухсат беради. Ушбу чора муҳим ва зарур, чунки, текширилмаган, далиллар билан исботланмаган маълумот можаронинг ечилиш жараёнига катта путур етказиши мумкин ва айрим ҳолларда маълумот манбаси ҳаётга хавф тугдириши мумкин.

Тўртинчидан, штаб журналистлар ихтиёрига тайёрланган видеохужжатларни (лавҳаларни) ўзининг шарҳлари билан бериши лозим. Ва ниҳоят, журналистларни оператив информация билан таъминлаш учун штабда мунтазам равишда брифинг, пресс-конференциялар ўтказилиши керак.

Оммавий ахборот воситалари билан алоқалар ўрнатиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу муносабатлар мобайнида журналистларга кенг жамоатчиликка баён қилиш мақсадида тўпланган ва таҳлил қилинган номахфий, расмий ва бошқа маълумотлар берилади.

Айтиб ўтилганлардан ташқари яна битта қоида инобатга олиш керак: қандайдир ҳодисага шарҳ беришдан воз кечиш ёки сукут сақлаш ҳар хил бўҳтонларни тугдириб

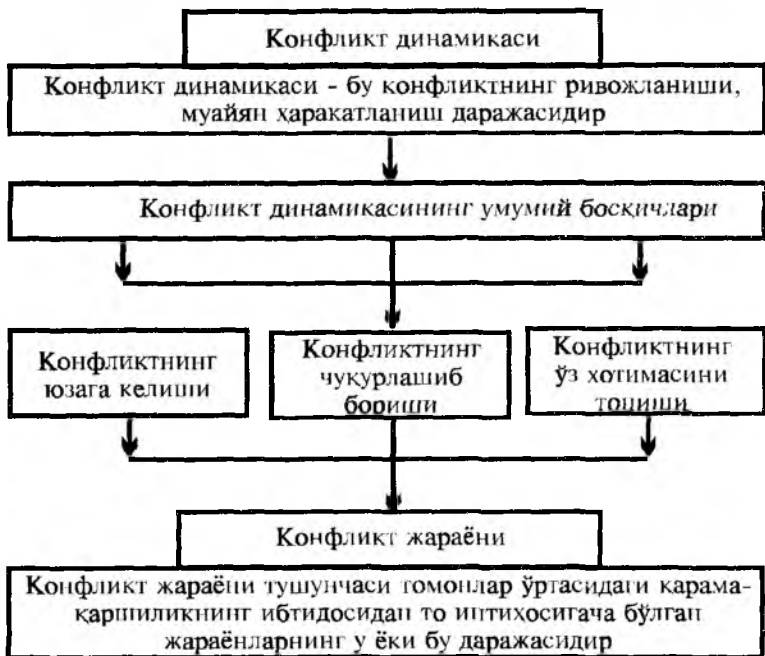
охирида салбий натижаларни келтириши мумкин.

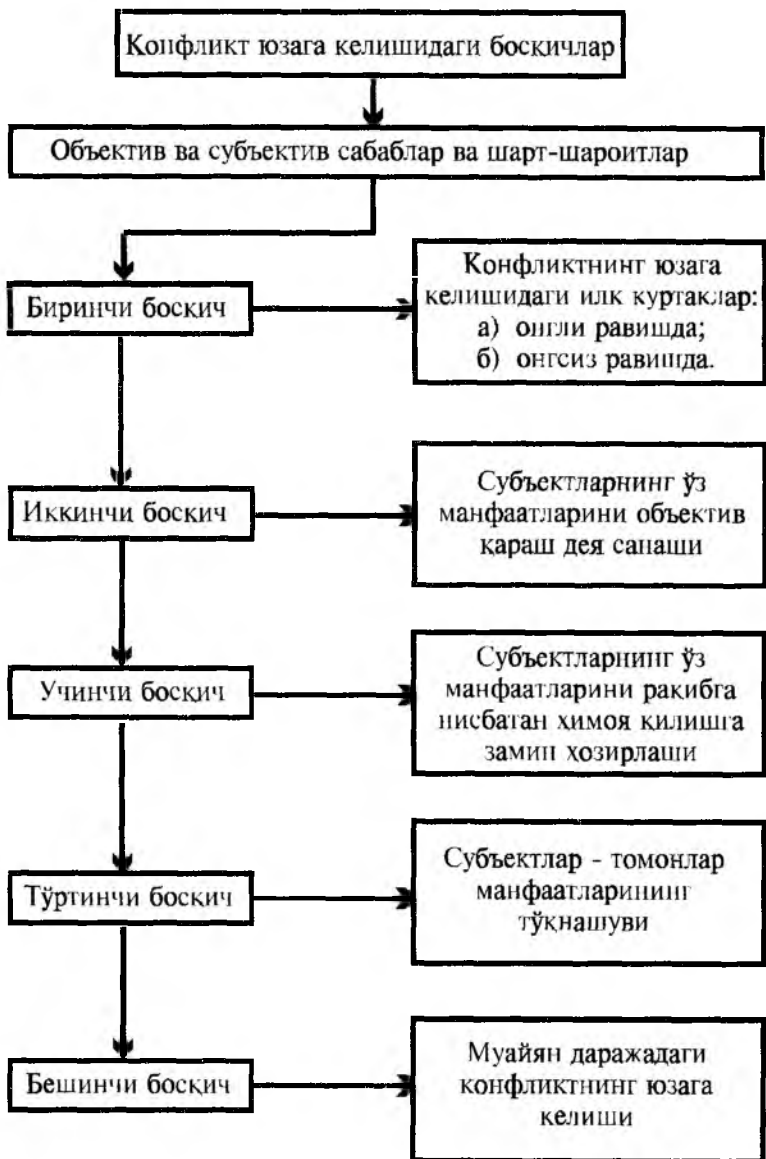
Миллатлараро конфликтлар масаласига яқун ясар экан-миз, шуни таъкидлаш лозимки, ушбу ва бошқа можаролар умумий хавфсизликнинг асосий таҳдидлари бўлиши мумкинлигини доим назарда тутиш керак. Шу билан биргаликда улар Ўзбекистон миллий манфаатларига реал таҳдидларнинг манбалари деб ҳисобланади.

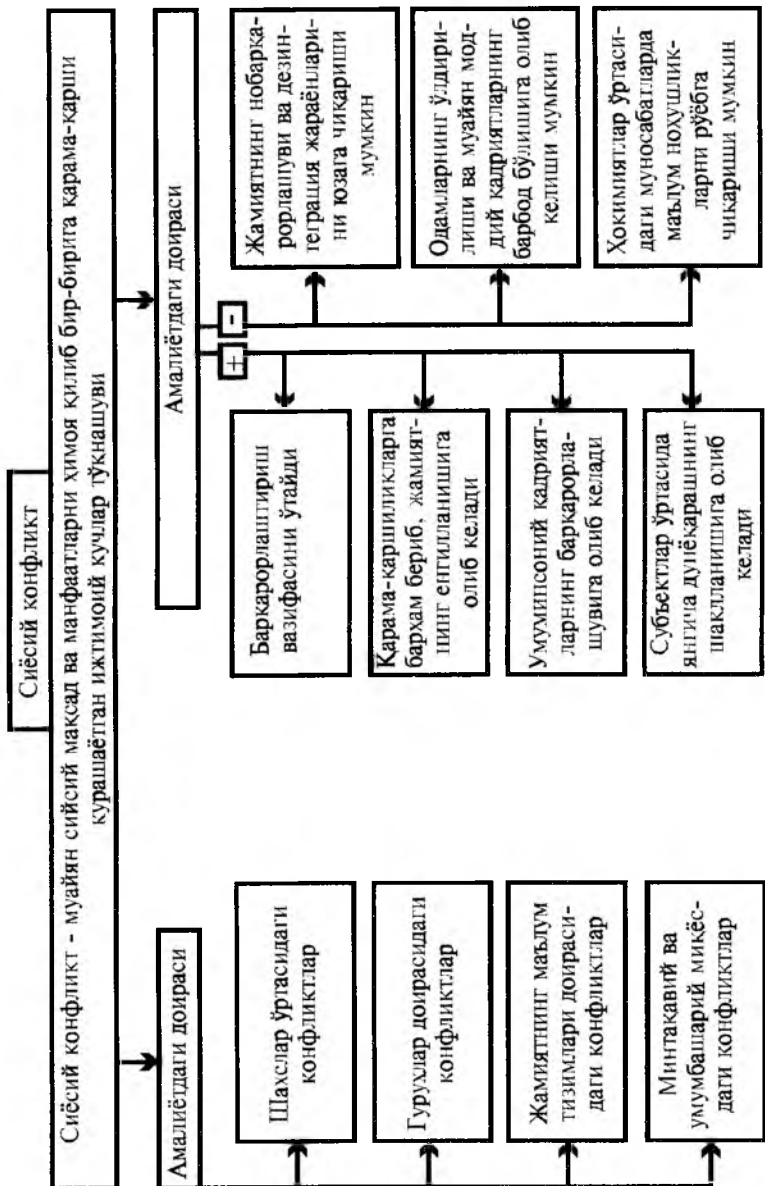
Марказий Осиё минтақасининг “этник ранг-баранглиги” омилини ҳам инобатга олсак бу таҳдид икки қарра хавфли бўлади. Ўз навбатида миллатлараро можаролар кучайиб миллий чегаралардан ўтса, хавфсизликка янги таҳдидлар пайдо бўлади. Улар орасида қурол-ярогнинг ноқонуний айланиши, нарко-бизнес, террорчилик ва ҳ.к мавжуд. Шу боисдан этник сиёсат ёки миллатлараро муносабатлар ниҳоятда нозик, мураккаб ва долзарб масала бўлиб, улар Ўзбекистон ва умуман Марказий Осиё минтақасининг барқарорлиги билан боғлиқ.

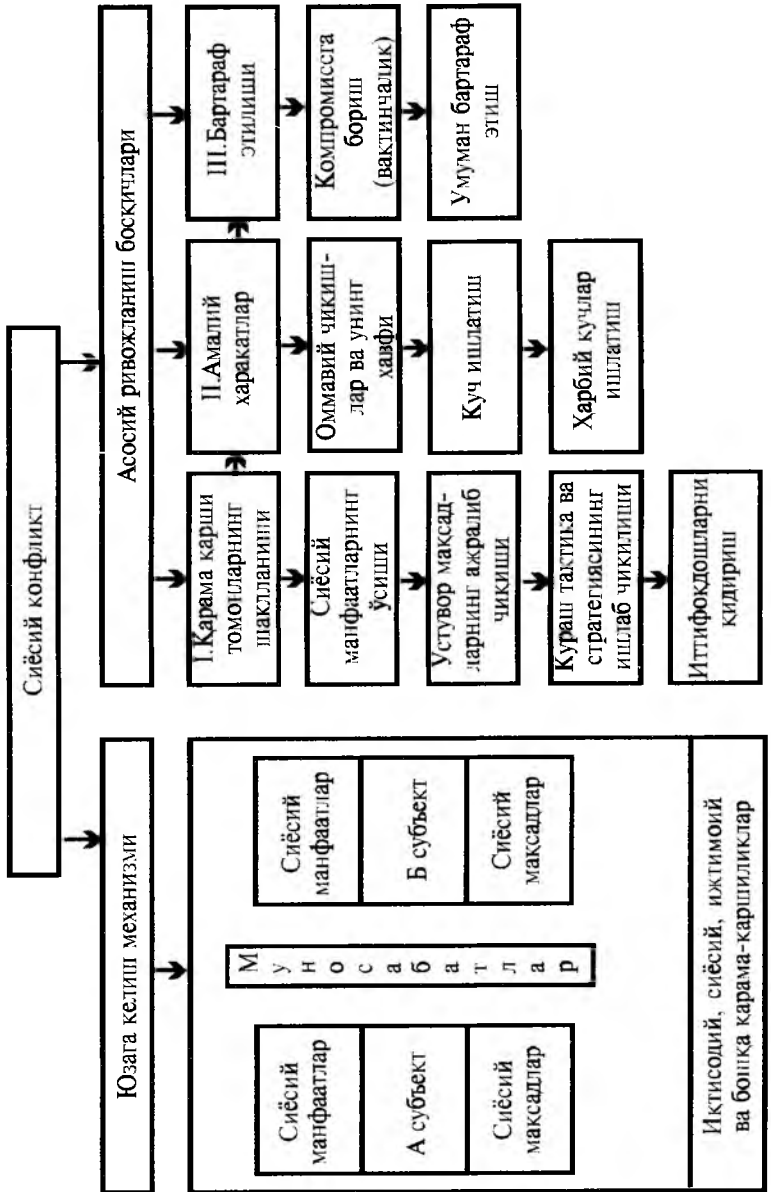
1. Тадқиқотга оид жадваллар

1- жадвал

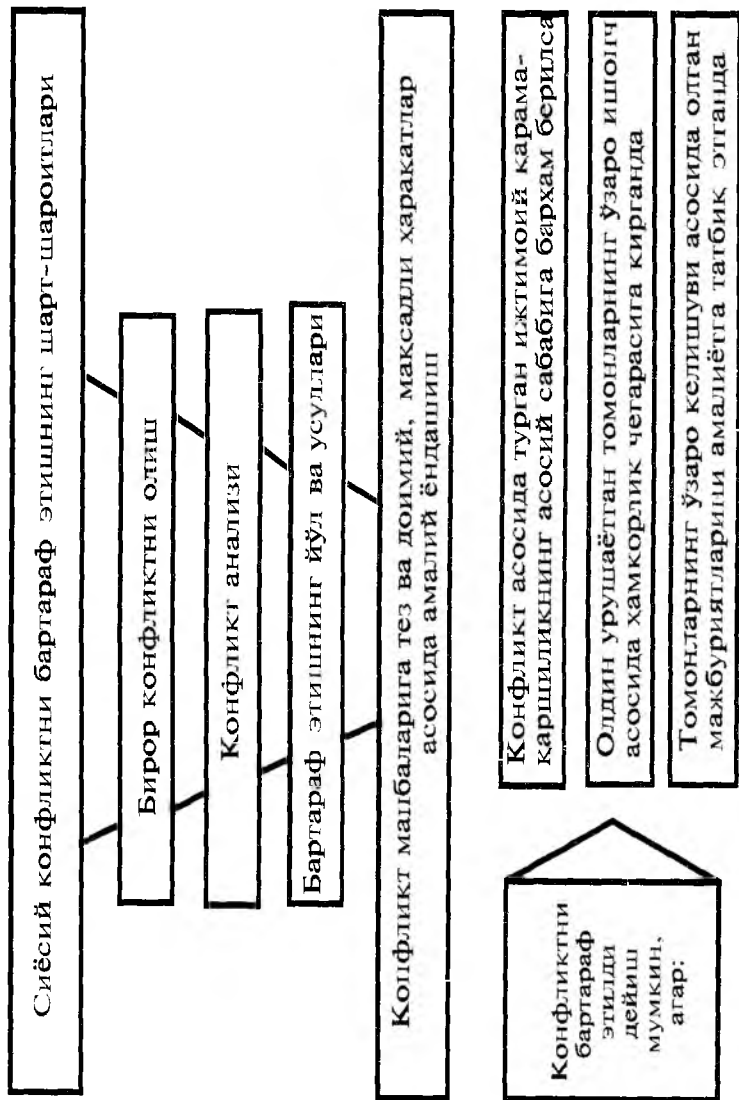

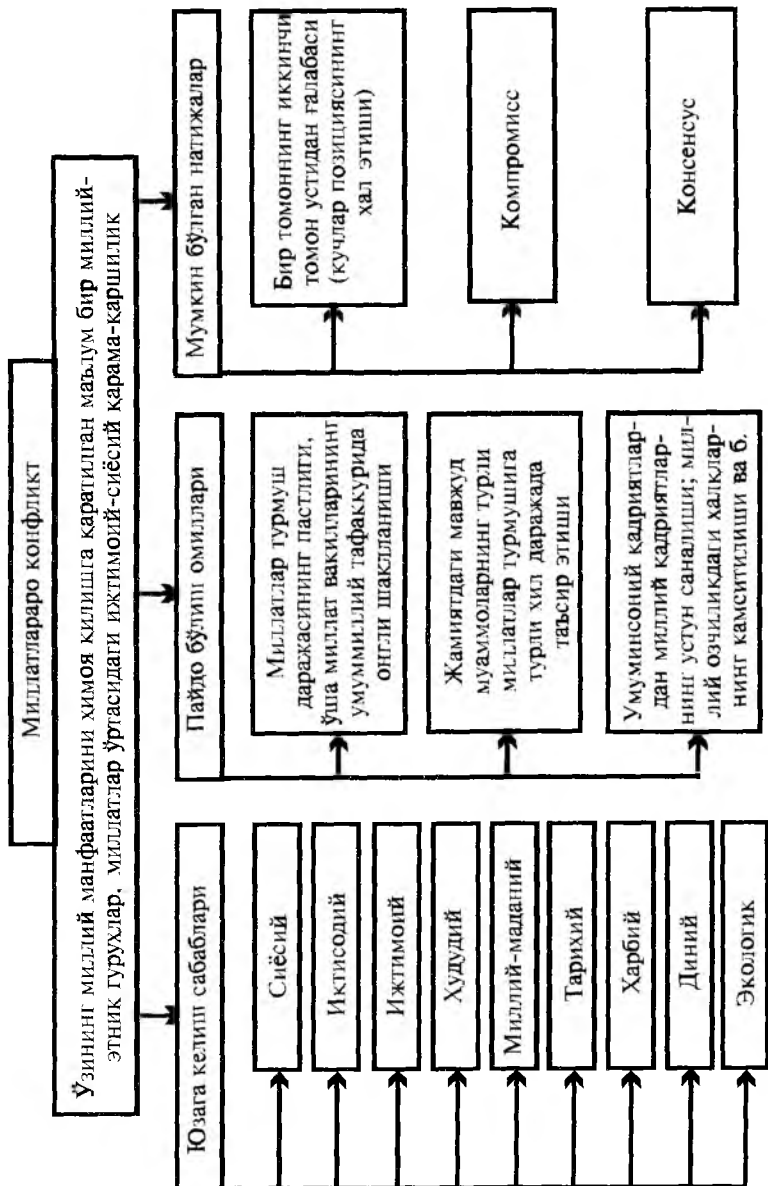

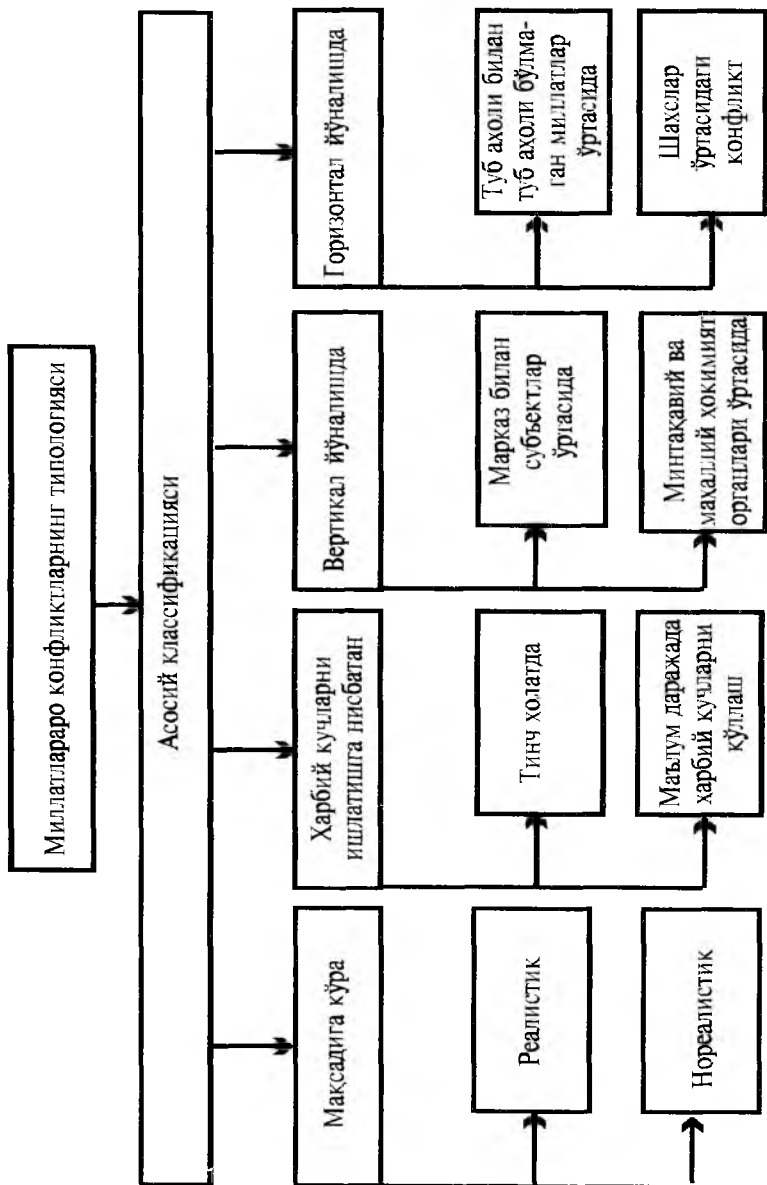

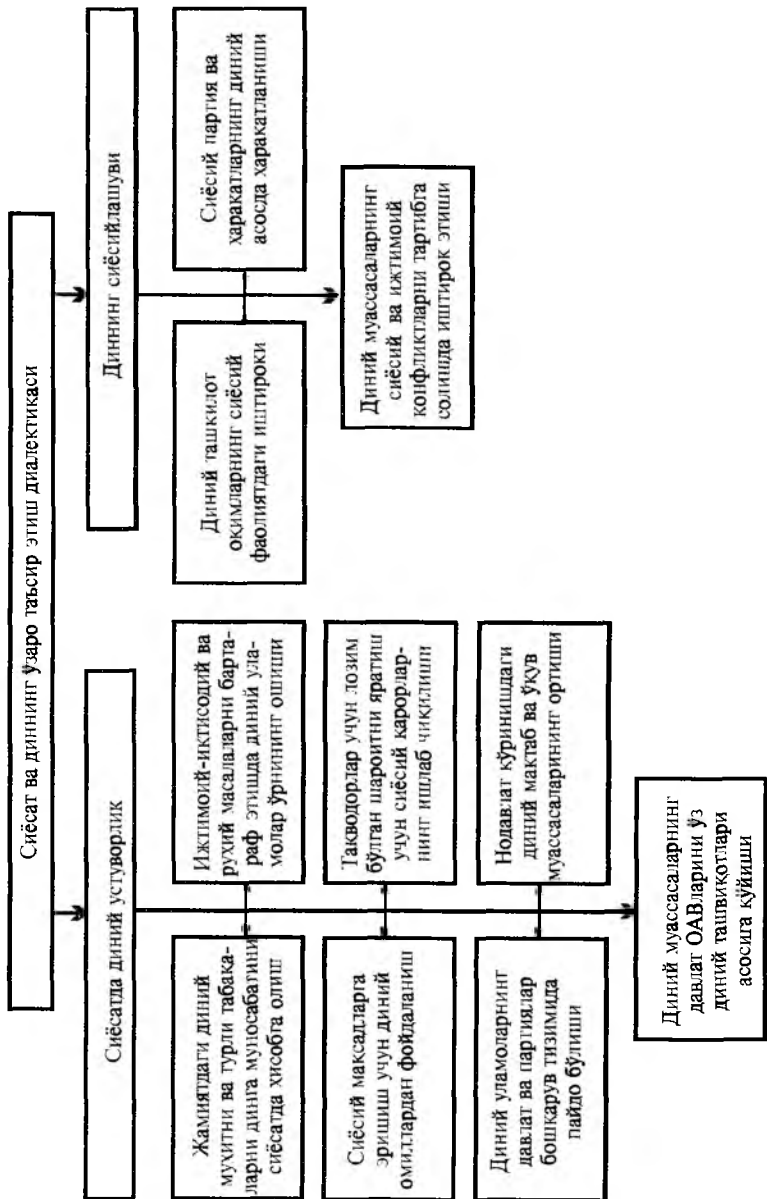

2. Тадқиқотга оид атамалар талқини

Анклоб - атрофи куруклик билан ўралган макон (давлат)

Геомафкура - халқаро муносабатлар назариясига оид категория бўлиб, у ҳар томонлама хусусиятларга ҳамда муайян қонуниятлар ва мезонларга асосланувчи геосиёсат ва мафкура ўртасидаги ҳам ўзаро боғланиш, ҳам ўзаро таъсир этувчи амалий ҳаракатлар йигиндисидан иборатдир.

Геосиёсат - халқаро муносабатлар назариясининг энг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, у маълум бир тарихий шароитда давлатнинг ёки давлатлар системасининг ҳудудий жойлашуви асосида ўрганиладиган сиёсий билимлар мажмуаси. Қисқача қилиб, уни географик ўлчовлар билан инсоний муносабатларнинг (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, ҳарбий) бир бутунлиги мужассамлашган соҳа деб айтиш мумкин.

Глобализм - лотинча “globus” - шар демакдир. 1. Илмий жиҳатдан - янги шаклланган фан бўлиб, унинг атамаси илмий луғатда 60-70 йилларда пайдо бўлган. Мазкур атама бевосита Рим клубининг илк фаолият давлари билан боғлиқ бўлиб, у клубнинг дастлабки таҳлилий маърузалар тўплами - “Биринчи глобал инқилоб”да илмий-назарий жиҳатдан талқин қилинган. 2. Сиёсий жиҳатдан - инсониятга дахлдор глобал муаммоларни нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан ўрганиш, уларни бартараф этиш йўлларини топиш каби масалаларни англатади.

Гуруҳ - ўз фаолиятларида ёки муносабатларида умумий қарашлар, мотив ва қоидаларга асосланувчи кишилар уюшмаси.

Гуруҳбозлик - икки ёки ундан ортиқ индивид ёки гуруҳларнинг ўзаро келишиб яширинча ёки очиқча фаолият олиб бориши.

Дстерминизм - географик асосда барча ҳодисаларнинг

ўзаро объектив қонуний алоқадорлиги ва сабабий боғланиши тўғрисидаги таълимот.

Диний модернизм - диний таълимотларни янги замон муҳитига мослаштириш, диннинг турли муаммолари олдини олиш учун динда янгича принцип ва йўлларни ишлаб чиқишни ёқловчилар харакати.

Диний традиционализм - диний таълимотларнинг ҳар қандай томондан ислох қилинишига қарши чиқиб, диннинг фундаментал принципларини қайта тиклаш тарафдорлари.

Догматизм - ижтимоий ҳаёт ўзгариб борса-да, унинг ҳар қандай янги хусусиятларини тан олмасдан муайян тарихий шароитда юзага келган тушунчалар ва қарашларни қаттиқ туриб ёқловчилар.

Исломизм - бугунги кундаги “сиёсий фундаментализм” ва “ислом фундаментализми” атамаларининг синоними тарзида тадқиқотчи О. Руа томонидан ишлатилган атама. Тадқиқотчи бу атама талқинида исломнинг ўта сиёсийлашганлигига қатта эътибор берган.

Ислом фундаментализми - атамаси илк бор Франциянинг Алжирга қилган юришлари давомида француз шарқшунослари томонидан ишлатилган (Атама талқини тадқиқотнинг асосий қисмида берилган).

Конфликт - муайян индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ёки давлатлар ўртасида ўзаро манфаатларнинг номуносивблигидан келиб чиққан қарама-қаршилик.

Консенсус - маълум бир индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ёки давлатлар ўртасида юзага келган у ёки бу даражадаги қарама-қаршиликларга барҳам бериш, муроасага келиш.

Конфронтация - қарама-қаршилик туфайли давлат ичида ёки халқаро муносабатларда вазиятнинг кескинлашиб,

бир ижтимоий гуруҳнинг иккинчи ижтимоий гуруҳга ёки бир давлатнинг иккинчи бир давлатга муайян масалаларда қарши турган даврини кўрсатиш учун ишлатиладиган атама.

Монотеизм - грекча monos - бир, ягона, theos - худо демакдир, яъни ягона худолик.

Мотив - одамларнинг бирон бир эҳтиёжини қондириш учун ҳаракатга келишига сабаб бўладиган ёндашув ёки интилиш.

Политсизм - грекча poly - кўп, theos - худо маъноларини англатиб, кўп худолилик маъносини англатади.

Популизм - лотинча populus - халқ, халқпарвалик, халқ манфаати ва ҳуқуқлари учун кураш маъноларини англатади. Бироқ бугунги кунда кўпроқ “популизм” деганда, маълум бир арбоб ёки сиёсий лидернинг ҳокимият тепасига келиши учун халқнинг долзарб муаммосига эътиборини қаратиб, улар олқишига сазовор бўлиши тушунилади.

Прозелитизм - бирор диний йўналиш ёки конфессияга мансуб диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар.

Поляризация - ижтимоий гуруҳлар ёки муайян бир жамиятнинг иккита асосий кутбга бўлиниб кетиб, улар ўртасидаги кескин қарама-қаршилиқ ҳолатларининг юзага келиши.

Радикализм - маълум бир гуруҳ ёки жамоанинг ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам кўзлаган мақсадига эришиш учун ҳаракат қилиши.

Сегментация - давлат ёки жамиятда муайян даражадаги қатлам ва гуруҳларнинг юзага келиши, уларнинг бирор консенсусга келмасдан ўртада конфликтларнинг тобора авж олиши.

Секта - 1) диний жиҳатдан - секта, мазҳаб, тариқат; 2) умумий олганда - кўпчиликдан ажралган гуруҳ.

Секуляризация - одамларни маълум бир диндан чиқариш, диний мулкларнинг мусодара қилиниши.

Сепаратизм - маълум бир гуруҳ ичидан ажралиб чиқиб, ўз манфаатлари йўлида ҳаракатини давом эттириш; маълум бир давлат ичидаги миллатларнинг давлатдан ажралиб чиқиб ўз мустақил давлатларини тузишга интилиши.

Сиёсий антипатия - бирор сиёсий лидер, ижтимоий гуруҳлар ёки давлатнинг давлат ва жамиятдаги фаолиятини ҳуш кўрмаслик оқибатида у билан муросасиз бўлиши.

Тақводор - арабча сўз, худодан кўрқиш; динга ўта эътиқод қилувчиларга нисбатан ишлатиладиган атама.

Терроризм - жиноятчиликка бошловчи сиёсат бўлиб, унинг тактикаси ва турлари жуда кўп.

Фанатизм - муросасиз; ўта кетган мутаассиблик.

Фракция - 1) парламентдаги мавжуд партияларнинг у ёки бунисининг аъзоси. У доимо шу партия аъзолари илгари сураётган гоялар асосида фаолият олиб боради; 2) маълум бир ижтимоий ҳаракат ёки партия ичидаги гуруҳлар. Улар ҳам ўз гояларининг бир бугун ҳаракат ёки партия аъзолари томонидан тан олиними учун курашади.

Фундаментализм - асосга қайтиш демакдир. Бу ҳаракат амалиётда қандай тус олишига боғлиқ. Агар у сиёсий тус олса, қайси соҳада асосга қайтишни ёқламасин унинг моҳияти ўзгаради.

Экстремизм - маълум маънода терроризмнинг синоними. Муайян гуруҳ ва ташкилотлардаги ўта мутаассиб кишилар фаолиятининг мафкураси.

Фойдаланилган адабиётлар

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997 й.

2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси Т.: “Шарқ”, 1999 й.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари Т.: “Ўзбекистон”, 1998 й.

4. И.Каримов Ўз келажакимизни ўз кўлимиз билан курашимиз “Туркистон” газетаси, 1999 йил

5. К.Аннан Обновление на переходном этапе. Годовой доклад о работе ООН, Нью-Йорк, 1997 г.

6. Бутрос-Гали Б. Повестка дня для мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира: Доклад генерального секретаря ООН. Нью-Йорк, 1992 г.

7. Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы. Под редакцией академика РАН Д.М. Гвишиани. М., 1997 г.

8. Азизхўжасв А.А. Давлатчилик ва маънавият Т.: “Шарқ” 1997 й.

9. Жумаев Р.З. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. Т.: “Шарқ” 1998 й.

10. Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие Т.: “Фан”, 1996 г.

11. Комилов Н. Тасаввуф, Биринчи китоб, Т.: “Ёзувчи” 1996 й.

12. Наше глобальное соседство. Доклад комиссии по глобальному управлению и сотрудничеству. М.: “Весь мир”, 1996г.

13. Левитин Л, Карлайл Д.С. Ислом Каримов - янги Ўзбекистон Президенти, Т.: “Ўзбекистон”, 1996 й.

14. Поздняков Э.А. Философия политики. Том-1,2 2-с изд., перераб. и доп. М., 1994 г.

15. Национализм: теория и практика. Сборник статей под редакцией проф. Позднякова Э.А., М., 1994 г.

16. Из истории цивилизации и современной религии. Сборник статей. Руководитель авторского коллектива проф.

Мунчасв Ш.М., М., 1997 г.

17. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. 3-е изд, перераб. и доп. М., 1996 г.

18. Ислам. Энциклопедический словарь. М., "Наука", 1991.

19. Политология. Энциклопедический словарь. М., 1993 г.

20. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия Т.: 1997 й.

21. Марказий Осиё: хавфсизлик ва ҳамкорлик йўлида Маърузалар тўплами, Т.: 1995 й.

22. "Вопросы истории" журналы, М., 1987 г. № 9.

23. "Эхо планеты" журналы, М., 1998 г. № 26.

24. Полякова Е.Ю. Шимолий Ирландия: конфликтлар манбаи М., 1990 йил.

25. Кременюк В.А. Проблемы переговоров в отношениях двух держав, США: Политика, экономика, идеология, 1991 г. № 3

26. Исаэлян В.О. О дипломатических переговорах. Международная жизнь. 1998 г. № 12.

I боб бўйича

1. Гуторов В.А. Античная социальная утопия, Л., 1989 г.

2. Бэкон Ф. Сочинения, в 2 т., М., 1979 г.

3. Английские материалисты XVIII в., М., 1968 г.

4. Кант И. Сочинения, М., 1996 г.

5. Атология мировой философии, М., 1971 г.

6. Хайруллаев М. Фаробийнинг фалсафий ва ижтимоий карашлари // Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, Т., "Ўзбекистон", 1995 й.

7. Хайруллаев М. тахририда (тўплам) // Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, Т., "Ўзбекистон", 1995 й.

8. Мустқиллик изохли илмий-оммабоп лугат, Т., "Шарк", 1998 й.

II боб бўйича

1. Социологический словарь, Минск, 1991 г.

2. Российский социум: конфликтологическая экспертиза, М., 1995 г.

3. Скакунов Э.И. Чеченский конфликт, М., 1996 г.

4. Чумиков А.Н. Управление конфликтом, М., 1995 г.
5. Степанов Е.И. Методологическое обеспечение конфликтологических исследований // Социальные конфликты, М., 1994 г., N7.
6. Общая теория права // Под ред. В.К.Бабаева, Нижний Новгород, 1993 г.
7. Общая теория права и государства, М., 1996 г.
8. Лукич Р. Методология права, М., 1981 г.
9. Саидов А.Х. Введение в основные правовые системы современности, Т., 1988 г.

III боб буйича

1. Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт (политологический анализ), Ростов, 1992 г.
2. Рубенштейн С.Л. Человек и мир, Методологические и теоритические проблемы психологии, М., 1969 г.
3. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии, М., 1969 г.
4. Философский энциклопедический словарь, М., 1983 г.
5. Социальный конфликт. Современные исследования: Реформативный сборник, М., 1991 г.
6. Вятр Е. Социология политических отношений, М., 1979г.
7. Социологические исследования, М., 1992 г., №3.
8. Конфликты и консенсус (сборник), М., 1996 г., №3-4.
9. Szumski J. Konflikt spoleczny, Kotowice, 1987, S.
10. Coser L.A. The Function of Social Conflict, Sociological Theory, L., 1957.
11. Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание, конфликт!, Новосибирск, 1989 г.

IV боб буйича

1. Христианство и цивилизация (Сборник статей А.Тойнби), М., "Прогресс", 1995 г.
2. Солодовник С. "Центральная Азия. Геополитические контуры" - Международная жизнь, №9, 1993 г.
3. Малышева Д. Центральная Азия - мусульманский вызов России?, МЭиМО, №12, 1993 г.

4. Тырин С.В., Анайкина Л.И. Мировые религии, М., 1997г.
5. Тырин С.В., Анайкина Л.И. Национальные религии, М., 1997 г.
6. Самсин А.И. Православие и современность, М., 1997 г.
7. Самсин А.И. Ислам в зеркале социологии, М., 1997 г.
8. Н.Комилов “Ислом - маърифатдир”, тўплам - “Огоҳ бўлайлик”, Т., “Академия” 1997 й.

V боб бўйича

1. Худойбердиев И. Ислом, шахс ва миллий психология, Т., “Ўзбекистон”, 1994 й.
2. Сагадеев А. Исламский фундаментализм: что же это такое?, “Азия и Африка сегодня”, №6, 1994 г.
3. Новая политика старой веры, “Новое время”, №35, 1990г.
4. Бастарды запада, “Коммерсантъ”, №25, 1996 г.
5. “Диёнат” газетаси, №8, август, 1998 й.
6. “Ислом нури” газетаси, 1998 йил, 11 сон.
7. Трофимов Д.А. Исламский фактор и проблемы внутренней стабильности в Центральной Азии (на примере Узбекистана), Вестник МГУ, серия 13, востоковедение, 1996, №2.
8. G.Fuller “Central Asia: the Ntw Geopolitics”, 1992, №7.
9. Независимая газета / И.Фролов, 27.02.1997 г.
10. Дипломатический вестник // №9, сентябрь, 1996 г.
11. А.Дж.Тойнби “Ислам, запад и будущее”, С-Петербург, 1996 г.
12. Хўжанов Б. “Геополитик ўзгаришлар ва унда Марказий Осиёнинг тутган ўрни” , (маъруза), Т., 1997 й.
13. Резникова О. Центральная Азия в контексте мировой политики - МЭиМО, №12, 1993 г.
14. Огоҳ бўлайлик (тўплам), Т., “Академия”, 1999 й.

VI боб бўйича

1. Чубарьян А.О. XX аср тарихи: янги тадқиқот ва муаммолар. Янги ва янги тарих, М., 1994 й.

2. Ҳозирги замон фалсафасида дунё ва ижтимоий траққиёт масалалари, М., 1983 й.

3. Поляков Л.Е. Уруш баҳоси: демографик аспект, М., 1985й.

4. Солленберг М., Валленштейн П. Кенг кўламдаги қуроли можаролар. Жаҳон иқтисоди ва халқаро муносабатлар, 1996 й., №1.

5. Минтақавий можаролар, “Давра суҳбати” - “Халқаро ҳаёт” журнали, 1989 й., №10.

6. Ремарчук В.Н. Постсовет маконидаги можароларнинг ҳал этишда армиядан фойдаланишнинг айрим йўналишлари, М., 1994 й.

VII боб бўйича

1. Кременюк В.А. Проблемы переговоров в отношениях двух держав, США: Экономика. Политика. Идеология. / №3, 1991 г.

2. Пряхин В. Новые средства в практике дипломатических переговоров, Международная жизнь, №12, 1987 г.

3. Кулинченко В.А. О соотношении насилия и согласия в теории и на практике // Политические конфликты: от насилия к согласию, М., 1996 г.

4. Иераэлян В.О. О дипломатических переговорах // Международная жизнь, №12, 1998 г.

5. Мохонин В.А. Подходы к квалификации вооруженных конфликтов // Политические конфликты: от насилия к согласию, М., 1996 г.

6. Санистебан Л.С. Основы политической науки, М., 1992г.

7. Психологический словарь, М., 1990 г.

8. Кондель П.Е. Социальный конфликт в политической системе / Опыт теоретического анализа // Рабочий класс и современный мир, М., 1990 г.

9. Таксанов А. Проблема конфликтности в международных отношениях, Т., “Человек и политика”, №11, 1991 г.

10. Лебедова М.М. Политическое урегулирование конфликтов, М., 1997 г.

11. Полонская Л. Политический тупик или альтернатива развития?, “Азия и Африка сегодня” №11, 1994 г.

Мундарижа

Сўз боши.....	3
I боб. Конфликтология асосларига кириш	
1. Конфликт тўғрисидаги илк тасаввурлар.....	5
2. Янги давр.....	12
3. XIX аср охири - XX аср бошида конфликтологиянинг ривож.....	19
4. Конфликтологиянинг ҳозирги замон тамойиллари.....	25
II боб. Конфликтология предмети ва услублари	
1. Конфликт тушунчаси.....	37
2. Конфликтология ва ҳуқуқ.....	47
3. Ҳуқуқий конфликтология ва бошқа фанлар.....	53
III боб. Конфликтлар табиати ва турлари	
1. Конфликт сабаблари ва мотивация.....	57
2. Конфликтлар типологияси.....	63
3. Конфликт функцияси.....	72
IV боб. Конфликтология муаммолари тизимида дин	
1. Дин: тавсифи, тузилиши, функцияси.....	77
2. Дин ва жамият.....	85
3. Жаҳон динлари.....	97
V боб. Диний фундаментализм - конфликтология- нинг бош муаммоларидан бири сифатида	
1. Фундаментализм феномени.....	109
2. Ислом фундаментализмининг тадрижий таракқиёти....	112
3. Диний экстремизм ва фундаментализм.....	121
4. Конфликтми ёки консенсус.....	126

**VI боб. Конфликтология муаммолари тизимида
миллий-этник муносабатлар**

1. Миллий-этник конфликт тушунчаси.....136
2. Миллатлараро конфликтларнинг сабаблари.....145

VII боб. Конфликтларни бартараф этиш

1. Музокаралар конфликтларни бартараф этишнинг
асосий омилидир.....164
2. Конфликтлар ечимида инфор­мацион воситаларнинг
аҳамияти.....179

Хулоса.....188

Фойдаланилган адабиётлар.....200

Рустам Зиётович Жумаев,
Умар Абдулласвич Убайдулласв,
Баҳром Адирбосевич Хўжанов

Конфликтология асослари

(Ўқув қўлланма)

“Академия” нашриёти
Тошкент 2000

Нашр учун масъул Д.Қобулова
Мухаррир М.Умирова
Рассом Р.Султонов
Техник муҳаррир И.Розиқова
Мусахҳихлар Т.Соатова, Ш.Юсупов
Компьютерчилар И.Розиқова, Д.Карабаева

Теришга берилди 24.04.2000й. Босишга рухсат этилди 29.06.2000й. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 13,0. Нашриёт ҳисоб табоғи 12,8. Адади 1000. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № .

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг “Akadem-Xizmat” шўъба корхонаси. 700003, Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ қўчаси, 45-уй.

